

Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

LB 559

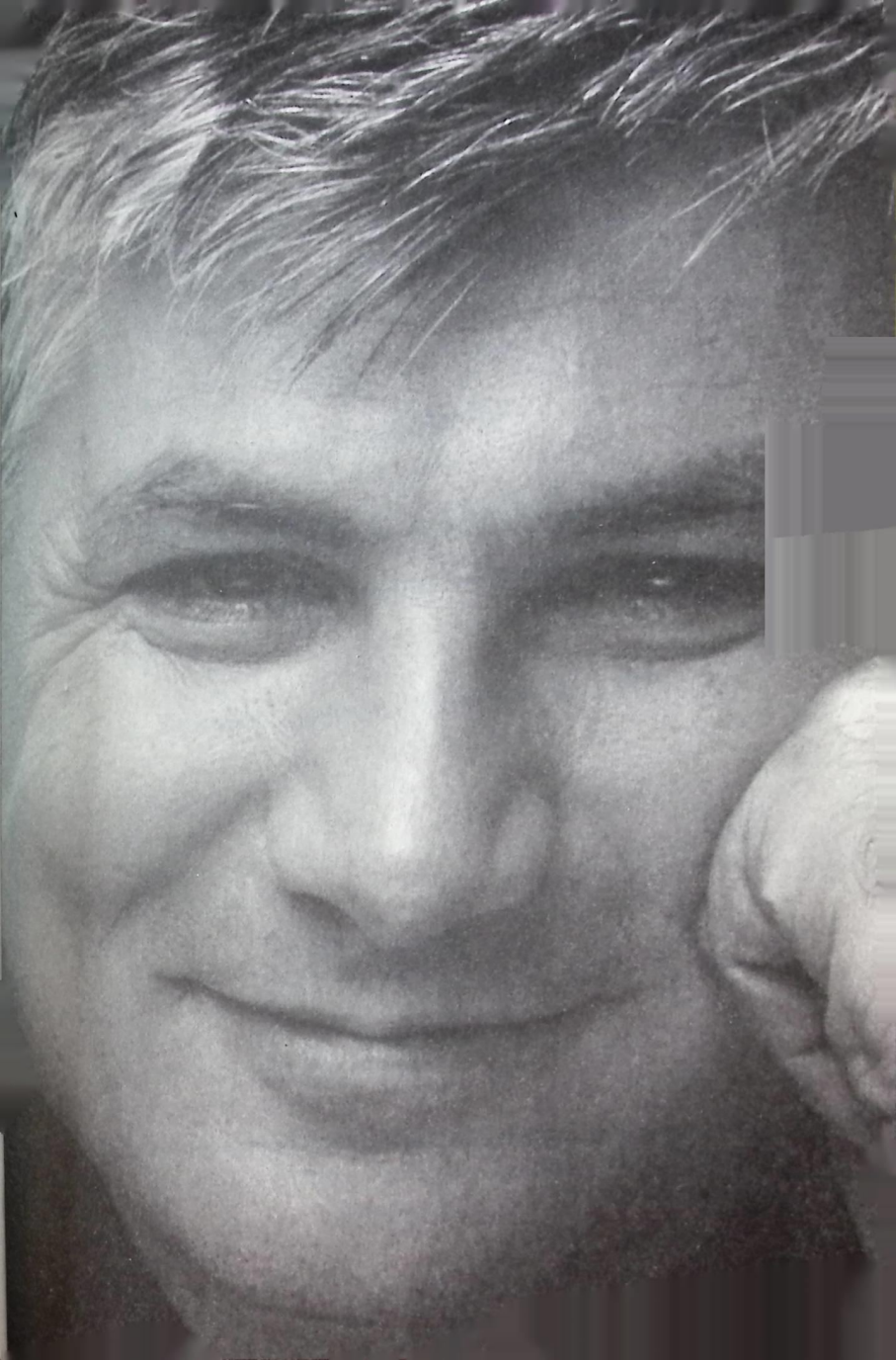
đinđić

POLITIKA I DRUŠTVO

RASPRAVE, ČLANCI I ESEJI

***Zoran Đinđić* ❖ Izabrana dela ❖ Knjiga 4**

**CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije:
COBISS.SR ID 197093900
ISBN 978-86-7035-293-3**

Zoran Đinđić

POLITIKA I DRUŠTVO

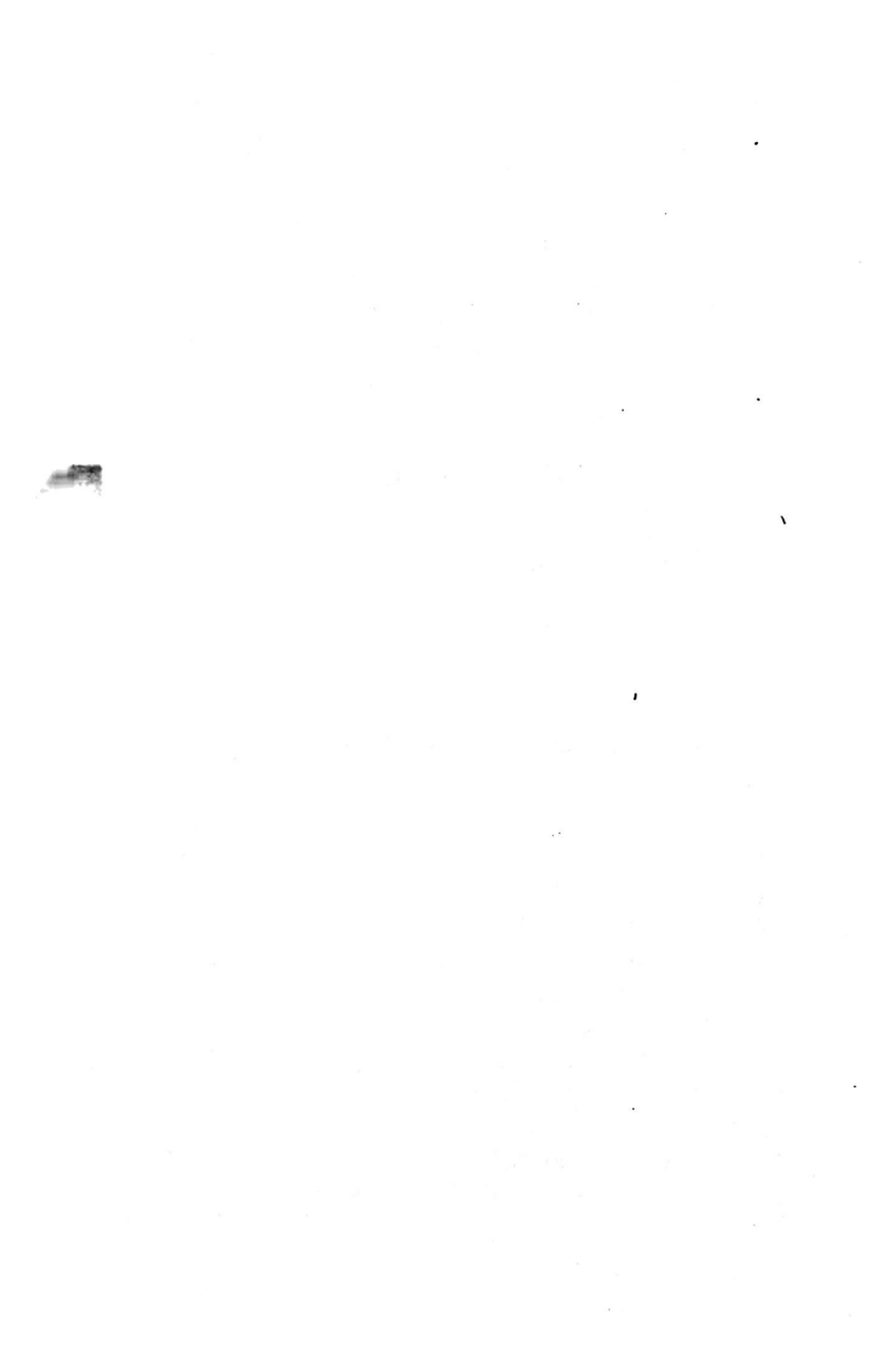
RASPRAVE, ČLANCI I ESEJI

Priredila i predgovor napisala Latinka Perović

Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

LB 559

Narodna biblioteka Srbije
Fondacija dr Zoran Đinđić
Beograd 2013

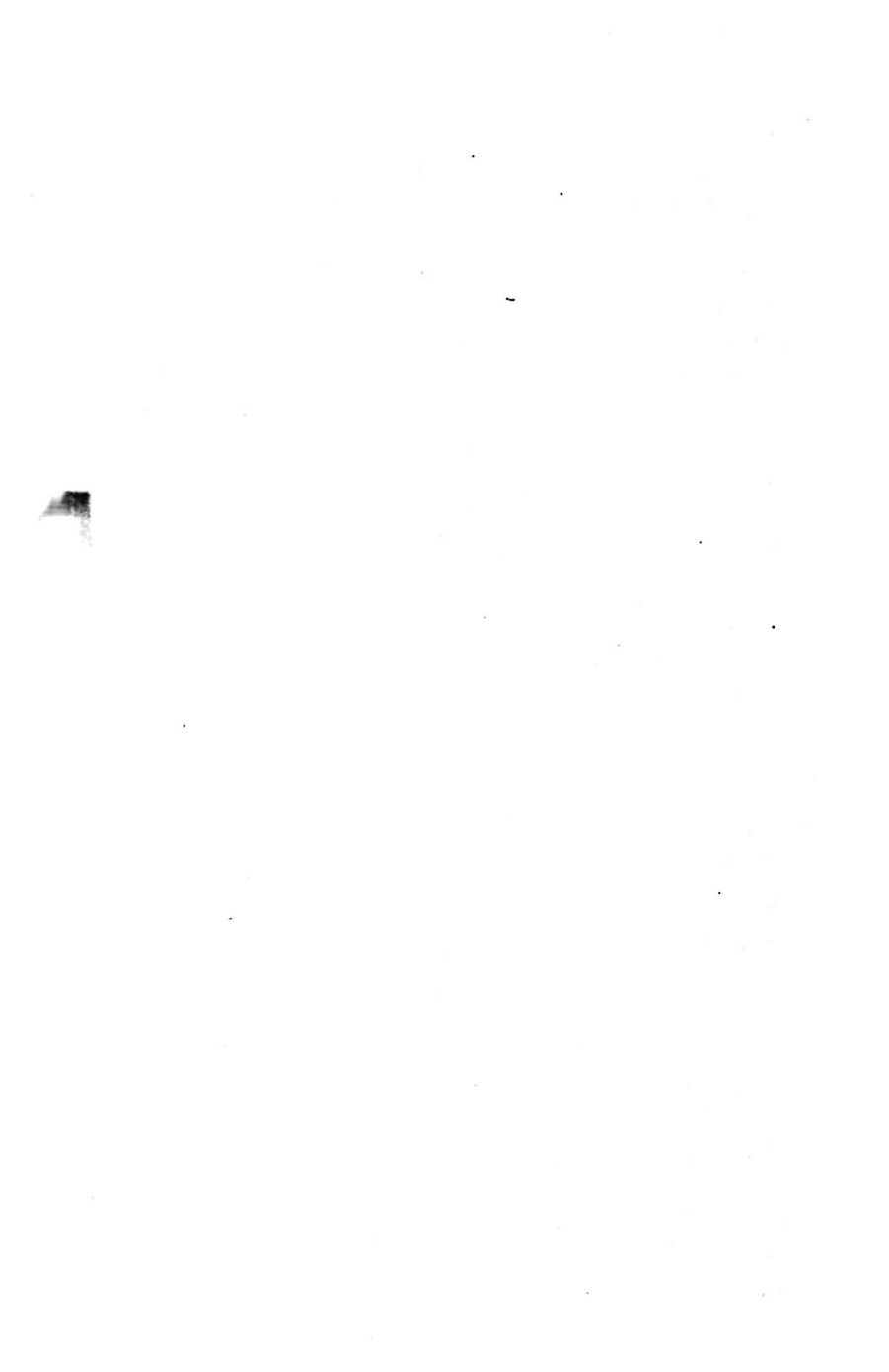
SADRŽAJ

Gimnazijski rukopis Zorana Đinđića – Naše sutra je crveno kao ruže njihove krvi	xii
Milo Petrović – Beleška uz ovaj rukopis	xvii
Predgovor Latinke Perović – „Društveno učenje“ Zorana Đinđića: od filozofskog ka političkom i od političkom ka istorijskom	xxi
OSAMDESETE	
Država je važna stvar	3
Teze o društvu i državi u socijalizmu	10
Teškoće sa identitetom	14
Osnovna prava i ustavno-pravna država	23
Socijalizam i građansko društvo	55
Društvena kriza ili društvena patologija? – – Okamenjena evidencija „krize“	61
Ko je konzervativan u Jugoslaviji?	117
Jugoslavija na jugoistoku	127
Jugoslavija, između Ljubljane i Prištine	135
Još smo veoma daleko od stvarnog pluralizma	141
Čekajući pravi sukob	150
Srbija, šta je to?	157
Vlast, pluralizam i opozicija	170
Misterija slovenačko-srpske simetrije	178

DEVEDESETE

Pledoaje za petu Jugoslaviju	189
Diskretni šarm neoliberalizma	199
Ustav za Jugoslaviju?	208
Sjedinjene Jugoslovenske Države	212
Lančana reakcija	217
Oni su se za ovo borili	223
Uvredljiva arogancija vlasti	228
Voajeri, legalisti, patrioti	233
<i>Politika</i> kao sudbina	239
Nacionalni program srpskih komunista	
– Odsustvo identiteta i defetizma	247
Harizma protiv harizme	255
Funkcionalnost diktature	259
Iz opozicionog ugla – Pobjeda aparata	266
U bezvadušnom prostoru	270
Šta hoće JNA?	274
Lestvica našeg propadanja	279
Prosjачka elegija	282
Od previše do premalo	286
Greška bez popravke	292
Demokratske tradicije i savremenost	294
Promene – sad!	298
U očekivanju jogurt kontrarevolucije	304
Demokratija je autoritativni sistem	308
Prava pre svega	316

DVEHILJADITE	
Predlog dogovora o državnom cilju	323
Tragični ciklus u srpskoj istoriji – Samo nama nije žao da proćerdamo svoje pobeđe	328
Pismo srpskoj javnosti: Operišemo – bez anestezije!	
Operacija – uspela, ako Srbija sarauuje!	334
Srpske reforme i meunarodni uticaj	340
Srbija i njeni susedi	348
Prestići region	361
Novinarska škola. Oblikovanje javnosti kroz ozbiljan novinarski pristup	365
Indeks imena	367

62

*Uzrak sutra je crveno,
kao ruže njihove krvi*

Jednoga dana umri će ustati, preko crknutih dana ubudalog vremena, jednoga dana mrtvi će se podići i tražit će osvetu. Bilo ih je trideset hiljada, ne, bilo ih je tristo hiljada, ne, bilo ih je tri miliona, prosto godina. Bilo ih je možda tri milijarde. Jedan čovjek- jedna planeta. Jedno srce- jedno čovečanstvo. U jednu zenicu stao bi čitav kosmos.

U svakom čoveku bio je čovek. Gde god pogledaš- ruže. Bio je mart. Gde god pogledaš- crveno. Bilo je proleće. Nosili su ga u rukama. Nosili su ga u očima. Nosili su ga u snovima. Gde god pogledaš bio je san. Červen kao preskorožje. Červen kao sutra. Sve srca su kućala za to crveno sutra. Sve srce, u ritmu "Marseljeze", u ime hiljeda i jedne srušene zastile, u ime hiljeda i jednog Prometaje, u ime hiljeda i jedne zvezde.

Za sebe nisu ništa hteli. Želeli su samo jedno sutra. Crveno kao mladost u prvom cvetanju. Crveno kao prvi poljubac. Crveno, kao dešćaka ljubav, prvog, najčistijeg. Želeli su da mi uspešno hodamo, da mi slobodno pevamo. Želeli su nešto svetlo, kao kap rose na letici cveta. Pariz je bio ruže, Pariz je bio san, Pariz je bio beklje u temi sveta. Sa četrdesetave dana je trejao san. Prekrstko da bi postao jave. Predugo da bi ostao tek san. To je priča koju treba dovršiti. To je pesma koju treba dopavati. Započeta je na barikadama u buketima osmeha. Započeta je pre sto godina. Bile je kao ptice poludela od ljubavi. Prvi put- dve čoveke, jedno srce. Prvi put, čitavo čovečanstvo u svakoj od tih zenica. Prvi put san treje danima. Ali, bio je suviše lep da bi još dugo trejao. Bilo je pre sto godina. Kao da je bilo danas.

Gde god pogledaš- ruže. Zgežene na barikadama. A bio je mart. Gde god pogledaš- crveno. Bilo je proleće. Zakleno na barikadama. Kao golub pogodan u letu. A bilo je prvo proleće. Devojke ga neće zaboraviti. Ni majke. Čitave polje cveta. Jer bilo ih je trideset hiljada. Možda i tristo hiljada. Možda tristo miliona. Čitave polje pregeženog cveta. Mi ga nećemo zaboraviti. Mi ga ne smemo zaboraviti. Podignite glave. I vi u Vijetnamu, i vi u Rusiji, i vi u Americi. Ne gledajte u zemlju, pogledajte u nebo. ONI vas gledaju. Dužni smo im jedan san. Dužni smo im jedno svitanje. Dužni smo im crvenu boju njihove krvi. Ne okrećite se. Gledajte u zvezde i idite napred prema crvenom preskorožju. Ne okrećite se. Zvezde su se vama. U ime života koji su se posvetili i postali zvezde mi moremo biti ljudi. U ime njihovih snova mi moremo biti ljudi. Moremo biti dostojni ružih njihove krvi.

Ako ih izneverimo, njihovi snovi će nam suditi. Ako ih izneverimo, njihovi snovi će se pov. mirati zbog jedne preverene mladosti, zbog prvog, a preverenog proleća.

*St. Jovanovski i drugi
u Beogradu 1947.*

Jer, bio je mart. I maj. A oni su umrli. Kad je sve cvetelo. A i oni su voleli ljubiti se dok pada kiša. I oni su voleli dugo zagrljeni šetati i čekati dok padne zvezda pa se pozale nešto. I to smo im dužni. A dugovi se moraju vraćati. Da se ne ponovi. Da ni jedan osmah ne umre na barikadama. Da ni jedan čovek ne pogleda drugog preko nišane puške. Da više ne restu crne pečurke smrti. I na nebu i na zemlji su oni. Njihove kosti opominju. Njihove kosti treže. I od ves na zapadu, i od ves na istoku, i od ves na severu, i od ves na jugu. Treže da se dug vreti. Treže svoje uskraćene proleće. Treže svoje uskraćene svitanje. Treže svoje uskraćene dane. Treže živote dete da bi sutre uilo crveno. Treže to sutre u kojem smo mi. Ponovo na barikadama. Kao pre sto godina. Izneverili smo ih. Ali majke neće uzalud tugovati. Zbog proleće. Zeklenog na barikadama. Devojke neće uzalud ljubiti zgaženi cvet umesto dragog. Ako treba, nići će opet barikade. Opet će bolje sutre. I na istoku i na zapadu i na severu i na jugu. Zbog njih. I zbog nas. I zbog onih što će tek doći. Da ne kažu - nisu voleli svitanje. Da ne kažu - preverili su proleće. Mi ga ne smemo preveriti.

Jer, jednoga dana umrli će ustati, preko crknutih dana ubudalog vremena jednoga dana mrtvi će se podići i tražit će osvetu.

Zoren Đinđić

GIMNAZIJSKI RUKOPIS ZORANA ĐINĐIĆA

Naše sutra je crveno kao ruže njihove krvi

Jednoga dana umrli će ustati, preko crknutih dana ubuđalog vremena, jednoga dana mrtvi će se podići i tražit će osvetu. Bilo ih je tri-deset hiljada. Ne, bilo ih je tristo hiljada. Ne, bilo ih je tri miliona. Pre sto godina. Bilo ih je možda tri milijarde. Jedan čovek – jedna planeta. Jedno srce – jedno čovečanstvo. U jednu zenicu stao bi čitav kosmos.

U svakom čoveku bio je čovek. Gde god pogledaš – ruže. Bio je mart. Gde god pogledaš – crveno. Bilo je proleće. Nosili su ga u rukama. Nosili su ga u očima. Nosili su ga u snovima. Gde god pogledaš bio je san. Crven kao praskozorje. Crven kao sutra. Sva srca su kucala za to crveno sutra. Sva srca, u ritmu „Marseljeze“, u ime hiljadu i jedne srušene Bastilje, u ime hiljadu i jednog Prometeja, u ime hiljadu i jedne zvezde.

Za sebe nisu ništa hteli. Želeli su samo jedno sutra. Crveno kao mladost u prvom cvetanju. Crveno kao prvi poljubac. Crveno kao dečaćka ljubav, prva, najčistija. Želeli su da mi uspravno hodamo, da mi slobodno pevamo. Želeli su nešto svetlo, kao kap rose na latici cveta. Pariz je bio ruža, Pariz je bio san, Pariz je bio baklja u tami sveta. Sedamdeset dva dana je trajao san. Prekratko da bi postao java. Predugo da bi ostao tek san. To je priča koju treba dovršiti. To je pesma koju treba dopevati. Započeta je na barikadama. U buketima osmeha. Započeta je pre sto godina. Bila je kao ptica poludela od ljubavi. Prvi put – dva čoveka, jedno srce. Prvi put, čitavo čovečanstvo u svakoj od tih zenica. Prvi put san traje danima.

Ali, bio je suviše lep da bi još dugo trajao. Bilo je pre sto godina. Kao da je bilo danas.

Gde god pogledaš – ruže. Zgažene na barikadama. A bio je mart. Gde god pogledaš – crveno. Bilo je proleće. Zaklano na barikadama. Kao golub pogoden u letu. A bilo je prvo proleće. Devojke ga neće zaboraviti. Ni majke. Čitava polja cveća. Jer bilo ih je trideset hiljada. Možda i tristo hiljada. Možda tristo miliona. Čitava polja pregaženog cveća. Mi ga nećemo zaboraviti. Mi ga ne smemo zaboraviti. Podignite glave. I vi u Vijetnamu, i vi u Rusiji, i vi u Americi. Ne gledajte u zemlju, pogledajte u nebo. ONI vas gledaju. Dužni smo im jedan san. Dužni smo im jedno svitanje. Dužni smo im crvenu boju njihove krvi. Ne okrećite se. Gledajte u zvezde i idite napred prema crvenom praskozorju. Ne okrećite se. Zvezde su sa vama. U ime života koji su se posvetili i postali zvezde mi moramo biti ljudi. U ime njihovih snova mi moramo biti ljudi. Moramo biti dostojni ruža njihove krvi.

Ako ih izneverimo, njihovi snovi će nam suditi. Ako ih izneverimo, njihovi snovi će se povampiriti zbog jedne prevarene mladosti, zbog prvog, a prevarenog proleća.

Jer, bio je mart. I maj. A oni su umrli. Kad je sve cvetalo. A i oni su voleli ljubiti se dok pada kiša. I oni su voleli dugo zagrljeni šetati i čekati dok padne zvezda pa da požele nešto. I to smo im dužni. A dugovi se moraju vraćati. Da se ne ponovi. Da nijedan osmeh ne umre na barikadama. Da nijedan čovek ne pogleda drugog preko nišana puške. Da više ne rastu crne pečurke smrti. I na nebu i u zemlji su oni. Njihove kosti opominju. Njihove kosti traže. I od vas na zapadu, i od vas na istoku, i od vas na severu, i od vas na jugu. Traže da se dug vrati. Traže svoja uskraćena proleća. Traže svoja uskraćena svitanja. Traže svoje uskraćene dane. Traže živote date da bi sutra bilo crveno. Traže to sutra u kojem smo mi. Ponovo na barikadama. Kao pre sto godina. Izneverili smo ih. Ali majke neće

uzalud tugovati. Zbog proleća zaklanog na barikadama. Devojke neće uzalud ljubiti zgaženi cvet umesto dragog. Ako treba, nići će opet barikade. Opet za bolje sutra. I na istoku, i na zapadu, i na severu, i na jugu. Zbog njih. I zbog nas. I zbog onih što će tek doći. Da ne kažu – nisu voleli svitanje. Da ne kažu – prevarili su proleće. Mi ga ne smemo prevariti.

Jer, jednoga dana umrli će ustati, preko crknutih dana ubuđalog vremena, jednoga dana mrtvi će se podići i tražit će osvetu.

Zoran Đinđić

BELEŠKA UZ OVAJ RUKOPIS

Te, sada već davne 1971. godine, kada je nastao ovaj Zoranov rukopis, radio sam kao profesor socijologije u Devetoj beogradskoj gimnaziji. Zorana sam upoznao, ne u učionici, pošto sam mu sasvim kratko predavao u poslednjih nekoliko meseci njegove završne gimnazijske godine, već znatno ranije, na jednom drugom, zanimljivijem i provokativnijem mestu. To mesto se zvalo *Marksistički kružok* i okupljalo je učenike koji su pokazivali dodatno interesovanje za filozofiju, sociologiju i društvenu teoriju u najširem smislu. Teme za raspravu nisu određivali profesori, već sami učenici, članovi kružoka. Oni su takođe bili i „glavni izvođači radova“. Ja sam smatrao da mi profesori već imamo našu svakodnevnu tribinu i da kružok treba da bude mesto na kojem će učenici, uz naše prisustvo i učešće, voditi glavnu reč. Tako je i bilo. Kružok je postao mesto na kojem su pokretane najrazličitije teme, od istorije, filozofije i sociologije, do najaktuelnijih društvenih problema kojima

nije oskudevala ni naša tadašnja država. Na taj način, kružok je uistinu funkcionisao kao škola kritičkog mišljenja.

U toj „školi u školi“, ja sam sreo i upoznao Zorana, koga nije trebalo nimalo podsticati da postane jedan od najagilnijih članova kružoka. Zoran se nije udvarao profesorima – to nikada nije bila njegova osobina – autoriteti su postojali da bi se rušili, tačnije osporavali i propitivali, i u tome je bio dosledan, kako u gimnazijskim, tako i kasnije, u studentskim danima. Krasila ga je odvažnost i beskompromisnost u iznošenju i odbrani svojih stavova. Socijalno i politički najdelotvorniji podsticaji debatama na kružoku, a često i u učionicama, stizali su, kako iz nama bliskog, unutrašnjeg, tako i šireg, svetskog okruženja: beogradski i jugoslovenski studentski protest 1968. u sadejstvu sa planetarnom pobunom i njenim epicentrom *francuskim majem* '68. (o kojem je i njihov profesor, pisac ovih redaka, svedočio sa puno žara i iz prve ruke), antikolonijalne borbe u Trećem svetu, sa Vijetnamom kao najužarenijom i najvidljivijom tačkom, *češko proleće* i odmah potom ideološka i moralna kompromitacija realsocijalizma razgolićena invazijom i okupacijom Čehoslovačke.

Kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti, traženi su događaji i pojedinci koji su po svojim težnjama, nagoveštajima, ako ne i ostvarenjima, mogli biti snažno inspiracijsko uporište u potrazi za radikalnom alternativom svetu, kako tržišta i konzumerizma, tako i takozvanom realnom socijalizmu, uključujući i njegovu jugoslovensku varijantu, čiji su deficiti postajali sve vidljiviji.

Među takvim istorijskim događajima posebno mesto je zauzimala Pariska komuna. Približavao se mart 1971. i ja sam predložio učenicima, kako onima kojima sam predavao, tako i onima sa kojima se debatovalo na kružoku, da, ako žele, napišu

neki rad povodom stogodišnjice Komune. Rekao sam im da to nije nikakva formalna obaveza, da im činjenica da će napisati ili neće napisati taj rad neće doneti nikakvu prednost, da zbog toga neće dobiti ni bolju ni lošiju ocenu. Da, školski gledano, neće biti ni na dobitku ni na gubitku. Dvanaest učenika se odazvalo tom pozivu. Među njima i Zoran Đinđić. On je ne samo napisao tekst, već je bio i glavni organizator večeri posvećene Pariskoj komunici koju smo održali 18. marta 1971, na stogodišnjicu „juriša na nebo“ pariskih radnika. Napravio je izbor proglašenja i dekreta Komune, koje su on i njegovi drugovi pročitali te večeri.

Radove nisam, kao što sam to i obećao, ocenjivao, jer nisam želeo da pravim gradaciju među njima. Želeo sam da im i na taj način približim jednu od središnjih ideja Komune, ideju o jednakosti i ravnopravnosti svih građana, nezavisno od osobina i/ili sposobnosti koje svako od njih ima i koje ih čine različitim od drugih, različitim, ali ni boljim ni vrednijim od drugih. Naravno, taj događaj je ostao u mom sećanju kao jedan od najboljih iz godina mog profesorovanja. Ipak, neumitnim protokom vremena potisnuo sam ga na margine svog sećanja. A onda mi se jednog dana, 35 godina posle, obratio Aleksandar Mandić, koji je, povodom godišnjice Zoranove smrti, organizovao akademiju u Zoranovu čast. Zamolio me je da tom prilikom kažem nešto o Zoranovim mladalačkim, gimnazijskim danima. Počeo sam da kopam po mojoj „arhivi“ i pronašao nekoliko Zoranovih pisama, u stvari razglednica, koje mi je slao sa svojih putovanja, i, na sopstveno iznenađenje, pronašao sam ovaj Zoranov rad za koji nisam ni slutio da se nalazi kod mene. Pročitao sam ga ponovo posle toliko godina i shvatio da o mladom Zoranu niko ne može bolje da govori i svedoči od njega samog; odlučio sam da im pročitam *Naše*

sutra je crveno kao ruže njihove krvi, jer se iz tog kratkog, poetski intoniranog teksta, jasno vidi šta je i kako je mislio, koji su bili motivi i razlozi i, naročito, koliko su visoki bili ciljevi koje je pred sebe, na samom početku svog intelektualnog i političkog angažmana, postavio mladi Zoran Đinđić.

Tek kasnije sam saznao da je malo nedostajalo da Zoran, odmah posle upisa u treći razred, u jesen 1969. godine, napusti gimnaziju. Milan Kovačević, profesor filozofije i čovek koji je nesumnjivo uticao na Zoranovo intelektualno formiranje, ispričao mi je šta se dogodilo. Zoran je bio pridošlica, tek stigao iz Travnika. Bio je čas srpskohrvatskog, a on nije bio pročitao neku knjigu iz lektire i profesorka mu je dala jedinicu. Sklon radikalnim rešenjima, nosio se mišlju da napusti školu. Srećom, pre nego što je sproveo svoj naum u delo, došao je čas logike. Milan je postavio pitanje da li oni koji su oslobodili zemlju treba njome i da vladaju. Zoran je progovorio: guske su spasile Rim, ali to ne znači da treba njime i da vladaju. Milan je rekao: „Ustani, momče. Reci kako se zoveš.“ I onda mu je zapisao peticu u dnevnik.

Latinka Perović

TVENO UČENJE“ ZORANA ĐINĐIĆA:
FILOZFSKOG KA POLITIČKOM I OD
POLITIČKOG KA ISTORIJSKOM

Neophodno je strpljenje i naporan rad.

Zoran Đinđić, 2000.

Zoran Đinđić je bio filozof i političar. Da li su to dve ličnosti? Ako jesu, šta ih razdvaja? A ako, pak, nisu, šta ih povezuje?

Sam Đinđić je jednom rekao: „Kad sam političar, moram zaboraviti da sam filozof, moram prestati biti filozof.“¹ Kakva je priroda ovoga „reza između filozofa i političara“: da li je filozof amputiran? Po Dunji Melčić, filozof je promenio „način mišljenja i ponašanja“, ali ne postoje „dva Đinđića“.² U političaru su vidljivi tragovi „njegovoga dugogodišnjeg filozofskog iskustva“.³

1 Dunja Melčić, „Filozofska radoznalost Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006, str. 101–102.

2 Isto, str. 101.

3 Isto, str. 103.

Slično Melčićevoj misli i Novica Milić. Na osnovu Đinđićevog stava da su fundamenti *utemeljenja* – tog ključnog pitanja njegove prve filozofske knjige (doktorske disertacije, čiji je srpski prevod sa nemačkog jezika, na kome je pisana i branjena, objavljen pod naslovom *Jesen dijalektike*) – „nejednoznačni i nisu definitivni“, Milić je izveo zaključak da: „To implicira i mogućnost da se iz filozofije pređe u istoriju, iz teorije u praksu, odnosno iz refleksije u politiku. Đinđićev prelaz ka pragmatičnoj politici kao pitanju istorije oblikovan je ovim reflektivnim višeznačnostima i – uprkos tome što se ovaj prelaz za njega tragično završio – smislom koji za nas nije konačan.“⁴

Posle ubistva Zorana Đinđića, prvog postkomunističkog premijera u Srbiji, postojao je utisak da je političar istisnuo iz pamćenja filozofa: „Teorijska postignuća Zorana Đinđića stoje u sjeni njegove kratke, ali dramatične političke karijere.“⁵ To, međutim, ne znači, čak i da je Zoran Đinđić kao filozof bio prisutniji ranije, da kao i politički pisac i mislilac nije, tek posle ubistva, ostao u nekoj senci. U najboljem slučaju, to je senka brzog i energičnog pragmatičara u politici. Ne uočava se, ili se ignoriše, njegov intelektualni razvoj: jedna individualna evolucija, koju srpsko društvo nije pratilo, a moralo je, ako računava na budućnost, i samo da prođe.

-
- 4 Novica Milić: „Jesen dijalektike u proleću mišljenja Zorana Đinđića“, Zoran Đinđić, *Izabrana dela*, Knjiga 2: *Jesen dijalektike*. Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva, Narodna biblioteka Srbije i Fond dr Zoran Đinđić, Beograd, 2011, str. XXIX.
 - 5 Dunja Melčić, „Filozofska radoznalost Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006, str. 101.

Srpsko društvo, uključujući i njegovu intelektualnu zajednicu, pokazalo je, najblaže rečeno, veliku neodređenost u odnosu prema pojavi Zorana Đinđića. Na tragu neznatne individualističke, odnosno liberalne tradicije i predstavničke demokratije u Srbiji, on je, od samog početka, bio u sudaru sa dominantnom kolektivističkom tradicijom i njoj imanentnim populističkim načinom sticanja legitimiteta vlasti. U binarnom shematizmu koji je na temelju dominantne tradicije uspostavljen u srpskom društvu: laž/istina; patrioti/izdajnici; naši/njihovi; prijatelj/neprijatelj – Zoran Đinđić je, i prećutno i javno, svrstavan na stranu čije su se različite oznake kondenzovale u pojmu *neprijatelj*. Samo na mestu prvog postkomunističkog premijera pratilo ga je, kao psihološka priprema za egzekuciju, sistematsko lično i političko diskreditovanje.⁶ Ubistvo je ipak izazvalo šok. Međutim, ubrzo je došlo do reviktimizacije ubijenog premijera,⁷ a sudski proces optuženima za njegovo ubistvo pratila je ravnodušnost društva.⁸ Odjednom, započelo je ritualno obeležavanje godišnjice ubistva, koje, bez obzira na motive organizatora, ne doprinosi razumevanju su-

-
- 6 Izabela Kisić i Ksenija Lazović, „Medijska slika Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006.
 - 7 Vesna Nikolić-Ristanović, „Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krivični postupak protiv optuženih za ubistvo premijera Zorana Đinđića“, *Temida*, Beograd, mart 2004.
 - 8 Latinka Perović, „Srpsko društvo i Zoran Đinđić“, *Danas*, Beograd, 2004, 9. jun; Marijana Obradović, „Sudski proces optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006.

štine pojave Zorana Đinđića: *žalimo što je ubijen ne pitajući se zašto se to dogodilo.*

Zoran Đinđić nije bio prvi u novijoj političkoj historiji Srbije koji je formulisao alternativu dominantnom kolektivizmu. Ali je temeljnije od drugih razumeo i opisao dramu srpskog naroda, balkanskih naroda uopšte, u epohalnim promenama na kraju prošlog milenijuma i veka. Suštinu te drame video je u izboru između dve mogućnosti koje su pomenute promene nametnule malom siromašnom narodu, u kome je jedinstvo imalo prioritet u odnosu na slobodu, nezavisno od njegove volje. Jedna je mogućnost da na te promene, frustriran razvijenim okruženjem, Evropom, reaguje zatvaranjem, odbranom kolektivističkog identiteta, koja ga čini sve manje kompatibilnim sa okruženjem. I druga, da se, razvijajući unutrašnju kompleksnost, što se doživljava kao rastakanje identiteta, tim promenama pridruži. Zoran Đinđić nije uprošćavao: svaki od izbora je rizičan, ali je upoređivao njihove efekte, pre no što je postao odlučni zagovornik pridruživanja razvijenom okruženju – Evropi. Njegov rad u politici i nije ništa drugo nego traženje odgovora na pitanje *zašto tamo treba ići i kako odatle do tamo stići.* Srpsko društvo je nesigurno u odnosu prema Zoranu Đinđiću jer, za razliku od njega, koji je to individualno učinio, nije, još uvek, samo napravilo izbor između pomenute dve mogućnosti.

Zoran Đinđić je ubijen navršivši tek pedeset godina. Prvi rad objavio je u svojoj dvadeset četvrtoj godini (1976), a poslednji neposredno pred ubistvo (2003). Za tih dvadeset sedam godina stvorio je opus impozantan i po obimu (240 bibliografskih jedinica) i po sadržaju (dve filozofske studije i jedna ustavno-pravna, filozofske i političke rasprave, članci i eseji, prikazi,

prevodi).⁹ Neprestano pisanje i stvaranje Zorana Đinđića, i u vreme kada je bio premijer, jedinstveno je u novijoj političkoj istoriji Srbije. Ono je njegovo vlastito „društveno učenje“ i „uvežbavanje“ naučenog. Ali i važan rad na stvaranju moderne političke kulture i „jedne politike odgovornosti“. Uz to, ima i „prosvetiteljsku“ funkciju, gotovo „misionarsku“. Svestan da je pokušaj izbora između otvorenog i zatvorenog društva, između individualizma i kolektivism, s obzirom na ukorenjenost i dominaciju ovog drugog, „istorijski eksperiment“ neizvesnog ishoda, Zoran Đinđić je, ne zaklanjajući se ni iza stranke, ni iza vlade, tumačio, uticao i pridobijao građane. Sve sa ciljem: da njih, bez kojih promena kolektivnog načina ponašanja nije moguća, u te promene uključi. Pisao je o mnogim pojedinostima razvoja srpskog društva imajući uvek u vidu celinu. To su dobro uočili naročito mladi ljudi, i kada njega više nije bilo tu su celinu počeli nazivati vizijom Zorana Đinđića.

Osim naučnih rasprava, članaka i eseja u filozofskim i sociološkim časopisima, u dnevnim i nedeljnim novinama, Zoran Đinđić je davao intervjuje i izjave, i učestvovao u brojnim diskusijama.¹⁰ Zato je njegovo pisano delo, i to u svojoj celini,¹¹

9 Dobrilo Aranitović, „Bibliografija Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006, str. 379–407.

10 Isto.

11 Od pet planiranih knjiga Izabranih dela Zorana Đinđića do sada su objavljene tri: *Jugoslavija kao nedovršena država*. Knjiga 1. Predgovor Nenada Dimitrijevića: „Kontinuitet nedovršene državnosti“, Narodna biblioteka Srbije, Fond dr Zoran Đinđić, Beograd, 2010; *Jesen dijalektike. Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*. Knjiga 2. Predgovor Novice Milića, „*Jesen dijalektike* u proleću mišljenja Zorana Đinđića“, Isto, Beograd 2011;

najdublji trag koji je on ostavio i najpouzdaniji izvor o njemu. Ujedno i brana „živom pesku interpretacija“ njegove pojave i površnim istorijskim analogijama. Zoran Đinđić nije nikakav incident u novijoj srpskoj istoriji, ali je najmarkantnija intelektualna pojava na tragu njenog moderniteta. On je najpotpunije razvio alternativu dominantnom načinu konstituisanja zajedničkog identiteta: umesto nametnutog jedinstva, sloboda konstituisanja zajedničkog identiteta kroz otvorene kanale komunikacije na svim nivoima. Instinkt protivnika, koga nije moguće ni personalizovati ni locirati zbog toga što je njime prožeto kolektivno ponašanje, bio je dovoljno snažan da to oseti i spreči.

Filozof i političar su jedna ličnost. Ali, kakva ličnost?

* * *

Zoran Đinđić je za tri godine (1971–1974) završio studije na grupi za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Iako su njegov talenat i filozofska radoznalost bili rano uočeni, a uz to je bilo poznato da je, osuđen uslovno na

Subjektivnost i nasilje. Nastanak sistema u filozofiji nemačkog idealizma. Knjiga 3. Predgovor Miroslava Malovića, „Jesen moderne“, Narodna biblioteka Srbije, Fondacija dr Zoran Đinđić, Beograd, 2012.

Pomenutim knjigama pridružuje se sada Knjiga 4: *Politika i društvo. Rasprave, članci i eseji.* Ona predstavlja izbor iz autor-skih tekstova Zorana Đinđića od polovine osamdesetih godina prošloga veka do 2003. godine. Priređivač je sledio hronološki red, uveren da se u njemu ogleda dinamika nastajanja tekstova, ali i proces „društvenog učenja“ Zorana Đinđića.

godinu dana, teško dolazio do posla, akademska sredina mu nije otvorila vrata. O tome Zoran Đinđić nije nikada govorio,¹² ali je, govoreći o drugima sa istim iskustvom, faktički opisao i svoj položaj. U nekrologu svome gimnazijskom profesoru filozofije u Devetoj beogradskoj gimnaziji, Milanu Kovačeviću, pod čijim je uticajem bio, napisao je: „Prvi pokušaj (Milana Kovačevića – L.P.) integrisanja u filozofski Beograd nije uspeo. Tu je počela da se nazire dijalektika koja će obeležiti njegovu kasniju akademsku karijeru. Intelktualna svojeglavost, nagon na autonomiju i animoznost prema grupama, školama, (starijim i novim) klasicima, Milan Kovačević je branio po cenu institucionalnog marginalizovanja. Ono mu je na trenutke teško padalo, ali u njegovoj moći nije bilo da bira: svoju prirodu nije mogao poreći, a eventualni *institucionalni patroni posedovali su često šesto čulo za nepoželjnu individualnost*“.¹³ (podv. L.P.)

U citiranim rečima Zorana Đinđića ogleda se sudbina onih intelektualaca u Srbiji – i to u toku čitave njene novovekovne istorije – koji su zbog svog individualizma, sa stanovišta dominantnog kolektivizma, po definiciji bili *neželjena elita*. Zoran Đinđić je njen izraziti pripadnik.

Studije Zorana Đinđića protekle su u ozračju marksizma ne samo kao službene doktrine već i kao najuticajnije filozofske škole. Njegovi profesori bili su po samodefiniciji marksisti. „Kritičari svega postojećeg“, oni nisu preispitivali fundamen-

12 Vid. Latinka Perović, „Uvod: Srpsko društvo i Zoran Đinđić“. *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006.

13 Zoran Đinđić, „In memoriam. Milan Kovačević (1938–1988)“, *Theoria*, Beograd, 1988, br. 1–2.

te teorije: ona je za njih ostala bezalternativna.¹⁴ Đinđić im je prebacivao što su generacije svojih studenata, uključujući i njegovu, držali „u duhovnom marksističkom getu“, lišavajući ih naročito uvida u nasleđe evropskog liberalizma. Odbacujući staljinističku varijantu marksizma, oni su istovremeno odbacivali kao alternativu građansko društvo i liberalizam.¹⁵ Vraćajući se mladom Marksu, odnosno izvornom marksizmu, težili su humanijoj varijanti u suštini sovjetskog socijalizma. Kada je stvarnost, krajem prošlog veka, razbila njihov teorijski okvir, oni su to jednostavno prećutali, ostavljajući nejasnim pitanje svog stvarnog teorijskog identiteta.

Odlazak Zorana Đinđića u Nemačku na doktorske (1977–1979), a zatim postdoktorske studije (1980–1982), imao je ključni značaj za njegovo teorijsko sazrevanje. U svakom slučaju, svoja dalja filozofska interesovanja „morao je“, kako kaže Novica Milić, „da razvija po strani od atmosfere u kojoj je sazrevao, a naročito od političkog stanja u zemlji...“.¹⁶

* * *

-
- 14 Vid. Vladimir Gligorov, „Ratnici i trgovci, pragmatizam i legalizam“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, zbornik radova, urednik dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka *Svedočanstva* br. 25, Beograd, 2006.
 - 15 Zoran Đinđić, „Marksizam i liberalizam – predlog za polemiku“, *Theoria*, Beograd, 1986, 1–2; Isti, „Praxis marksizam u nevoj epohi“, *Theoria*, Beograd, 1988, br. 1–2.
 - 16 Novica Milić: „Jesen dijalektike u proleću mišljenja Zorana Đinđića“, *Zoran Đinđić, Izabrana dela, Knjiga 2: Jesen dijalektike. Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Narodna biblioteka Srbije i Fond dr Zoran Đinđić, Beograd, 2011, str. XIII.

Krizu Jugoslavije Zoran Đinđić je smatrao latentnom od 1945. godine, zaoštrenom od šezdesetih godina, a dramatično otvorenom od polovine osamdesetih godina prošloga veka, upravo kada se on iz Nemačke vratio u zemlju. Pitao se da li ima paradoksa u činjenici da: „Nikada u našoj istoriji nije toliko toga učinjeno u ime afirmacije nacija. Istovremeno, nikada se jugoslovenske nacije nisu osećale tako ugroženima, osujećenima i obespravljenima kao danas.¹⁷ Gde je rešenje ovog paradoksa?“ U traženju odgovora na ovo pitanje, sa već učvršćenim stavovima o građanskom društvu i individuumu kao temelju njegove konstitucije, odnosno socijalističkom društvu koje isključuje individualnu perspektivu, Đinđić je došao do zaključka da su, u ipak kompleksnom jugoslovenskom društvu, blokirani kanali komunikacije na svim nivoima, i da je ono bilo osuđeno na arbitražu: diktatura je bila funkcionalna. To je, po njemu, trebalo da sugerira način rešenja krize.

U to vreme, na stranicama dnevnih listova i nedeljnika u Beogradu, vođena je diskusija o uzrocima krize i njenom rešenju. Iz te diskusije jedva da je izostao ikoji poznatiji pripadnik srpske inteligencije. Među učesnicima je postojala saglasnost da je već avnojevska konstitucija oštetila interese dijasporičnog srpskog naroda, a da ih je konfederalni Ustav 1974, zbog prerogativa nacionalne države koje je dao jugoslovenskim republikama, vitalno ugrozio. Sam Zoran Đinđić je smatrao da bi „Jugoslavija ... možda izgledala drugačije da je kojim slučajem u prvim danima njenog reformisanja dominiralo socijalno-individualno, a ne nacionalno-etničko“. Ali, zašto nije?

17 Naslovi tekstova Zorana Đinđića koji su citirani, a uvršteni su u ovu knjigu, nisu u napomenama navođeni, jer će ih čitalac naći u samoj knjizi.

Zorana Đinđića ne treba posmatrati izolovano, već u okviru pomenute diskusije. Većina njenih učesnika je bila za redosled: prvo promena ustava, pa demokratija. Đinđić je odbacivao svako rešenje „pesnicama“ i „izvozom revolucije“ iz Srbije ne isključujući nikada dogovor. Posle Versaja, Jajca, Briona i, kako je govorio, četvrte dislocirane Jugoslavije, pleđirao je za „petu Jugoslaviju“. Ali, bez obuhvatnih promena jugoslovenskog društva ili jugoslovenskih društava nije nazi-
rao rešenje krize. Jugoslovenske republike nisu etnički jedin-
stvene monade i kao segmenti raspadnute celine zadržace sve
njene karakteristike. Umesto stabilnosti, nastaviće se njihovo
fragmentizovanje na etničke manjine.

U esejima Zorana Đinđića, koje je on 1988/89. godine objavljivao u *Književnim novinama*, a koji će se zaokruženi po-
javiti u njegovoj knjizi pod naslovom *Jugoslavija kao nedovršena država*, po Nenadu Dimitrijeviću je „prvi put na teorijski relevantan način afirmisana liberalna misao o pojedincu, društvu i politici“. ¹⁸ Na toj misli temelji se Đinđićevo shvatanje da „na kraju krajeva, nije važno šta neka država čini za pojedinca, ili šta pojedinac čini za državu, već šta taj pojedinac čini za samog sebe“. ¹⁹

Šta znači nedovršena država? Sve socijalističke države, uključujući i Jugoslaviju, imale su, podsećao je Đinđić, institucije moderne države (ustav, pravni sistem, izbore, ministre), a ipak to nisu bile. Imajući u vidu Jugoslaviju, čiju je krizu analizirao, isticao je činjenicu da je, od Drugog svetskog rata, Komuni-

18 Nenad Dimitrijević, „Kontinuitet nedovršene državnosti“, Narodna biblioteka Srbije i Fond dr Zoran Đinđić, Beograd, 2010, str. IX.

19 Miroslav Malović, „Jesen Moderne“, Narodna biblioteka Srbije i Fond dr Zoran Đinđić, Beograd, 2012, str. XXV.

stička partija bila jedini stvarni sadržaj političkog života, a sve ostalo privid. Raspad partije morao je zato ugroziti jedinstvo države: „Bez partije nema političke komunikacije, nema saglasnosti, bez saglasnosti nema ustava. Dakle, bez partije nema ustava?“ Kako izaći iz ove blokade? Jer, ona u Srbiji neće biti uklonjena ni posle raspada Jugoslavije.

I nakon promena ustava u Srbiji, Đinđić je postavio pitanje: „Srbija, šta je to?“. Ona nije postala država u modernom smislu „kao rezultat demokratske saglasnosti na kojoj počiva legitimna vlast“. Ni posle „ustavnih promena“, „nije tako sigurno da je ona postala država, pa čak niti da se na tom putu nalazi“. Čime je to objašnjavao?

* * *

Političke reforme su se, po Đinđiću, od početka, u Srbiji odvijale „u trijumfu teritorijalnog načela“, jedinstva teritorije u predmodernom smislu, čiji će narod biti homogenizovan jedinstvenom državnom vlašću. Otuda, u politici monopol, u ekonomiji društvena svojina, u ideologiji ortodoksija. Jer, da bi Srbija postala „politička zajednica koja se reprodukuje slobodnom voljom građana“, potrebno je da moć bude locirana u višestranačkom parlamentu, to jest, da izbori budu slobodni, a da štampi i političkim udruženjima bude zagarantovana sloboda.

Đinđić se pitao o razlozima zbog kojih se Srbija u političkim reformama našla na začelju zemalja Istočne Evrope. Odgovor nije nalazio samo u aktuelnoj situaciji. Sve više je uzimao u obzir kompleksnu prošlost i nastojao da utvrdi da li

u njoj postoje konstante koje objašnjavaju i aktuelnu situaciju. U novijoj srpskoj istoriji razlikovao je četiri ciklusa: u svakom su stečene prednosti dovedene u pitanje *maksimalizmom*, koji je drugo ime za nacionalizam. Nijedna realna država nije zadovoljavala srpsku intelektualnu i političku elitu. U svim generacijama živela je težnja ka nacionalnoj državi koja će teritorijalno obuhvatati čitav srpski narod. Tako, posle Prvog svetskog rata – umesto federacije – unitarna država. Drugi svetski rat – uz oslobodilački rat – revolucija. Hladni rat – umesto reformi – trijumf teritorijalnog načela. „Danas smo“, pisao je 2001. godine, „ponovo u jednom takvom ciklusu“. I ponovo „ne umemo da učimo“.

* * *

Za Zorana Đinđića politika je predstavljala, pre svega „svet života“ (Husserl). Taj „svet života“ imao je u Srbiji devedesetih godina prošloga veka dve strane: na jednoj – rigidni komunistički režim koji se žilavo održavao još jedino tu, a na drugoj – jalova i neefikasna opozicija tom režimu. Đinđić nikada nije personalizovao ni jednu ni drugu stranu: „Uopšte me ne interesuju lične osobine prošlih, trenutnih i budućih lidera... Radi se o političkom pristupu“. A u tom je pristupu uvažavao sledeće činjenice:

Kao prvo, razliku između komunizma u zemljama u kojima je „uvezen“ i onih u kojima je, kao u Jugoslaviji, pobedio „iznutra“. U prvima je demokratizam bio identičan sa oslobođenjem od spoljne prinude: „mi“ i „agresori“. U Jugoslaviji, odnosno u Srbiji, nedostatak spoljne prinude kompenzovan je

prelaskom sa ravni društvenog na ravan nacionalnog, na kojoj se uspostavlja mehanizam „naši“ – „njihovi“.

Zatim, da se komunistički režim u Srbiji, iako autoritaran, ne drži samo na sili već na manipulaciji problemima koje stanovništvo smatra realnim i čije rešenje očekuje. Naime, Slobodan Milošević se pojavio kao onaj koji Srbiji iz „tri dela“ – kakvom ju je učinio Ustav 1974. – „vraća državnost“. Postavljajući se kao „spasilac države“ (*Srbija će biti država ili je neće biti!*), on je istovremeno „promovisao model vaninstitucionalne, tj. lične nekontrolisane vlasti. Uz državnost išla je i diktatura. Zoran Đinđić je u to vreme bio jedan od retkih autora u Srbiji koji je upozoravao na moguće posledice neograničenih ovlašćenja koja se daju jednom pojedincu da reši pitanje Kosova. Video ih je u opasnosti da se teritorijalno pitanje stavi iznad osnovnih prava Albanaca, ali i u opasnosti da se ta ovlašćenja protegnu na sve manjine: etničke, verske, političke.

Kampanja o Slobodanu Miloševiću kao „spasiocu države“ nastavila se kampanjom o njemu kao „plebiscitarnom vođi svih Srba“. U nameri da sačuva socijalističku Jugoslaviju (to jest, državnosvojnički odnos, jednopartijski sistem, ideološki monopol), Milošević je upotrebio Srbe van Srbije, načiniвши grešku bez popravke. Sa ove kampanje prešlo se na kampanju o ekonomiji. Zategnut je luk između dve demagoške parole: „Niko ne sme da vas bije“ i „Niko ne sme da vas otpusti“.

Može se, naravno, objasniti da su ljudi dali podršku režimu koji je ponudio svoju verziju problema koji su se i njih ticali i obećao njihova efikasna rešenja. Teže je, međutim, objasniti zašto su ostali uz Slobodana Miloševića i kada je isanjan san „da ćemo prekim putem i bez mnogo formalnosti stići do svoje države, da ćemo na o-ruk rešiti nacionalno pitanje i bez korenitih reformi prebroditi ekonomsku krizu“. U traženju

odgovora na ovo pitanje, Zorana Đinđića nisu, opet, zanimale lične karakteristike Slobodana Miloševića (u istoj konstelaciji javio bi se neko sa drugim ličnim imenom i prezimenom), već njegovi socijalni oslonci i način njegovog delovanja. Odnosno, samo srpsko društvo.

* * *

U analizi modela mobilisanja društvenih slojeva u Srbiji za vreme Slobodana Miloševića, Zoran Đinđić je nalazio „frapantnu sličnost sa elementarnim modelom komunizma“. U oba slučaja, radi se, po njemu, o *ruralnoj restauraciji* (Marks bi, kaže Đinđić, rekao, „ruralnoj kontrarevoluciji“) u kojoj je komunizam poslužio samo kao forma za „promenu elita, tj. za veliku seobu provincije u grad“. Veliki broj sledbenika komunističke ideologije mogao bi, kao što će se i dogoditi, verno i odano služiti i nekoj drugoj ideologiji koja bi pomenutu promenu omogućavala. Biće, ipak, po Đinđiću, potrebna jedna opšta teorija koja bi objasnila uzroke „da se u formi demokratije restaurira jedan arhaični poredak“. Pritom će biti važno objasniti karakter aparata koji je nastao promenom elita. On ne predstavlja državni servis, koji je specijalizovan i osposobljen da rešava probleme. Njegova je funkcija da blokira i unutrašnje i spoljašnje komunikacije, redukuje kompleksnost društva i spreči promene autoritarnog sistema: zato je represivan. U tome je Zoran Đinđić video suštinu pojave Slobodana Miloševića i ujedno shvatio da ona ima istoriju. Na „ruralni instinkt“, na društveni model koji je uvek bio isti samo se drugačije zvao, Đinđić će se tek vraćati kao na jednu od konstanti novije srpske istorije.

Kako je Zoran Đinđić video, uslovno rečeno, drugu „stranu života“ u Srbiji devedesetih godina prošloga veka?

Raspad represivnog jedinstva odvijao se, po Đinđiću, pod sloganom pluralizma. U stvarnosti, umesto monističkog represivnog jedinstva, došlo je do represivnog pluralizma: strukturalna svojstva ostala su nepromenjena. Pod parolom – „Samo da komunisti odu, posle ćemo videti“, stvoren je dvocifren broj političkih partija sa gotovo istovetnim programom: tržišna privreda, višepartijski sistem, parlamentarna demokratija, ljudska prava. Budući da je i vladajuća partija, koja je nacionalno jedinstvo stavila iznad demokratije, u svoju propagandu ipak unosila neke pojmove demokratije, između nje i opozicije iščezla je razlika. Umesto da se bori za kontrolisanu moć preko višestranačkog parlamenta, opozicija se borila za učešće u moći. Zato je prema efikasnoj vladajućoj partiji ostala neefikasna: stranke su sredstvo, a ne cilj demokratije. Izostalo je stvaranje političkih sredstava, koja bi svojim karakterom i svojom strukturom anticipirala cilj. To mogu biti samo demokratska sredstva, a ne suprotstavljanje jedne harizme drugoj, jednog mita drugom. Iracionalnošću i predrasudama ne može se srušiti poredak koji na njima počiva.

Činjenica da jedno društvo prestaje da bude monističko ne znači da ono postaje pluralističko društvo. „Još smo veoma daleko od stvarnog pluralizma.“ Radi se o dva temeljno različita načina stvaranja zajedničkog identiteta. Monističko društvo to čini nametanjem jedinstva oko jednog „magnetnog polja“ – nacije ili klase. Pluralističko društvo polazi od svoje unutrašnje kompleksnosti i tražeći mehanizme da se ona izrazi, uspostavlja zajednički identitet. Pluralizam podrazumeva ono što monizam po definiciji isključuje: konkurenciju različitih viđenja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ako je prošlost oficijelno in-

terpretirana kao jedinstvena, stvarnost poistovećena sa slikom koju je o njoj stvorila ideologija, a budućnost percipirana kao „zacrtni“ put koji treba slediti – „onda je priča o pluralizmu samo fasada iza koje se umnožava raspad društvenih formi“.

Stvarni pluralizam takođe podrazumeva da se društvene grupe samodefinišu i organizuju kako bi kroz komunikaciju stvarale zajednički identitet kao kompleksan i kompatibilan sa okruženjem. „A naše okruženje je razvijena Evropa. Ako u pravnom, ekonomskom i političkom pogledu ne postanemo kompatibilni sa razvijenom Evropom, imaćemo sve njene probleme, a nećemo biti u stanju da koristimo njene recepte za rešavanje tih problema.“

Imajući u vidu iskustvo Jugoslavije u kojoj su periodi diktature bili duži od perioda demokratije; zatim, populistički karakter legitimiteta u najdužem razdoblju istorije Srbije (Nikola Pašić, Josip Broz Tito, Slobodan Milošević); različita iskustva zemalja Istočne Evrope, koja su se mogla gotovo sa naučnom preciznošću predvideti – Zoran Đinđić je počeo da obraća sve veću pažnju na uticaj tradicije na promene u Srbiji. Video ju je kao „manje-više protivrečnu kombinaciju nebrojenih institucija, uz istovremeno izrazito diferenciranje na onoj ravni socijalne konstitucije na kojoj se formira individualnost“. Gotovo istovremeno, kad su u srpskoj historiografiji, iz potrebe da se objasne rat i raspad Jugoslavije, počela istraživanja glavne kontroverze novije istorije Srbije – odnosa patrijarhalnog i modernog, Zoran Đinđić je pisao: „Nama nedostaju velika naučna istraživanja socijalnog statusa privatnosti, intimnosti i individualnosti u Srbiji pre Prvog svetskog rata. Mislim, dokumenti političke istorije uverljivo pokazuju da je to polje prepuno lomova i tenzija.“ Savršeno precizno Zoran Đinđić formuliše glavnu kontroverzu novije srpske istorije:

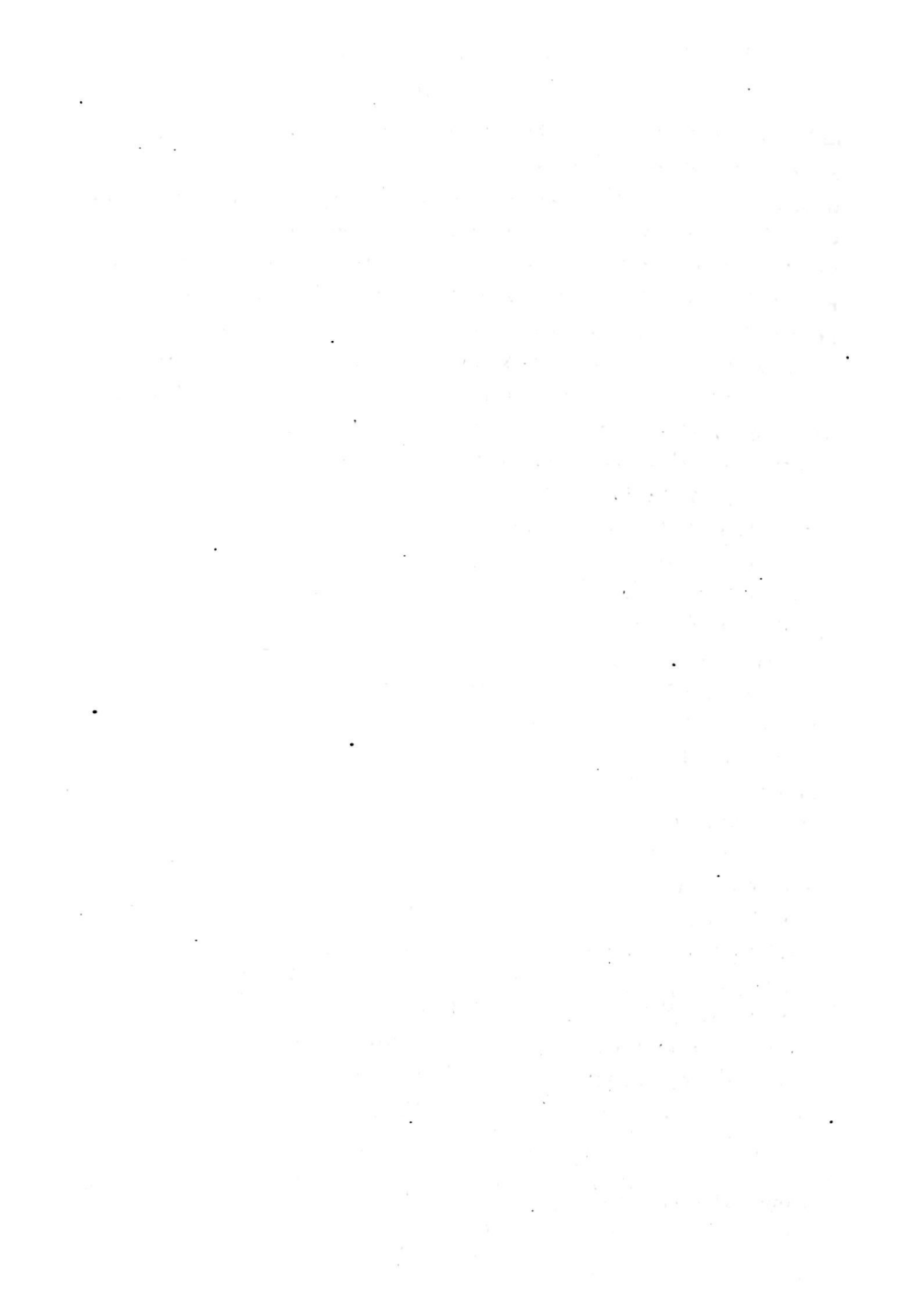
„Na temelju ruralne i patrijarhalne kulture nastaju institucije individualnog društva. Nestalnost tih institucija može se objasniti nestalnošću njihove osnove, jer njihova prirodna osnova jeste jedno individualizovano društvo, kojeg kod nas nema. Evoluciono je neverovatno i zaista izuzetno složeno što na tako nepovoljnoj osnovi nastaje politička konstitucija. Međutim, ako danas pokušamo da objasnimo naše savremene probleme, moramo se vratiti toj izvornoj protivrečnosti.“ (podv. L.P.)

Ovaj uvid i za Zorana Đinđića otvara niz teorijskih i istorijskih pitanja. Radi se o dva modela koja su izvorno nesaglasna – građansko društvo, koje polazi od nepoklapanja individualne i kolektivne perspektive i traži mehanizme za njihovo regulisanje, i socijalističko društvo, koje ne može da prihvati pretpostavku o nepoklapanju individualne i kolektivne perspektive a da ne odustane od svog određenja. Socijalističko društvo pobeđilo je u zemljama koje su bile nerazvijene i u kojima nije bilo građanskog društva. Da li to znači, pitao se Đinđić, da se taj tip društva „kad je jednom postao dominantan, održava samo neprekidnim obnavljanjem vlastite pozicije, tj. neprekidnim suspendovanjem građanskog društva“? Empirijsko iskustvo socijalističkih zemalja u kojima su u porazu završili svi pokušaji njihove ekonomske reforme davali su razloge za pozitivan odgovor na ovo pitanje. Formula radikalnog socijalizma ima „dve konstante, kojih se pri svojoj reprodukciji mora pridržavati“: *antikapitalistički ruralni impuls društvenih slojeva* koje je mobilisao i *utopijsku kritiku građanskog društva*. U zemljama u kojima je „iznutra“ pobeđio, socijalistički poredak je nastao kao „spoj antimodernističkog i antikapitalističkog impulsa tradicionalnog društva, koje ga podržava indirektno, time što se opire modernizaciji i, na drugoj strani, antigrđanskog, tj. antikapitalističkog impulsa radikalnog socijalističkog pokre-

ta i ideologije. *Kapitalizam je zajednički protivnik, a građansko društvo je doživljeno kao njegova pozadina*“. U suštini, zaključuje Zoran Đinđić, patrijarhalna kultura, sa svojim ukotvljenjem individualnog delovanja i individualne sudbine u hijerarhije vrednosti i autoriteta, a na drugoj strani, radikalna socijalistička utopija neposrednog organizovanja, postaju „čudni saveznici“. Oni se slažu u mnogo tačaka, a pre svega u blokiranju ekonomskog usložnjavanja koje vodi raspadu tradicionalnih oblika života.

Sa ovim važnim uvidima u istoriju formule *preskakanja kapitalizma i neponavljanja zapadnoevropskog puta*, Zoran Đinđić je dočekao 5. oktobar 2000. godine. Da li je te uvide uzimao u obzir na mestu premijera? Njegovi tekstovi koje je u to vreme bezmalo svakodnevno pisao daju potvrđan odgovor na ovo pitanje. U svom Predlogu za dogovor o državnom cilju 22. marta 2001. godine, on konstatuje da više nema oktobarskog entuzijazma za promene. Štaviše, ne zna se ni da li je 5. oktobar, koji je u svetu ocenjen kao „istorijski događaj“ – „poraz ili pobjeda“. Ljudi su učestvovali u rušenju diktatora: „Samo neka Milošević ode“, očekujući bolji život. Oni, već tako brzo, misle da su prevareni, a nisu. Jer, postignut je „nacionalni konsenzus o demokratskoj budućnosti zemlje“, a izostao je socijalni konsenzus: „Nažalost, blagostanja nema bez zdrave ekonomije. A naša ekonomija je nasmrt bolesna“. Potrebne su radikalne reforme koje uključuju i redukovanje mnogih stečenih prava. Insistiranje na pravima bez materijalnih sredstava stvara frustraciju, traži da se pronađu krivci i produbljuje nepoverenje: „Lako je postavljati populističke zahteve i navoditi ljude da vas podržavaju.“ Potrebno je „pokazati nacionalnu zrelost“, „uveći disciplinu, asketizam i razum“. Potreban je „novi socijalni konsenzus o zajedničkom cilju kroz zajednički napor i zajed-

ničko samoodricanje“. Nedostatak socijalnog konsenzusa relativizuje i politički konsenzus i čini demokratiju fasadnom: njoj je potreban adekvatan temelj. Ali, to vodi samoporicanju socijalističkog modela društva. Da li je to moguće? Zoran Đinđić je bio osujećen u vođenju *politike odgovornosti* koja je računala sa građaninom kao odgovornom individuom, verujući – kako je znao da kaže – i u njegovo *odrastanje* kroz promene. Ali, ne samo zbog praktične politike koju je kao premijer vodio, već prvenstveno zbog svoje konzistentne, u suštini prevratničke, političke misli. Ona se temelji na njegovim velikim znanjima i dubokim uvidima i u prošlost i u sadašnjost. I na njegovoj ličnoj i intelektualnoj hrabrosti, za koju je, baš zbog pomenutih uvida, trebalo biti i filozof.

OSAMDESETE

DRŽAVA JE VAŽNA STVAR

Društvenim pokretima koji su svoj politički identitet formirali uz pomoć Komunističkog manifesta i Lenjinove Države i revolucije nije bila dodeljena laka sudbina. Kada su iz „revolucionarne faze“, za koju je kod klasika postojalo dovoljno uputstava, makar i protivrečnih, ušli u fazu politike, dakle, kada su postali socijalističke države, morali su zapanjeno konstatovati da je regija, koja je inače zadužena za oštrinu (političke) percepcije, kod njih prekrivena tamnom mrljom. Naime, potpuno im je nedostajao sam pojam politike. Naivno očekivanje da uz revoluciju automatski, na ovaj ili onaj način, dolazi i država, kao osvojena ili ukinuta, pokazalo se kao zabluda ili prazno obećanje. „Revolucionarna faza“ je prošla, ali ono što je iza sebe ostavila nije bila država, makar da se tako i nazivala.

Drugim rečima, ako danas hoćemo da ozbiljno raspravljamo o socijalističkim državama, moramo pažljivo odmeriti težinu njihove centralne aporije: socijalizam nije trebalo da postane država, ali je na to bio prinuđen. Posledice su dalekosežne, i uopšte nisu istražene, niti u potpunosti shvaćene. Inercija istorijskog događanja oslobodila je (iako samo prividno) ovu aporiju njenog izvornog naboja. Zatvorene u svojim granicama (ili granicama „bloka“ socijalističke zemlje prema spolja – u međunarodnom pravu – zadovoljavaju elementarne uslove državnosti, naime, poseduju suverenost, u oštrijem ili blažem smislu reči, kao što je poseduje, na primer, i Granada. One su države, i na to pristaje ceo svet, nesklon komplikovanim odnosima. A šta su unutra, u svojim granicama, to se io-

nako odlučuje u ideološkom diskursu, na osnovu vrednosnih hijerarhija, koje ne spadaju u sazajni, nego u političko-pragmatski sklop. Teško je pronaći orijentir u sazajnoj pustinji koja se prostire između pola na kome je socijalizam određen kao najdemokratskije društveno-političko uređenje, i onog na kome mu je poreknut bilo kakav demokratski karakter.

Pokušajmo sa elementarnim opažanjima. Socijalizam poseduje sve institucije „građanskog društva“: ustav, pravni sistem, izbore, ministre. Pa ipak, u njemu je sve drugačije nego u zapadnoevropskim zemljama.

Ustav u socijalizmu nema prvenstvenu ulogu ograničavanja državne moći u interesu građanskih sloboda, kao nužne ustavno-pravne fikcije, proizašle iz tradicije prirodnog prava. On tu ulogu nema, ali ne u tom smislu što bi postojeća državna moć postupala protivustavno, nego u tom smislu što sam ustav nije tako zamišljen. Ako na umu imamo istorijsko značenje ustavnosti, kao rezultata borbe za parlamentarnu kontrolu vlasti, smisleno je upitati da li je socijalistički ustav uopšte mogućan. Socijalistička teorija, bar ona koja počinje Marksom, neće nam mnogo pomoći pri pokušaju da rešimo nedoumicu: u njoj je potreba za takvom institucijom kao što je ustav sistematski negirana.

Slično stoji stvar i sa drugim središnjim momentom novovekovne politike, sa izborima. U socijalističkim izborima se ne odlučuje o političkoj moći i njenom legitimisanju. Ne u tom smislu što bi izbori možda bili lažirani; socijalističko razumevanje politike jednostavno ne predviđa to da izbori odlučuju o raspodeli moći, kao što ne predviđa da ustav tu moć kontroliše. Dalje nabranje političkih institucija vodilo bi istom rezultatu: prenošenjem u socijalizam one poprimaju janusovsko lice, postaju tvorevine sasvim neobičnog identiteta.

Pažljivi čitalac primetiće da u onom što je do sada rečeno nije sadržana nikakva kritika. Utvrdili smo, doduše, da su sve centralne kategorije socijalističke državnosti u dvostrukom smislu problematične – nisu u skladu sa teorijom socijalizma i kidaju vezu sa tradicijom institucija čije ime nose – ali to samo po sebi još ništa ne znači. Zašto kombinacija protivrečnih elemenata ne bi bila poželjna? Zar u njoj ne bi mogao da radi „neumorni duh dijalektike“?

Problem postaje uočljiviji u onom trenutku kada pokušamo da teorijski utemeljimo tu „dijalektičku“ konstrukciju. Veoma brzo se pokazuje organičena moć „dijalektike“: socijalistička država je otvorena protivrečnost, a ne neka ravnoteža raznorodnih faktora, karakteristična za stvarni ili zamišljeni „prelazni period“. Ta protivrečnost, naravno, ima svoj izvor koliko u suštini državnosti, toliko i u suštini socijalizma (u smislu postojećih socijalističkih država).

Država nastaje u evropskom novom veku, kao rezultat ukidanja niza dualizama, pre svega konkurencije između vladareve pozicije i pozicije feudalnih gospodara, a zatim između svetovne i religijske moći. Apsolutni status „apsolutnog monarha“ relativizuje sve partikularne pozicije i formira polje politike, kao okvir u kome se konstituiše sve ono što je od javnog interesa. U ovoj tački je naročito jasna razlika između antičko-srednjovekovnog i novovekovnog pojma politike. Dok je zajednica tamo predstavljala „prirodnu osnovu“ života, koja se ne može dalje propitivati i koja utemeljuje političku vladavinu, pri čemu su kriteriji njenog legitimisanja izvedeni iz etičko-metafizičkog razumevanja čovekovog mesta u svetu, sada je prostor politike opšti okvir u kome se konstituiše ne samo politička vladavina, nego i sama zajednica. Između ove dve tačke odvijao se tegobni proces raspada one prirodne samorazumlji-

vosti. Epoha krize italijanskih republika i verskih građanskih ratova u Evropi definitivno oblikuje iskustvo na kojem počiva evropska novovekovna istorija: kao unapred data, zajednica je puno verovatnije polje građanskog rata nego „prirodni“ sklop moralnosti. Jer, tamo gde su odnosi vladavine lišeni prirodnosti, nastaje legitimacijski vakuum u koji se zajednica može sunovratiti. Prostor politike postaje mesto u kojem se dosta izgleda na uspeh mogu odvijati rizični procesi legitimisanja moći. Da li će on to stvarno i biti, zavisi u najvećoj mери upravo od tog jednog uslova, od toga u kojoj mери ispunjava svoju funkciju medija konstitucije zajednice, koja više nije neproblematična, nego je upućena na takvo posredovanje.

Nacionalna država predstavlja materijalni oblik postojanja političke zajednice. Prostor politike tu nije zbir pojedinih institucija ili regija društvenog života; on je okvir unutar koga oni uopšte formiraju vlastiti identitet (ponekad i kao negativno diferenciranje, kao npr, privatnost ili pred-državne slobode, koje su, u nužnoj fikciji, priznate kao pred-političke, iako je besmisleno govoriti o privatnosti ili pravima, a ne podrazumevati politički diskurs u kome je utemeljen smisao i tih pojmova).

Radikalni kritičar liberalizma Marks podleže zabludi o instrumentalnoj suštini države. On veruje da je izvršio obrat time što je u teoriji o „noćnom čuvaru“ otkrio dobro čuvanu tajnu, državu kao „Mehanizam klasne vladavine“. Pritom mu je izmakao onaj uvid kojim raspolažu već Makijaveli i Hobs, to da se politička vlast tek konstituše u prostoru politike, a da je on različit od pojedinačnih oblika raspodele i legitimisanja te vlasti.

Današnje socijalističke države doslovno počivaju na tom nesporazumu. U njima je jedan društveni pokret popunio prostor predviđen za državu, shvaćenu ne kao instrument, nego

kao polje politike. Politička zajednica je tek u drugom redu skup institucija, a pre svega je okvir unutar kojeg se sekularizovana politička vlast konstituiše i legitimise. Revolucionarni pokreti ne teže samo osvajanju institucija političke moći, već oni – što je presudno – razbijaju onaj okvir. Posle pobeđe revolucije taj pokret nije u državi, on jeste država. Koristeći se tradicionalnom terminologijom, mogli bismo reći da je to društvo bez države zajednica u kojoj jedan društveni pokret preko svojih predstavnika vodi poslove od opšteg značaja. Slično kao u antičko-srednjovekovnom svetu, politička vlast se konstituiše i opravdava u nekoj drugoj sferi, u antropologiji, filozofiji istorije, socijalnoj etici.

Međutim, svet je i dalje organizovan kao svet nacionalnih država. Nikakve Internacionale, blokovska ili vanblokovska udruživanja to nisu promenili. Lako je zamisliti u kakve protivrečnosti se zapliće istorijska tvorevina, nazvana socijalistička država, koja treba da se, manje ili više udobno, smesti između dve stolice. Ovde nije mesto za raspravljanje njenih osnovnih nedaća. Uzevši u obzir strukturu novovekovnog fenomena politike, možemo očekivati da će njeni najteži problemi biti upravo oni za čije rešavanje joj nedostaje adekvatan medij; a to su, legitimisanje političke vlasti, racionalna integracija, mobilisanje resursa.

Pomenuta tenzija između nacionalne državnosti i ukidanja njenih unutrašnjih pretpostavki ima u slučaju Jugoslavije specifične pojavne oblike. Naravno, ono zajedničko je i tu prisutno: identifikovanje polja države i polja koje ispunjava društveni pokret i, na drugom nivou, afirmisanje države u redukovanom značenju, kao skupa institucija. Međutim, pošto te institucije nisu utemeljene u vlastitom mediju, nego „pozajmljene“, za njih je karakteristično ono što smo na početku

rekli o ustavu i izborima. Ali, da li je jugoslovenska socijalistička država konfrontirana i sa nekom dodatnom poteškoćom?

Nastanak jugoslovenske države (1918) – kao materijalnog oblika postojanja političke zajednice – vremenski pada u istu tačku sa donošenjem odluke o tipu socijalno-političkog uređenja, međutim, ne bi bilo ništa pogrešnije nego izjednačiti je sa tim uređenjem. Skandal ne bi bio manji nego ako bismo pitanje o egzistenciji francuske političke zajednice vezivali za oblike njenog socijalno-političkog uređenja (monarhiju, republiku itd.) Naravno, pod pretpostavkom da je Jugoslavija zaista bila konsekvencija političke volje grupe narodâ, a ne mehanička tvorevina. U ovom drugom slučaju je politička zajednica, na kojoj država počiva – nezavisno od intenziteta političkih konflikata – bila puka fikcija. Tada je puka fikcija bilo i to što se borba za novi socijalno-politički poredak nije (po uverenju njenih aktera, koje se razlikovalo od političkih upustava *Treće Internacionale*) odvijala u državno-nacionalnom vakuumu nego, uprkos faktičkom ukidanju državnih granica u ratu, u jedinstvenom polju ideje Jugoslavije. Nadalje, pošto se nijedna država ne može utemeljiti u društvenom pokretu i njegovim institucijama, morali bismo reći da je danas status državnosti u Jugoslaviji problematičniji čak i od one problematičnosti koja po prirodi stvari prati socijalističke države.

I zaista, današnje spekulacije o Jugoslaviji kao „versajskoj tvorevini“ otvoreno ciljaju na problematizovanje njenog državnog statusa. One u opštoj političkoj svesti ne važe kao veleizdaja, ne samo zato što ih pokreću vodeći političari, nego što je i inače zamagljen status državnosti kao izraz egzistencije političke zajednice.

Situacija u kojoj se nalazimo očigledno nije jako povoljna. Bez patetike se može reći da su se na dnevnom redu,

namerno ili slučajno, našla pitanja od čijeg rešavanja zavisi sudbina zajednice. Zaista, mali broj nacionalnih država se u svojoj istoriji našao konfrontiran sa problemom da li uopšte postoji politička zajednica koja ih utemeljuje. Ali, radikalno dovođenje u pitanje jugoslovenske državnosti stoji u direktnoj suprotnosti prema učinku koji izaziva u političkoj svesti: ono se odvija iza njenih leđa, ne zato što bi se skrivalo, nego zato što ona nije u stanju da ga kao takvog prepozna. Aporija socijalizma ide na ruku i onima koji sa socijalizmom nemaju nikakve veze, osim što se njime koriste za proizvođenje političke i pojmovne magle. A da bismo razbili maglu nije dovoljno pokazati da nečija taktika nije „socijalistička“ (nego „nacionalistička“ ili neka slična). Nužno je, istovremeno, rasvetliti osnovne protivrečnosti socijalističke države, jer u njima je sadržana ne samo formulacija zagonetke u kojoj živimo, nego i njeno rešenje.

Književne novine, Beograd, 1. jun 1986.

TEZE O DRUŠTVU I DRŽAVI U SOCIJALIZMU

1. Za zapadnoevropske zemlje dihotomija društvo/država već od kraja 19. veka gubi snagu političkog iskaza. Ona zadržava deklarativno-političko važenje, kao negacija identiteta, ali ne i kao polazište koje se može operacionalizovati u teoriji savremene države.

2. Socijalizam, takođe, ne može (ali iz drugog razloga) puno da počne sa ovom dihotomijom. Tražiti da se ona praktično-politički rehabilituje – u formi zahteva za relativnom „autonomijom društva“ – predstavlja, doduše, najčešći tip opozicionog ponašanja, ali još ne i stvarni opozicioni program. Civilno društvo je fikcija, a zahtevati njegovu autonomiju znači zahtevati autonomiju fikcije. Realnost represije koja može uslediti još nije dokaz o realnom sadržaju tog zahteva.

3. Zbog toga je zapadnoevropsko iskustvo „novih društvenih pokreta“ i nastojanja da se proširi osnova političke participacije (lokalna samouprava itd.) za socijalizam sistemski irelevantno. Tu nije sadržana struktura delovanja koju bismo integrisali u naše iskustvo posredstvom rehabilitovanja dihotomije društvo/država.

4. Iako se problemi postapsolutističke epohe ne mogu zahvatiti posredstvom dihotomije društvo/država, ona nam može poslužiti kao heuristički okvir za interpretaciju socijalizma. Analiza istorijsko-političke situacije u kojoj je ova dihotomija nastala i načina na koji se razvila, olakšaće nam uvid u samosvojnost socijalističkog tipa konstitucije zajednice. Istovreme-

no, rezultat te interpretacije neće biti samo zahtev za neidentitetom društva i države (videti tezu br. 1), nego kritika socijalizma sa stanovišta ustavno-pravne državnosti.

Obrazloženje

1. Rasprave koje se poslednjih decenija u zapadnoevropskoj teoriji državnog i ustavnog prava vode o statusu dihotomije društvo/država, nedvosmisleno pokazuju njenu malu informativnu vrednost. U 19. veku je dualizam monarhističke egzaktive i relativno autonomnog društva, u velikoj meri isključenog iz političke participacije, još imao važenje. Današnja teorija pod državom podrazumeva jedno jedinstvo funkcionalnog tipa, koje je od strane društva „stvoren“ (da bi proizvodilo političke odluke i brinulo se za njihovo sprovođenje) i koje, kao delatni sklop, predstavlja samo jedan isečak iz sklopa društvenog delovanja. Utoliko ne može biti govora o nekom identitetu (u tom smislu da bi država bila posmatrana kao „samoorganizovanje društva“).

Problemi nastaju kod pitanja o strukturi tog neidentiteta; šta su državni zadaci i koji zadaci to mogu postati, šta država ne sme da shvati kao ovaj zadatak, kako se reguliše uticaj države na društveno delovanje? S druge strane: kako društvo sme da deluje na državu (u smislu različitih društvenih „subjekata“ – građani, udruženja, partije), na koga smeju da deluju (parlament, vlada, zakonodavstvo, uprava)? Ko je u stanju da – kao „čuvar dihotomije“ – obezbeđuje nezavisnost državnih organa i autonomiju društva?

Rezultat tog promišljanja je: dinamika političkog ne sбира se u tački odnosa između društva i države; jer, šta je prava mera razdvajanja i prožimanja (dakle, koji je „obim“ društva i

države), to nije sadržano u samom principu, nego u konkretnim mehanizmima regulisanja političkog života.

2. O. Bruner je pokazao da je dihotomija društvo/država novovekovnog porekla i da struktura poretka srednjeg veka njom nije obuhvaćena. Tek sredinom 18. veka dele se država kao „juristička persona“ i „društvo“ kao nosilac materijalnih i duhovnih vrednosti. A kako stoji stvar sa socijalizmom?

Socijalizam nastaje ne samo kao eksplicitna kritika podela na društvo i državu, karakteristične za „građanski svet“ nego, što je još važnije, kao kritika političke zajednice u kojoj se ta podela tek može konstituisati. Političkoj zajednici socijalizam suprotstavlja „izvorniju“ zajednicu (bilo da je to „asocijacija slobodnih proizvođača“ ili zajednica ljudi kao antropoloških potencija).

Politička zajednica predstavlja rezultat relativizovanja statusa „izvorne“ zajednice srednjovekovnog tipa. Moral zajednice (a on je uvek *locus* njene izvrsnosti) nije više osnova integracije, već je potisnut u privatnu sferu. Zajednica koja je potisnuta u privatnost nije više nikakva „prirodna potencija“, nego samo drugi član dihotomije privatno/javno. Ta dihotomija konstituiše se u volju političkog (u političkoj zajednici, dakle), koje određuje tip te konstitucije. U polju političkog, konstitucija zajednice uvek ima oblik legitimisanja političke moći.

Pošto ukida političku zajednicu i moralu (ideologiji) vraća ulogu konstitucionog principa, socijalizam ne predstavlja identitet društva i države, nego ukidanje i društva i države (ako ovim pojmom želimo ostaviti bar minimum njihovog istorijsko-političkog sadržaja).

Prilično je jasno da socijalizam danas ne može nadoknadivati evropski razvoj, u tom smislu da bi obnavljao apsolu-

tističku strukturu političke zajednice, u kojoj se onda može razviti civilno društvo (kao pandan državi).

3. Novi društveni pokreti u Zapadnoj Evropi rehabilituju dijalektiku morala i politike (politizujući izvorne moralne kategorije – života, sreće, prirode itd.). Time oni želju za političkom participacijom, koja je u svakoj političkoj zajednici nužno zagarantovana, formulišu na široj osnovi nego što je to slučaj kod tradicionalnih subjekata „društva“. A pošto je odnos između morala i politike u socijalizmu rešen na direktno suprotan način, svako paradigmatško značenje tih pokreta za socijalizam otpada.

Zapadnoevropsko iskustvo sugeriše da se politička zajednica ne može rekonstruisati polazeći od „društva“ ili „države“, nego su, obrnuto, oni mogući samo u prostoru političke zajednice. To iskustvo nam takođe govori da se smisao neidentiteta društva i države iscrpljuje u izgradnji i kontroli mehanizama koji regulišu odnose u političkoj zajednici. Osnovni mehanizam samoregulacije političke zajednice jeste ustav. Ako danas u socijalizmu želimo da reafirmišemo taj neidentitet, onda ne možemo poći od ugla „civilnog društva“ (kao ni od njegovog pandana, državnog aparata), nego od ugla ustavno-pravne državnosti.

Književne novine, Beograd, 1–15. januar 1987.

TEŠKOĆE S IDENTITETOM

Kosovska kristalizacija

Kriza kolektivnog identiteta retko ostavlja nedirnutom **individu**u koja u tom društvu živi. Ovu vezu nije teško razumeti. Zajednički horizont predstavlja okvir svakog ličnog **osećanja**, a potresi koji njega uzdrmavaju neposredno se prenose u strukturu ličnosti. Pogotovo ako je ta ličnost „javna osoba“, tj. ako je već u njenoj profesiji sadržano brisanje razlike između kolektivnog i individualnog identiteta.

I zaista, nesigurnost u pogledu identiteta našeg društva najkasnije od početka sedamdesetih godina prati kriza **identiteta** raznih njegovih „predstavnika“. Ni pre toga oni, naravno, ne bi bili u stanju da sa sigurnošću kažu šta su, pogotovo, **koga** predstavljaju i odakle dobijaju mandat za svoju delatnost. **To** pre svega važi za tip javnih osoba koje bismo mogli nazvati **političarima**. Iako su difuzni pojmovi radničke klase, revolucije, socijalizma još bili isprepleteni u dovoljno čvrstu mrežu **koja** je uspevala da zadrži gotovo svakog ko je, zbunjen visinom, **pa**dao sa tanke, prenapregnute žice legitimnosti, ipak je **politička** metafizika sve ubrzanije gubila svoju uverljivost. Sredinom **se**damdesetih godina, naš politički život tako postaje čudan **pro**stor u kojem tumara gomila spodoba čiji identitet je bilo **teško** utvrditi. Oni sami nisu znali šta su, a još manje je to **mogla** znati njihova publika. Gotovo da se „igra na žici“ odvijala **bez** gledalaca. Politički govori su pisani i prezentovani bez **namere** da dosegnu eventualne slušaocce, a ovi, iako već naviknuti **na**

život bez politike, nisu ni pomišljali na to da bi njihova podrška mogla postati faktor političke borbe.

A onda, sasvim neočekivano, stiže razrešenje. Oni koji su već rutinski vladali veštinom neposredovanja svog mišljenja, veštinom da upotrebljavaju samo takve rečenice koje ne mogu biti ni istinite ni lažne, dobili su priliku da budu u pravu. Zar da im sada zamerimo što nisu u stanju da se kontrolišu, pa nas, poput čoveka koji je proveo sate i dane u zaglavljivanju lifta, obasipaju svojim neartikulisanim izrazima iskrenosti, istinoljubivosti, potrebe za samoprikazivanjem? Naravno, da su samo znali šta se dešava, oni bi se i ranije iskobeljali iz svog lifta i rekli sve šta im je „na duši“.

Stanje koje je omogućilo ovu neobičnu promenu nazivam kosovskom kristalizacijom. Jer, fenomen Kosova ponudio je formu dovoljno čvrstu da pročisti i najkonfuzniji govor, najsumnjivije namere, najdvosmislenije emocije. Ta forma je počela da deluje gotovo kao neka sintetička moć *a priori*. U jednom od svojih krakova je povezala i ono što je kod nas već odavno razdvojeno, političare i njihovu publiku. Sednice se ponovo prenose kao sportski događaji, navijači su ponovo jasno podeljeni, a ishod, premda izvestan, nije lišen dramatike. A sve to zahvaljujući Kosovu. Amorfnim političkim bićima ono je nenadano podarilo identitet, pa čak i retroaktivno. Naime, zahvaljujući njemu smo otkrili da je kod nas i ranije bilo političara koji su imali nekog značaja, i koji bi sada, proporcionalno svom nekadašnjem značaju, mogli da budu odgovorni – i to čak kao lična imena! – za ono što nam se još uvek događa.

Međutim, kristalna jasnoća Kosovskog fenomena samo je privid. „Kosovo“ je, bez sumnje, pojednostavilo situaciju: ono je olakšalo lociranje „problema“ i formulisanje „zadataka“. Na isti način na koji bi to učinila neka prirodna katastro-

fa, npr. zemljotres. Ali, privid se sastoji u tome što evidencija „problema“ još ništa ne govori o njegovim pretpostavkama, a pogotovo ne o pretpostavkama za njegovo rešavanje. Naprotiv, osnovna osobenost naše vrste privida sastoji se u tome što paralelno sa povećanjem jasnoće zadatka raste stepen zamagljivanja pretpostavki za njegovo rešavanje. Ova paradoksalna simetrija sadržana je u napred pomenutim teškoćama sa identitetom. U tome što „Kosovo“ nije poslužilo kao katalizator za načelno preispitivanje temelja na kojima je naša politička zajednica konstituisana nego kao dobrodošli povod da se takva rasprava izbegne.

„Kontrarevolucija“ i pravni poredak

Da bismo rasvetlili taj fatalni paralelizam obratimo najpre pažnju na semantičku ravan fenomena o kojem je reč. Jer, i problematično stabilizovanje identiteta je u velikoj meri izvedeno na semantičkoj ravni. U prvom trenutku kao dezorijentisano posezanje za kodovima i frazama iz različitih političkih jezika, a zatim kao sve sigurnija, instinktivna, selekcija koja cilja na kolektivne arhetipove. Jedan od njih, sekularizovan i profan, služi kao „opšta roba“ u toj neobičnoj političkoj razmeni obećanja. Taj komunikacijski novac, koji pred našim očima kruži oko strukture kristala „Kosovo“, jeste pojam kontrarevolucije.

Pogledajmo šta empirijski korespondira toj navodnoj semantičkoj evidenciji, izraženoj pojmom kontrarevolucija. Suspendovanje zakonitosti, ugrožavanje osnovnih prava i fizičkog integriteta pojedinaca i grupa. U redu. Za trenutak prihvatimo hipotezu u skladu sa kojom se sve ovo zaista događa. I to bi onda trebalo da bude kontrarevolucija? A šta je, u toj jezičkoj praksi, osobina revolucije, dakle, onog stanja koje bi (ponovo)

trebalo uspostaviti i koje je poželjno? Da revolucija možda ne osigurava zakonitost, osnovna prava i fizički integritet pojedinaca i grupa? To bi, zaista, bila neka neobična revolucija.

Oni koji se oslanjaju na evidenciju povrede pravnog poretka na Kosovu, pa onda govore o kontrarevoluciji, u stvari kažu samo to da je prazni sistem tamo suspendovan na način koji njima ne izgleda poželjan, tj. da bi po njihovom mišljenju bilo poželjnije da bude suspendovan na drugi način, tj. u formi revolucije. Nesumnjivo je to da oni ne mogu istovremeno želiti i vladavinu prava i revolucije. A pošto imamo više razloga da im verujemo da žele ovo drugo (u smislu u kojem ga shvataju), ne može nas impresionirati njihova iznenada otkrivena simpatija za pravni sistem.

Time smo dospeli do središta problema. Istina je da bi pravna država u velikoj meri rasteretila problemski kompleks Kosova. Ona ga verovatno ne bi rešila, ali bi odvojila njegove različite komponente i usredsredila se na one koje spadaju u polje tehničkih učinaka državne vlasti. A to su pre svega zaštita osnovnih prava i obezbeđivanje mira i sigurnosti. Ali, u revolucionarnoj slici sveta je pravna država nemoguća.

A možda je i ovo utvrđivanje protivrečnosti samo privid? Jer, zbog čega bismo pojam (kontra)revolucije uzimali tako ozbiljno, čak ozbiljnije nego deklarisanu nameru da se uspostavi vladavina prava na Kosovu?

Kao što sam pomenuo, ovaj pojam je zaista samo komunikacijski kod, kroz koji do reči dolaze pravila konstitucije sveta u kome i on dobija svoje značenje. Dovoljno je da se upitamo, kakav status ta osnovna prava, o čijem povređivanju na Kosovu svakodnevno slušamo, inače imaju. Dakle, pred-kosovski, nad-kosovski, nezavisno od Kosova, tamo gde nema kontrarevolucije. Dugo ćemo tražiti ako budemo pokušavali da ih

pronađemo u načelima na kojima naše društvo normativno počiva i u pravilima delovanja konstitucija koje ga materijalno formiraju. To što ih nećemo pronaći nije posledica nekog propusta koji bi se dao naknadno i bez velikih intervencija ispraviti. U društvu koje je konstituisano u okviru revolucionarne slike sveta ne može biti mesta za osnovna prava shvaćena u smislu pravnog poretka. Ako je ljudska sigurnost na neopravdan način ugrožena (što sugeriše pojam kontrarevolucije), onda pomoći može samo revolucionarna intervencija. Ali ne zato da bi osigurala osnovna prava (koja bi individuum imao pre svega naspram državne vlasti), nego da bi suzbila neprijateljske kolektivne ciljeve. Prava individuum tu ni u jednom trenutku ne mogu da igraju bilo kakvu sistematski relevantnu ulogu. Svoja prava on ima samo kao član socijalističke zajednice (naime, kao „radni čovek“), a ni u kom slučaju kao individuum.

U okviru naše vladajuće slike sveta nije moguće na konzistentan način zahtevati zaštitu osnovnih prava, pa, dakle, ni njihovu zaštitu na Kosovu. Zbog toga ne možemo sasvim verovati onima koji se žele profilirati istovremeno kao energični zastupnici te slike sveta i tih prava. Jer, ako „suzbijanje kontrarevolucije“ oni zaista razumeju kao uspostavljanje vladavine prava, to bi značilo da Kosovo treba da postane pravna oaza Jugoslavije, takoreći neka vrsta eksperimenta pravne države u malom. Tu bi trebalo, kao nigde drugde, da važe osnovna prava, da državna vlast bude ograničena zakonima, a da individue budu priznati kao građani. Na osnovu čega je Kosovo steklo privilegiju da postane poligon ovog privlačnog eksperimenta? Time što državna vlast tamo nije u stanju da garantuje ni fizički opstanak svojim građanima? Zaista, paradoks koji bi nas zbunio, ako bismo ga ozbiljno shvatili.

Stanje na Kosovu može se pacifikovati samo uspostavljanjem vladavine prava. Ali, Kosovo ne može da postane nikakva oaza pravne države u Jugoslaviji, čak ni njen „prvi korak“ iza koga bi usledila neka kosifikacija cele zemlje. Realističan je obrnuti put, od uspostavljanja vladavine prava u državi kao celini, ka njenom sprovođenju u konfliktnim regijama. Ovaj redosled nije proizvoljan, nego je sadržan u prirodi stvari. Naime, samo on stavlja na raspolaganje opšta pravna dobra koja mogu da budu povređena i koja je moguće štiti, u suprotnom, egzekutivi se prepušta to da ih, u skladu sa situacijom (i intuicijom) definiše i eventualno štiti. Ma kako dobre namere ona pritom imala, ne može da računa na opštu podršku, budući da neka „konkretnost“ izgleda drugačije ako se posmatra iz okoline Kosova, a drugačije iz Slovenije. Ako nedostaje ustavno-pravno utemeljenje osnovnih prava (a ono u Jugoslaviji nedostaje) ni njihova situaciona odbrana ne može izbeći prigovor o pristrasnosti.

Teškoće sa normalnim stanjem

U toj svetlosti treba posmatrati i slanje savezne milicije na Kosovo. Pokušaj da se proglasi vanredno stanje predstavlja jedino konsekventan potez. On je nužan ako je istina bar deo onog što čitamo u novinama i slušamo od nealbanskih očevidaca. On je nužan iako je to neistina. U tom slučaju, zajednica je dužna da albansko stanovništvo zaštititi od klevete koja ugrožava ne samo njihova osnovna prava (pre svega pravo na dostojanstvo ličnosti), nego i trajno hendikepira njihov kolektivni identitet u Jugoslaviji. Dakle, bilo šta da je u vezi sa Kosovom istina, vanredno stanje je jedina konsekvenca koja se sa stanovišta državnog prava može povući.

Do ovog trenutka stvar izgleda jednostavno. Na jednom delu jugoslovenske teritorije je suspendovan pravni sistem, onemogućeno ostvarivanje osnovnih prava, i državna vlast ima zadatak da to stanje promeni. Zadatak je prilično jasan, pa ipak, niko ne očekuje da će biti rešen. Pokušaj proglašavanja vanrednog stanja se čak ni u neoficijelnim krugovima ne procenjuje u svetlosti hipoteze o njegovom mogućem uspehu, nego se instrumentalizuje. Tako se, u zavisnosti od lokalne perspektive, on posmatra kao akcija usmerena na slabljenje ili jačanje pozicije trenutnog srpskog partijskog vodstva, kao predsedan koji bi učinio mogućom sličnu intervenciju u Sloveniji itd. Dakle, kao sve, samo ne kao simbol stvarnog vanrednog stanja koje treba da ukloni neizdrživu situaciju na Kosovu. Čime je motivisano ovo pomeranje akcenta, ta nesposobnost da se na ravni političke zajednice (a ne samo pogođenih ličnih sudbina) shvati egzistencijalna težina vanrednog stanja? Odgovor je paradoksalan, i istovremeno sasvim prost. Pokušaj proglašavanja vanrednog stanja ne može se okončati uspešno zbog toga što nedostaje jasna predstava normalnog stanja kao određene tačke koja bi svojom evidencijom legitimisala, a intervencijom unapred onemogućavala različite interpretacije njihovih motiva.

Time se vraćamo na polaznu tačku. Samo ukoliko bi jugoslovenska političko-pravna konstitucija počivala na principu osnovnih prava individuuma, bilo bi moguće manifestacije povrede pravnog sistema shvatiti kao izazov za celokupnu političku zajednicu. Samo ako je zaštita individualnih prava sistematsko polazište ustavnog i pravnog sistema, moguće je od zajednice zahtevati da na povredu tih prava reaguje jedinstveno i nedvosmisleno. U Jugoslaviji ta pretpostavka ne postoji. Ona bi bila u protivrečnosti sa vladajućom slikom sveta, sa

vrednostima na kojima naš politički poredak, bar deklarativno, još uvek počiva. Počev od Ustava, u kojem nema ni reči o nekoj sferi individualne slobode naspram polja državne moći, pa sve do sudske prakse, sistematski je razgrađena osnova na kojoj bi se mogao izgraditi pojam normalnog stanja kao vladavine prava. Time ne želim da kažem to da je naš svakodnevni život potpuno proizvoljno regulisan, nego to da načela u skladu sa kojima je on organizovan ne dopuštaju jasno i konzistentno pozivanje na osnovna prava. U slučaju Kosova se taj deficit pokazuje kao kardinalan.

Živi pesak interpretacija

Pošto pojam normalnog stanja – kao vladavine pravnog poretka – ne postoji, faktičko ugrožavanje ljudi se ne može imenovati pozivanjem na tu osnovu, nego je predmet interpretacije. A čim se pojavi više od jedne, čim, dakle, imamo posla sa pluralizmom interpretacija, pitanje istine postaje stvar arbitraže. Važno je uočiti da je to nužna strukturna posledica nepostojanja pojma normalnog stanja, a ne izraz nekog zlonamernog nepoverenja. Ako *Rilindija* sasvim drugačije piše o Kosovu nego *Politika*, ko ima pravo da od albanskih intelektualaca zahteva da više veruju toj drugoj interpretaciji? Oni koji se zgražavaju nad njihovim ćutanjem naprasno su zaboravili da tamo gde nije dozvoljeno racionalno sukobljavanje interpretacija niko ne može od drugog zahtevati da prihvati njegovo tumačenje, ma kako se njemu samom činilo uverljivim.

Ne radi li se i ovde o preterivanju? Zar bilo koji razuman čovek može u sumnju dovesti činjenicu o proterivanju jednog čitavog naroda sa njegove matične teritorije? Zar ta činjenica nije dovoljna, makar kao minimalna, zajednička osnova za

mobilizovanje svih građana Jugoslavije, nezavisno od njihove nacionalne ili političke prisutnosti?

Pokrajinski zavod za statistiku iz Prištine je pre nekoliko dana prezentovao rezultate anketiranja o razlozima iseljavanja sa Kosova. Oni su objavljeni u *Biltenu* br. 89 za 1987. godinu Republičkog zavoda za statistiku (doduše za internu upotrebu, ali sa odobrenjem da se kao rezultati navode). Ako bismo verovali saznanjima stečenim na osnovu ispitivanja nekoliko hiljada ljudi koji su se u bliskoj prošlosti iselili sa Kosova, morali bismo smatrati istinitim to da se samo njih nekolicina (manje od deset) iselilo pod pritiskom.

Krug mogućih interpretacija je ovde zatvoren: od one o Kosovu kao predmetu legitimnog vanrednog stanja, do one o Kosovu kao žrtvi kleveta. Raspon između rata i mira ovde je premošćen jednim potezom, jer to su, ionako, samo dve strane iste stvari, naime, načina na koji je naša politička zajednica konstituisana. Onaj ko hoće da govori o Kosovu mora najpre da stekne jasnu svest o okviru koji taj način konstitucije stavlja na raspolaganje za sukobljavanje različitih interpretacija. Tek kritika tog okvira omogućava neideološki govor i o Kosovu.

Književne novine, Beograd, 15. novembar 1987.

OSNOVNA PRAVA I USTAVNO-PРАВNA DRŽAVA

Tematizovanje osnovnih prava je u Jugoslaviji povezano sa jednom teškoćom, koja ima strukturu paradoksa. Ne samo što su osnovna prava na drugačiji način problem „za sebe“, nego što su to „za nas“, i u tome leži paradoksalnost – ona za nas postaju relevantna u smeru koji je suprotan smeru njihovog vlastitog kretanja. Tu se, naravno, ne radi o nekom subjektivnom pojavljivanju, nego o socijalnom saznanju kao objektivnoj strukturi. Osnovna prava mogu na primeren način (koji ću kasnije definisati) da postanu objektivno relevantna samo u procesu diferenciranja, u kome se jasno odvajaju komponente i slojevi njihovog važenja. Samo jedna tehnički racionalna, dakle, samo jedna juristička teorija osnovnih prava, koja je izolovala svoje filozofske, socijalno-političke i interno-pravne pretpostavke, može da se na kontrolisan način uključi u socijalne sklopove. Međutim, u našoj zemlji su osnovna prava, kao tema i problem, relevantna samo kao zajednički nazivnik svih pomenuatih komponenti. Tako npr. neko filozofsko ili istorijsko tematizovanje osnovnih prava poseduje veću praktičnu brizantnost nego juristička argumentacija. Ako bi se pokazalo – što je moja namera – da tek juristička relevantnost utemeljuje neprotivrečni praktični status osnovnih prava, to bi značilo da ona u našoj zemlji ne poseduje takav neprotivrečni status. Ovakav zaključak, očigledno, pogađa podjednako način konstitucije našeg društva (u kome se osnovna prava mogu na relevantan način tematizovati samo suprotno njihovoj vlastitoj dinamici), kao i teoriju o tom društvu, u onoj meri u kojoj ona pristaje na

prisilu i temu osnovnih prava izlaže na nivou na kome se ona u našem društvu nalaze. Ako npr. prirodno-pravno zastupanje osnovnih prava (gde se ona pojavljuju kao „ljudska prava“ svojstvena čoveku kao „ljudskom biću“) ima najviše izgleda na to da uzdrma vladajući koncept prava, to nije dovoljan razlog da se teorija osnovnih prava zastupa u formi prirodno-pravne teorije. Ako oslanjanje na klasični model liberalizma omogućava najuverljiviju kritiku radikalnog socijalizma, to ne znači da je takvo oslanjanje preporučljivo. Kao praktično relevantna teorija osnovnih prava može da bude razvijena samo kao interpretacija ustava (statusa osnovnih prava u njemu),¹ a ako je u našoj zemlji takva rasprava sadržinski irelevantna – zbog nepostojanja ustavno-pravnog poretka – da li je time opravdana fiksacija za *filozofiju* osnovnih prava, koja dođuše pruža dovoljno elemenata za kritiku postojećeg stanja, ali ne predstavlja pogodno polazište za racionalnu rekonstrukciju praktično izvodivog ustavno-pravnog sistema? Ili se ta teorija mora ponašati tako kao da je njen predmet samo privremeno iščezao, pa onda razvijati norme njegove konstitucije kao da se on svakog trenutka može pojaviti? Razlika između ova dva stanovišta je veoma značajna; od njenog uvažavanja zavisi to da li ćemo se u raspravi o osnovnim pravima zadržati na nivou socijalno-teorijske argumentacije postignutom pre nekoliko vekova (jer, i sa tog nivoa je moguće radikalni socijalizam ozbiljno dovesti u pitanje), ili ćemo, po cenu manje uverljivosti

1 Socijalno relevantna teorija osnovnih prava se razvija kao „interpretacija mesta osnovnih prava u ustavu“, E. W. Böckenförde, „Die Methoden der Verfassungsinterpretation – Bestandsaufnahme und Kritik“, u: *Neue juristische Woche*, 1976, str. 2089. Up. takođe F. Müller, *Die Positivität der Grunderrechte. Fragen einer praktischen Grundrechtsdogmatik*, Berlin 1969.

kritike, uzeti u obzir interne probleme i protivrečnosti koje karakterišu institut „osnovnih prava“ u njegovom dovršenom obliku. Ako se odlučimo za prvu mogućnost, zadovoljićemo se emfatičnim pojmom osnovnih prava, i pokušaćemo da ga obrazložimo pre svega filozofskim i socijalno-istorijskim argumentima. U slučaju preferisanja druge mogućnosti, moraćemo da težimo jednoj jurističkoj teoriji osnovnih prava, veoma skeptičnoj prema vlastitim idejno-istorijskim pretpostavkama. A to znači, pre svega, jednoj teoriji osnovnih prava s onu stranu prirodnog prava.²

Videćemo da je nužnost te distinkcije sadržana u samom predmetu. Jer, osnovna prava nisu nešto „po sebi“, što se može objektivno utvrditi i sakupiti u neku listu, pa onda istraživati u kojoj meri je to ostvareno u nekom konkretnom društvu.³ Ukoliko bi stvar tako stajala, zaista bi bilo opravdano teoriju osnovnih prava formulisati odvojeno od pitanja o njihovoj „realizaciji“. Međutim, to šta su osnovna prava uopšte ne može biti rečeno izvan konteksta njihovog praktičnog tumačenja.⁴ A u njega, na različitim nivoima, spadaju podjednako opšta teorija ustavnosti, kao i obrazloženja koja daje ustavni sud.⁵ Interpretacija, čiji rezultat je značenje osnovnih prava, na taj način predstavlja teorijsko-praktični učinak: ona je identična sa društvenim procesom konkretizovanja osnovnih i nužno otvorenih

-
- 2 Up. zbirni prikaz publikacija o ovoj temi, P. Häberle, „Verfassungstheorie ohne Naturrecht“, u: *Archiv für öffentliches Recht*, 1974, 99, str. 437. i dalje.
 - 3 N. Luhmann, *Grundrechte als Institution*, Berlin 1965; H. Goehlich, *Grundrechte als Verfahrensgarantien*, Baden-Baden 1981.
 - 4 E. W. Böckenförde, „Grundrechte und Grundrechtsinterpretation“, u: *Neue juristische Woche* 1974, str. 1529. i dalje.
 - 5 R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt 1986, str. 17.

načela. Povezanost aspekta sistema (status osnovnih prava u organizaciji ustava i pravnog sistema) i aspekta delovanja (sadržinsko fiksiranje osnovnih prava putem konkretnih odluka) vodi postavci u skladu sa kojom osnovna prava nisu nikakva objektivna instanca, nego oznaka za stabilizovane učinke društvene samointerpretacije.⁶ Osnovna prava bi tada samo markirala zadatke koje neko društvo neprekidno rešava, time što ta prava uvek iznova interpretira. A njegov osnovni zadatak bi bio da ne dozvoli blokiranje tog procesa interpretacije. Ne predstavlja posebno iznenađenje ako kažemo da samo takva, otvorena društva, mogu svoje delovanje da orijentišu prema osnovnim pravima; međutim, ni u njima taj proces nije oslobođen protivrečnosti, i utoliko zavređuje da postane predmet analize.⁷

Ovakav pojam osnovnih prava ću pokušati da obrazložim u nekoliko etapa, tako što ću najpre izložiti opšti okvir teorije osnovnih prava, da bih zatim, raspravljajući vezu između ustava i ustavne stvarnosti, pokazao da osnovna prava ne mogu biti definisana nezavisno od svoje socijalne „realizacije“. Na kraju ću postaviti pitanje o odnosu radikalnog socijalizma prema osnovnim pravima.

Osnovna prava bez prirodno-pravnog utemeljenja

Izvorni problem teorije osnovnih prava, koji je u njenim današnjim verzijama prisutan još samo u simboličnom obliku,

6 N. Luhmann, navedena knjiga, str. 23.

7 Up. opšti prikaz, pre svega problema koji nastaju iz konflikta osnovnog prava na slobodu i osnovnog prava na jednakost, M. Kriele, *Einführung in die Staatslehre*, Einbek 1975, str. 332. i dalje; takode E. Benda, *Grundrechte und Wirtschaftsordnung*, Hannover 1981.

ali od kog razmatranje treba da počne, sadržan je u pitanju: na koji način država, koja postavlja pravo, istovremeno može da, u tom činu, a i u kasnijem delovanju, bude na sistematski način ograničena pravom?⁸ Ako to ograničavanje treba da bude shvaćeno kao (bar) logički ultimativno, a ne samo kao rezultat politički kontingentne volje, neophodno je racionalno utemeljiti obaveznost važenja pred-državnog prava. Rezultat takvog nastojanja jeste teorija o prirodnim pravima čoveka (ili „ljudskim pravima“). Ona ispred granice državnog delovanja, u prirodi čoveka, zasniva slobodu, um i dostojanstvo, koji prethode državi, pa prema tome ne stoje u njenoj dispoziciji.⁹ Primat osnovnih prava, na taj način, počiva na okolnosti što je njihovo važenje utemeljeno u *biću*, dok je važenje pozitivnog prava zasnovana *na odluci*, koja je kontingentna i podložna korekcijama. Iz ove razlike sledi i razlika u njihovom obimu: sfera slobode pojedinca je principijelno neograničena, nadležnosti države su principijelno ograničene.¹⁰ Pred-državna i nad-državna prava ne dodeljuje država u skladu sa svojim pravnim poretkom, nego je smisao i opravdanje tog poretka u zaštiti i omogućavanju osnovnih prava.¹¹

Novovekovna država, u svojoj liberalnoj fazi, poznaje osnovna prava samo kao individualne slobode, tj. kao prava

8 W. Narr, „Gewalt und Legitimität“, u: *Leviathan* 1, 1973; K. Hesse, „Grundrechte: Bestand und Bedeutung“, u: E. Benda etc. (ed.), *Handbuch des Verfassungsrechts*, Berlin/N.York 1983.

9 C. Schmitt, *Verfassungslehre*, München/Leipzig 1928, str. 157. i dalje.

10 *Ista knjiga*, str. 158.

11 J. Burmeister, *Vom staatsbegrenzenden Grundrechtsverständnis zum Grundrechtsschutz für Staatsfunktionen*, Frankfurt 1971.

protiv države, prava na samoodbranu.¹² Pravo na otpor, kao poslednje sredstvo samozaštite, jasno izražava ovaj status osnovnih prava koja nemaju karakter pravnih dobara, nego sfere slobode, iz koje slede prava: ono je temeljno za pojam individualnosti, ali se ne može pravno regulisati, i time označava neprevladanu granicu između *libertas civilis* i *libertas neutralis*.¹³ Ova konstelacija je iz više razloga neodrživa. Na teorijskoj ravni postaje jasna nemogućnost zasnivanja pojma „ljudske prirode“, kao osnove pred-državnih „ljudskih prava“. ¹⁴ Na jednoj strani, konkurencija različitih teorija o čoveku oduzima nadu u uspostavljanje jedinstvene teorijske osnove na kojoj bi bilo moguće razviti koherentan pojam „ljudskih prava“; na drugoj strani, ona postaju pravna dobra (koja se na pravnom putu mogu štiti) tek uključivanjem u pravni sistem, a tu postaju predmet interpretacije i hijerarhizovanja. Pravo na slobodu veroispovedi je istorijski i sistemski osnovno pravo; međutim, na koji način rešavati konflikte koji nastaju unutar njegovog praktikovanja? Ako pripadnici neke ekstatičke religije svojim obredima povređuju verska osećanja neke druge društvene grupe, koje od ova dva prava treba zaštititi? Ako je pravo na život osnovno pravo, ko definiše početak života? Da li je pravo na prekid trudnoće zaštita individualnosti, ili je ono u koliziji sa pravom na život?¹⁵

12 Up. priloge u zborniku *Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte*, ed. R. Schnur, Darmstadt 1964.

13 Up. W. Schmidt, „Die Freiheit vor dem Gesetz“, *Archiv für öffentliches Recht*, 91, 1966; A. Podlech, „Grundrechte und Staat“, u: *Der Staat* 6, 1967.

14 Up. navedeni prikaz P. Häberlea, str. 437–445.

15 Konstelacija se komplikuje nastajanjem mogućnosti za genetske manipulacije, koje u netrivialnom smislu otežavaju defini-

Uključivanje osnovnih prava u sistem prava, i time njihovo izvlačenje iz polja pred-sistemske individualnosti, postaje nužno u trenutku u kome osnovna prava više nemaju samo funkciju generalnog idejno-ideološkog utemeljenja liberalno-demokratskog poretka, nego treba da učestvuju i u njegovom regulisanju.¹⁶ Ako sloboda treba da bude pravno dobro koje se na pravnom putu može štititi, i ako državno uređenje treba da bude procenjivano s obzirom na to koliko omogućava ostvarenje slobode, onda prirodno-pravna emfaza, pogodna za legitimisanje individualizma, postaje prepreka njegovom konsekventnom osiguravanju u sistemu pravne države. Problem poprima jasan oblik na obe strane zamišljene granice, koja razdvaja sferu individualnih sloboda i sferu institucija političke vlasti. Oslanjanje na prirodno pravo pretili da, na strani individualnih sloboda, umesto proklamovanog čvrstog temelja („ljudske prirode“ kao takvog temelja) uvede potpuni relativizam. Jer, nemogućnost racionalnog utemeljenja sadržinskih vrednosti, o kojima se u prirodnom pravu uvek radi, na nužan način vodi prihvatanju postavke o njihovoj kulturalnoj uslovljenosti, o „duhu vremena“ kao interpretacijskom okviru u kome se definiše čovek, njegova osnovna prava, kao i odnos između njih. Da li je pravo na slobodno izražavanje uverenja važnije od prava na privatnu svojinu ili ličnu sigurnost, ovo pitanje, značajno u konfliktnim situacijama, ne može biti rešeno pomoću neke teorije objektivne hijerarhije vrednosti, nego samo unutar normativne kulture zajednice u kojoj je konflikt

ciju života i slobode.

- 16 N. Luhmann, „Die Funktion des Rechts in der modernen Gesellschaft“, u: *Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie* 1/1970, str. 321. i dalje.

nastao.¹⁷ Dakle, samo situaciono. S druge strane, naglašavanje individualne komponente osnovnih prava, koje svoj izraz nalazi u postavci o striktnoj podeli između države i društva, teorijski je neuverljivo, a praktično neefikasno. Time je individuum neadekvatno shvaćen, a njegove slobode nedovoljno zaštićene. Jer, klasična liberalna predstava društva kao konglomerata individua, koje su izvorne i svaka u svom individualnom pravcu načelno neograničene (pri čemu su druge individualnosti njihove situacione granice), predviđa da je za realizovanje takvog pojma individualnosti neophodna vrlo kompaktna *normativna kultura*, koja omogućava ne samo svest o individualnim pravima, nego i na raspolaganje stavlja norme na koje se individue mogu u konkretnom organizovanju svoje zaštite orijentisati. Privid subjektivnih prava kao asocijalnih postaje jasan čim postavimo pitanje o njihovim socijalno-istorijskim pretpostavkama. Time se, već na teorijskom nivou, subjektivna prava, koja određuju i osiguravaju pravni status pojedinca, pokazuju istovremeno kao izraz objektivnog poretka; ne samo što ona individuumu ne odvajaju od političke zajednice, nego ga u nju integrišu.¹⁸ A ta politička zajednica, sa svoje strane, postaje stvarnost tek aktuelizovanjem ovih subjektivnih prava.¹⁹

-
- 17 Up. C. Starck, „Das ‚Sittengesetz‘ als Schranke der freien Entfaltung der Persönlichkeit“, u zborniku *Menschenwürde und freiheitliche Rechtsordnung. Festschrift für W. Geiger*, Tübingen 1974, str. 259. i dalje.
 - 18 Up. klasičnu studiju R. Smenda, *Verfassung und Verfassungsrecht* (1928), ponovo objavljenu u *Staatsrechtliche Abhandlungen*, Berlin 1968.
 - 19 K. Hesse, „Der Rechtsstaat im Verfassungssystem des Grundgesetzes“, u: *Staatsverfassung und Kirchenordnung, Festschrift für R. Smend*, Tübingen 1962.

Čisto subjektivni karakter osnovnih prava time se otkriva kao nužna *logička* pretpostavka, neophodna da bi se sprečilo razdiferenciranje (homogenizovanje) društva, ali istovremeno kao *materijalna fikcija*, budući da tek jedan objektivni normativni poredak omogućava pojedincu da sebe doživljava i realizuje kao individuuma.

Individualističko naglašavanje osnovnih prava kao subjektivnih prava koje pojedinac ima naspram države, pričinjava teškoće i u pravnom organizovanju njihove zaštite. Pokazuje se da su veoma ograničeni regulacioni kapaciteti kako postavke o striktnom odvajanju države i društva, tako i osnovnog strateškog sredstva zaštite, naime, „podele vlasti“ kao načela državne konstitucije koje bi garantovalo kontinuirano poštovanje osnovnih prava građana. Koncept nepolitičkog društva, koji leži u osnovi liberalne podele na društvo i državu, otežava transformaciju osnovnih prava u politička prava.²⁰ Ako su izvorna samo ona prava koje čovek ima kao pred-državno i nad-državno „biće“, umanjuje se težina osnovnih prava koje on ima kao član *političke* zajednice.²¹ Između liberalno-individualističkih i demokratsko-političkih prava nastaje pukotina čije produbljavanje ne leži u interesu individuuma. Njegova prava bi bolje bila osigurana ako bi ih bilo moguće utemeljiti unutar pravnog sistema, a ne u polju koje mu prethodi. Ovo je argument koji se tiče statusa osnovnih prava u celini pravnog

20 Up. pokušaj prevladavanja ove teškoće i izgradnje osnovnih prava kao koherentnog sistema političkog prava, H. H. Klein, *Die Grundrechte im demokratischen Staat*, Stuttgart 1972, naročito str. 20.

21 U svom klasičnom prikazu C. Schmitt, navedena knjiga, u osnovna prava ubraja samo ona koja su pripisana čoveku kao „nepolitičkom biću“.

sistema. Međutim, klasična koncepcija ljudskih prava pokazuje se kao nezadovoljavajuća i kada se radi o konkretnoj zaštiti prava individuuma. Da bi se ona mogla realizovati nije dovoljno to što ih je moguće na pravnom putu iznuditi, nego je neophodno konstantno stvaranje uslova za njihovu realizaciju. Drugim rečima, ona se ne sastoji u odbrani od državne intervencije, nego je ta intervencija uslov njihove mogućnosti.²² Pravo na slobodu se pravno može organizovati samo kao konkretizovano pravo, npr. pravo na slobodan izbor profesije. Da bi to subjektivno pravo bilo ostvareno, a budući da predstavlja pravo participacije u učincima zajednice, a ne pravo u smislu zaštite od spoljašnjeg uticaja, nužna je reinterpretacija odnosa između države i društva. Dosadašnji proces te reinterpretacije je pokazao da individualističko-liberalno stanovište pre nudi argumente za faktičko ograničavanje prava pojedinca, nego za njihovo širenje u pravcu koncepta socijalne države.²³

Princip „podele vlasti“ predstavlja organizaciono načelo koje služi osiguravanju osnovnih prava. „Principijelno ograničena državna moć“ – naspram koje se nalazi principijelno neograničena sfera subjektivnih prava – „deli se i obuhvata sistem

-
- 22 Th. Ramm, „Der Wandel der Grundrechte und der freiheitliche soziale Rechtsstaat“, u *Juristische Zeitung* 1972; K. Friauf, „Zur Rolle der Grundrechte im Interventions und Leistungsstaat“, u: *DVB1*. 1971, str. 674. i dalje.
- 23 E. Benda u navedenoj knjizi (primedba 7) izlaže argumente koji su sa stanovišta individualističko-liberalnog pojma prava formulisani protiv proširivanja osnovnih prava u smeru ekonomske demokratije; up. str. 10. i dalje. Up. takode H. Laufer, „Freiheit und Gleichheit. Die Antinomie politischer Strukturprinzipien in einer sich wandelnden Gesellschaft“, u: *Festschrift für W.Geiger*, Tübingen 1974.

precizno definisanih kompetencija²⁴.²⁴ Odvajanje legislative, egzekutive i sudstva treba da omogući međusobnu kontrolu i ograničavanje, sve u interesu zaštite osnovnih prava. Razdvajanje i balansiranje elemenata političke moći predstavljaju osnovni instrument koji liberalna teorija države predviđa za institucionalnu zaštitu osnovnih prava. Međutim, pri bližem razmatranju se pokazuje da i princip „podele vlasti“ predstavlja samo „teorijsku shemu“, a ne nacrt prema kome bi bilo moguće izgraditi istorijski-konkretnu organizaciju. On, na isti način kao i prirodno-pravno utemeljena osnovna prava, generalno legitimira liberalno-demokratsku državu, ali je sasvim neprimeren kao uput za njeno državno-pravno konstituisanje. To važi ne samo za klasično Montesquieuovo učenje o „podeli vlasti“ – koje počiva na pretpostavci o tri različite socijalne grupe kao nosilaca odvojenih kompetencija: kralj egzekutive, plemstvo sudske, građanstvo legislativne – nego i za njegove kasnije verzije. To klasično učenje gubi važenje najkasnije uvođenjem parlamentarnog sistema vlade, u kome parlament može da postavi ili da obori vladu. Ovo probijanje granice između dva područja političke vlasti praćeno je, na nivou raspodele materijalnih zadataka, daljim preklapanjima. Nastanak upravnog zakonodavstva, tj. zakona koje sprovode upravna tela, a ne civilni i krivični sudovi, ruši i drugu granicu, tako da skoro nije moguće pronaći socijalno relevantno polje na kome ne bi delovale sve tri klasične „vlasti“. Ukoliko bi njihova kontrola, i time zaštita osnovnih prava, zavisila od jasne podele područja na kome se svaka od njih prostire, onda bismo mogli zaključiti da klasična liberalna načela državne konstitucije ne omogućavaju efikasnu odbranu individualne slobode. Međutim, takav

24 C. Schmitt, navedena knjiga (prim. 9), str. 186.

zaključak bi bio opravdan samo u slučaju da liberalno-individualističku teoriju „ljudskih prava“ posmatramo kao osnovu savremene ustavno-pravne države.

Da je tu perspektivu neophodno korigovati, jasno je već na osnovu teškoća da se osnovna prava individualistički određi; problemi sa njihovim organizacionim osiguravanjem (putem „podele vlasti“) predstavljaju dodatni motiv za korenitu reviziju klasičnog učenja. Ona je, u periodu krize liberalne države prvih decenija našeg veka, delimično izvršena integracijskom teorijom osnovnih prava.²⁵ Osnovna prava se tu ne pojavljuju prvenstveno kao odbrambena prava koje građani imaju naspram države, nego kao instrumenti integracije pojedinaca u političku zajednicu. Ona su u prvoj liniji norme koje slede „konstitutivni ukupni smisao ustavnog prava“, a to je: integracija državne celine. „Sloboda, koja je garantovana osnovnim pravima, ne predstavlja *bourgeoise* emancipaciju od države, nego građansko utemeljenje države.“²⁶ Neposredno vezivanje osnovnih prava za državno pravo ima dalekosežne konsekvence. Njih je moguće procenjivati nezavisno od okolnosti zato što teorija integracije, u kojoj je ova postavka obrazložena, ima znatnih teškoća na drugim nivoima utemeljenja svojih pretpostavki. Njena kritika liberalizma može biti uverljiva uprkos neopravdanom zaoštavanju načela integracije na štetu prava na individualnost.²⁷ Ovo preterivanje je korigovano u učenju o

25 R. Smend, navedena studija (prim. 18).

26 R. Smend, „Bürger und Bourgeois im deutschen Staatsrecht“, u: *Staatsrechtliche Abhandlungen*, Berlin 1968, str. 318.

27 Up. Smendovu samokritičku korekciju u članku „Integrationslehre“ (1956), ponovo objavljenom u navedenoj knjizi: up. takođe G. Leibholz, *In memoriam Rudolf Smend*, Göttingen 1976.

dvostrukom karakteru osnovnih prava.²⁸ Međutim, značajnije od pitanja o subjektivnom ili objektivnom statusu osnovnih prava jeste njihovo vezivanje za normativni poredak. Ako su ona od samog početka posmatrana kao ugrađena u institucije pravnog sistema, onda se zadatak njihovog utemeljenja pojavljuje u novom svetlu.²⁹ Nije moguće na nekoj filozofskoj ili prirodno-pravnoj pozadini konstruisati listu osnovnih prava, pa onda pitati o mehanizmima njihove zaštite, nego se osnovna prava pojavljuju kao *funktionalni princip* državno-pravnog poretka. Ili, drugim rečima, ona su princip konstitucije društva, a ne manje ili više izvorna svojstva čoveka kao ljudskog bića.

Ovom promenom perspektive je zadatak zasnivanja teorije osnovnih prava samo delimično olakšan, naime, utoliko što je ona oslobođena potrebe za rekursom na neku od teorija čoveka. Međutim, dvostruko korigovanje individualističko-liberalnog stanovništva (time što se granica između sfere individualne slobode i sfere države posmatra kao nužna teorijska fikcija, a ne materijalno stanje, i time što se odustaje od teorije o striktnoj „podeli vlasti“ kao organizacijskog garanta osnovnih prava), znatno povećava opterećenje koje osnovna prava treba da ponesu: ona ne samo što treba da budu utemeljena unutar sistema prava – a ne kao lista sadržinski određenih vrednosti koje mu prethode – nego, uz to, njihovo garantovanje treba da bude obezbeđeno *načinom* njihovog uklapanja u poredak socijalnih institucija. Osnovna prava na taj način postaju idealno središte ukupne društvene konstitucije.³⁰ A teorija osnovnih prava gubi mogućnost

28 Up. K. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Karlsruhe 1976, deveto izdanje, str. 119.

29 R. Alexy, navedena knjiga (prim. 5), str. 21.

30 E. W. Böckenförde (prim. 1), str. 1529.

izmicanja u polje deklarativnog (ma kako inače iskrenog) zalaganja za ljudske slobode i prava, i postaje kompleksna i specijalizovana teorija ustavno-pravne konstitucije društva.

U dosadašnjem izlaganju sam pokušao da iznesem osnovne argumente protiv klasične, individualističko-liberalne teorije osnovnih prava. Tu kritiku smatram neophodnom iz dva razloga. Zbog toga što ta klasična teorija poseduje nesumnjivu atraktivnost u post-totalitarnim društvima u kojima se princip individualnosti čini kao pogodno polazište za društvenu rekonstrukciju. Međutim, videli smo da je on pogodan samo kao idejno-ideološko utemeljenje, a ne kao praktično-organizacijski uput. Kasnije ću navesti još neke razloge zbog kojih smatram da kritiku vladajućih predstava o pravu (u Jugoslaviji) nije uputno vršiti sa stanovišta individualističko-liberalnog pojma osnovnih prava.

Drugi razlog je sistematski. Uvid u teškoće klasičnih teorija nameće promenu osnovnog pitanja. Umesto da pitamo koja su osnovna prava i na koji način je moguće obezbediti njihovu zaštitu, moramo pitati o funkciji osnovnih prava u konstituciji političke i pravne zajednice. Ovu promenu pitanja ću pokušati da obrazložim u narednom koraku analize.

Funkcija osnovnih prava u normativnom poretku zajednice

Osnovna prava su, dakle, od samog početka deo jednog objektivnog poretka, koji uslovno možemo nazvati sistemom vrednosti. Da bi neka pretenzija postala pravo, nije dovoljno njeno „biće“, već je neophodno njeno uključivanje u poredak koji ne samo što utemeljuje njeno važenje (bez koga bi bila izraz jednostavne volje), nego i njeno značenje (putem dovođenja u vezu sa drugim vrednostima, i stvaranjem uslovljavanja i hije-

rarhije vrednosti). Ne postoje prava koja bi bila interpretirana sama iz sebe, van konteksta svog važenja. A u državno organizovanim društvima ustavno-pravni sistem predstavlja okvir u kome se odvija interpretacija osnovnih prava, i u kome ona jedino mogu da budu konzistentno razvijena. Ako uzmemo u obzir ranije naznačenu kritiku prirodnog prava (sa njenim fiksiranjem samostalnih ljudskih prava), onda znamo da ovaj stav znači: osnovna prava su moguća samo u ustavno-pravnoj državi, a ustavno-pravna država je moguća samo kao normativni sistem orijentisan prema osnovnim pravima. Videćemo da ovim nije rečeno samo to da je neki određeni poredak naročito pogodan za zaštitu nekih prava. Specifična osobina osnovnih prava, po kojoj se ona razlikuju od svih drugih, sastoji se u tome što izražavaju *funkcionalni princip* jednog samosvojnog poretka političke zajednice. Ta funkcija se sastoji u održavanju otvorene društvene komunikacije: osnovna prava su sinonim za garanciju nesputane socijalno relevantne komunikacije o tome šta su u nekoj konkretnoj situaciji osnovna prava. Garantovanje slobode je u tom konceptu garantovanje prava da se raspravlja o tome šta je sloboda. Ako prihvatimo određenje komunikacije kao elementarnog socijalnog procesa konstitucije smisla u međuljudskom kontaktu, procesa bez kog nisu zamislivi ni ličnost ni socijalni sistemi,³¹ onda nije preterano postavljanje osnovnih prava u središte konstitucije individualno-kolektivnog identiteta.

Na opštem nivou osnovna prava, dakle, imaju funkciju regulisanja društvene dinamike. Pošto nisu sadržinski fiksirana (kao u prirodnom pravu), uvek ih je neophodno interpretirati; to je omogućeno njihovom opštošću i lapidarnošću.

31 N. Luhmann (prim. 3), str. 25.

Međutim, kao neposredno važeće pravo, za koje su vezani zakonodavstvo, izvršna i sudska „vlast“, ona postavljaju jasne standarde interpretaciji i onemogućavaju preterano relativizovanje.³² Tako ona istovremeno podstiču i usmeravaju praktičnu interpretaciju. Naravno, ova skica funkcionisanja ne bi trebalo da zamagli okolnost da se ne radi o nekom konstruisanom institucionalnom sistemu, nego o istorijski postalom sklopu normativne zajednice, koja svoje delovanje reguliše putem normi. Međutim, istorijsko-evolucione pretpostavke ovde možemo ostaviti po strani.³³ Izostavljam pitanje o faktičkim uslovima koji moraju biti ispunjeni da bi nastao socijalno relevantan zahtev za zaštitom osnovnih prava. Ono što nas interesuje jeste kako taj zahtev može na konzistentan način da bude zadovoljen. Tamo gde se on i ne postavlja, teoriji osnovnih prava morala bi da prethodi neka teorija o uslovima nastanka normativne kulture u kojoj individualnost može poprimiti status vrednosti koju treba štiti. Nas sada zanimaju one zajednice u kojima postoji saglasnost oko individualnih sloboda kao vrednosti. Ali, i to je još jedno ograničenje, ne takve zajednice čija politička kultura u tako značajnoj meri rastećuje institucije zaštite osnovnih prava da se pitanje osnovnih prava pojavljuje u kontekstu društveno-političke običajnosti (za šta je tipičan primer Engleska), a ne funkcionisanje političko-pravnog sistema.

Teorija osnovnih prava ne može da ostane kod postavke o funkcionalnom statusu osnovnih prava. Time što obrazlaže

32 K. Kroger, *Grundrechtstheorie als Verfassungsproblem*, Baden-Baden 1978, str. 10. i dalje.

33 Njih izlaže J. Habermas u *Theorie des kommunikativen Handelns*, I, II, Frankfurt 1985, treće izdanje.

da je sloboda pre svega pravo društvenih subjekata da u određenim procedurama raspravljaju o tome šta je sloboda (pri čemu pod raspravom ne mislim samo na diskusiju, nego na praktičnu interpretaciju, koja rezultira obavezujućim odlukama), ona je, doduše, nepotrebnim učinila zadatak sadržinskog određenja prava na slobodu, ali ne i zadatak analize *procedure* interpretacije. Ako se sadržaj slobode kondenzuje tek prolaskom kroz te procedure, onda one preuzimaju, kako funkciju prirodno-pravnog utemeljenja osnovnih prava (jer pomoću njih se ona definišu), tako i funkciju klasičnog mehanizma „podele vlasti“ (jer one obezbeđuju zaštitu „osnovnih prava“).

Ustav predstavlja prvi korak u interpretaciji osnovnih vrednosti. Da li to što ustavni poredak počiva na normativnoj kulturi zajednice znači da on iz nje preuzima materijalne vrednosti, pa ih onda sistematizuje i oblikuje u pravna dobra? Na ovo pitanje koje dovodi u sumnju samorefleksivnost ustavno-pravnog sistema možemo odgovoriti njegovim razvijanjem: gde su interpretirane te sadržinske vrednosti, koje bi trebalo da prethode ustavu? Ubrzo uviđamo da za njihovo interpretiranje na raspolaganju stoje iste one institucije i procedure koje bi – u skladu sa navedenim skeptičkim pitanjem – trebalo da ih pretpostavljaju. Ustavno-pravni poredak se na taj način pokazuje kao forma same normativne zajednice, a ne kao neka njena normativna „nadgradnja“. Drugo iskušenje ove pozicije formulisano je u klasičnoj dihotomiji ustava i ustavne stvarnosti.³⁴ Nismo li, uzmemo li u obzir očevidnu razliku između

34 Problem počinje već načelnim pitanjem o mogućnosti transfere sadržaja norme u objektivne odnose, a završava kao problem političkog (ne)praktikovanja pisanog ustava. Na čitavoj liniji napetosti koja postoji između normi i stvarnosti neophodno

normi i „života“, prinuđeni da ponovo uvedemo onu distinkciju između trebanja i stvarnosti, na kojoj se slomilo prirodno pravo? Međutim, ako pod ustavom ne podrazumevamo deklaraciju, nego celinu socijalne interpretacije o čijim etapama će odmah biti više reči, onda je višeslojna ustavna stvarnost identična sa ustavom. Naravno, ta stvarnost zadržava svojstva ustavnosti samo ukoliko ispunjava osnovni uslov – orijentisanje na osnovna prava kao idealno središte institucionalne organizacije.³⁵ Očuvanje subjektivno-individualne komponente tih prava ostaje – uprkos sve kritike upućene liberalnom individualizmu – najvažnija tačka provere svake ustavnosti. Osnovna prava su uvek i individualna, bez obzira na to što ih ne možemo posmatrati kao faktička prava pred-državnog individuuma. U ovom principu je važnije to šta on sprečava – naime, razdiferenciranje društva ukidanjem razlike između individualne i kolektivne perspektive – nego njegov pozitivni učinak.³⁶

Kad kažemo da je ustav okvir u kome se odvija prva etapa delovanja osnovnih prava, to najpre znači da je svako osnovno pravo „zastupljeno“ jednom osnovno-pravnom normom.³⁷

je jasno odvojiti interni aspekt od političkog; u drugom slučaju se radi o nepostojanju socijalno-političkih pretpostavki za ustavnost, što se onda želi prikriti iza opšteg problema odnosa između ustava i ustavne stvarnosti.

- 35 O osnovnim pravima kao „horizontu za interpretaciju ustava“ up. K. Kröger, *Grundrechtstheorie als Verfassungsproblem*, Baden-Baden 1978, str. 11.
- 36 U kom smislu ova granica tek omogućava cirkulisanje socijalne interpretacije, pa onda i provere različitih koncepcija društva i čoveka, up. moju analizu u „Zajednica, priroda, građanski rat – Hobbes i Marx“, u zborniku *Filozofija i društvo, spomenica za Mihaila Markovića*, Beograd 1987.
- 37 Up. R. Alexy (prim. 5), poglavlje „Der Begriff der Grund-

Ovde se ne moramo upuštati u pitanje šta jednu ustavnu normu čini osnovno-pravnom, sa semantičko-pragmatskog i važenjskog aspekta.³⁸ Kao što smo iz rasprave izostavili socijalnu pozadinu zahteva za zaštitom osnovnih prava (uzevši za pretpostavku jedno društvo u kome takav zahtev jasno postoji), tako i sada možemo ostaviti po strani sva specijalna pitanja vezana za status osnovnih prava kao normi, i prihvatiti pretpostavku da su osnovna prava izražena onim ustavnim normama koje formulišu temeljna načela društva koje priznaje osnovna prava.³⁹ Ovaj prividno tautološki iskaz želi da kaže da se u teoriji osnovnih prava ne radi o pitanju zašto individue imaju prava i kakva prava one imaju, nego o načinu organizovanja i zaštite tih prava u državnoj zajednici u kojoj njihov generalni status nije sporan. Odmah ćemo videti da time nije blokirana racionalna rasprava o poreklu važenja osnovnih normi (dostojanstva, slobode, jednakosti), ali od te rasprave ne zavisi njihovo važenje, nego samo njegov konkretni modus. To važenje je pretpostavljeno, naime, fiksirano u ustavu. Ono ima formu *opšteg prava* (npr. ne samo prava na slobodu štampe, nego na slobodu uopšte), koje se konkretizuje u socijalnoj interpretaciji.⁴⁰ Kako izgleda juristički segment te interpretacije? Na koji način mora da bude konstruisan ustavno-pravni sistem, da bi obezbeđivao

rechtsnorm“, str. 39. i dalje.

38. Ista knjiga, str. 41.

39. Up. C. Iink, *Herrschaftsordnung und bürgerliche Freiheit*, Wien etc. 1979; W. Schmidt, *Die Freiheit vor dem Gesetz*, navedeni izvor (prim. 13), str. 68. o „osnovnom pravu na ustavnost celokupne državne delatnosti“.

40. Up. E. Grabitz, *Freiheit und Verfassungsrecht. Kritische Untersuchungen zur Dogmatik und Theorie der Freiheitsrechte*, Tübingen 1976, str. 113. i dalje.

minimalne uslove za nespitanu komunikaciju u kojoj se osnovna prava kao opšte norme „pune“ adekvatnim sadržajem?

Time što su odluke o temeljnoj normativnoj strukturi države i društva izražene u jurističkoj formi osnovnih prava, omogućeno je racionalno sistematizovanje tih odluka. U zavisnosti od njihovog više proceduralnog ili više sadržinskog karaktera,⁴¹ može se steći uvid u to kako one obavezuju, tj. koliki manevarski prostor ostavljaju za interpretaciju (pre svega od strane ustavnog pravosuđa). Isto tako, „prenošenje“ u ustav ih čini predmetom jurističkog razmatranja koje im, po vlastitoj unutrašnjoj nužnosti, daje racionalan oblik. Emfatične i deklarativne aspekte ono odvaja od funkcionalno-praktičnih, a ukrštanjem ovih drugih pokazuje stepen njihove koherencije i obim faktičkog važenja. Juristička dogmatika analizira norme koje izražavaju osnovna prava najpre kao i sve druge norme, tj. s obzirom na a) analitički, b) empirijski c) normativni aspekt.⁴²

a) na analitičkom nivou se radi o zahtevu za jasnoćom, neprotivrečnosti, koherentnosti osnovnih pojmova i normi u pravnom sistemu; taj sistem se pročišćava od nediskurzivnih naslaga tako što se semantičko-pragmatski analiziraju osnovni pojmovi (subjektivnog prava, dužnosti, kompetencija itd.), njihova veza i struktura celine koju grade;

b) na empirijskom nivou se opisuje sudska praksa, tj. materijalna interpretacija normi u procesu donošenja sudskih odluka; pošto su osnovna prava okvir za interpretaciju, a

41 Up. G. Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechts*, Tübingen 1905, str. 103.

42 Up. W. Krawietz, R. Alexy (ed.), *Metatheorie juristischer Argumentation*, Berlin 1983; R. Alexy, *Theorie der juristischen Argumentation*, Frankfurt 1978.

ne materijalne odluke, nužan je jasan uvid u način njihovog empirijskog konkretizovanja: da li su osnovna prava u nekom društvu priznata odlučuje se na osnovu sudske prakse, a ne teksta ustava;

c) na normativnom nivou je reč o ispitivanju racionalne utemeljivosti onih vrednosti kojima se rukovodi zakonodavac pri donošenju zakona i sudija prilikom obrazlaganja njihove upotrebe; te vrednosti su uslovljene etičkim i političkim predstavama konkretnog društva, i menjaju se sa društvenim promenama. Normativna analiza ima zadatak da jasno pokaže njihovu vrednosnu strukturu (tj. da ukloni eventualni privid njihove objektivnosti) i da razmotri (ne)mogućnost njihovog racionalnog obrazlaganja.

Kada je ustavno-pravni sistem na ovaj način učinjen diskurzivnim, omogućeno je spuštanje na niži nivo apstrakcije, gde se onda postavlja pitanje o strukturi i cilju osnovnih prava u tom sistemu. Tu takođe treba da budu zadovoljeni izvesni nužni uslovi:

a) mogućnost povezivanja svih osnovnih prava u koherentan sklop, koji izdvaja od „jednostavnih“ ustavnih načela;⁴³ koordinacija osnovnih prava putem preciziranja *glavnih* osnovnih prava;

b) strukturisanje celog sklopa osnovnih prava u skladu sa primarnim pravima, što treba da olakša odluke u konfliktnim situacijama, u kojima se posledice zaštite osnovnih prava (npr. na slobodu i na jednakost) međusobno kose;

c) formalno i sadržinsko orijentisanje celokupnog

43 Analiza drugog dela kao „organizacijskog dela“ u kome se konstruišu procedure za realizaciju osnovnih prava, u: C. Schmitt (prim. 9), str. 123. i dalje.

ustavno-pravnog sistema prema ovako strukturisanom sklopu osnovnih prava; sve segmente tog sistema treba ispitati s obzirom na to da li zadovoljavaju ograničenja navedena u osnovnim pravima.

Kod poslednje tačke, pitanja o načinu delovanja osnovnih prava, postaje jasna njihova funkcija kao neprekidnog podsticajnog impulsa i kanalizatora socijalne samorefleksije. Već sam naznačio okvir koji ona ne sme da probije, a da ne napusti ustavno-pravnu formu: to je temeljna odluka da se subjektivna prava štite kako na relaciji građanin–država (gde se pojedincu priznaju prava pre svega u odnosu na zakonodavca, a zatim i u odnosu na pravosuđe i egzekutivu), tako i na relaciji građanin–građanin (gde se osigurava da civilno pravosuđe ne povređuje osnovna prava). Dinamika relevantne interpretacije osnovnih prava se odvija u tom okviru, a od nje zavisi da li će biti realizovana samo minimalna baza osnovnih prava, i na koji način će polje mogućeg da bude proširivano ili sužavano. Nije preterano reći da se tu formira identitet neke zajednice, tj. njen odnos prema vrednostima koje regulišu kolektivno delovanje, njeno samoopažanje, njen odnos prema vremenu (podjednako prema prošlosti – u kojoj su donesene neke odluke koje na određeni način obavezuju – i prema budućnosti, kao više ili manje otvorenom manevarskom prostoru za interpretiranje osnovnih vrednosti).

Osnovna prava deluju na jednostavno pravo time što ograničavaju njegov mogući sadržaj, u negativnom ili pozitivnom smislu: neki sadržaj jednostavnog prava je sa stanovišta osnovnih prava nemoguć, a neki nužan. Postavka u skladu sa kojom je pravni sistem ustavom sadržinski determinisan konstatuje samo ovu jednosmernu kauzalnu vezu. Stvarne teškoće počinju kod pitanja, šta je sadržaj osnovnih prava preko ove

minimalne osnove. Budući da su ona semantički i strukturno otvorena, njihov sadržaj (osim već navedenog, minimalnog) uvek je rezultat interpretacije, a u konfliktnim slučajevima iziskuje odluku. Ta otvorenost se prenosi i na pravni sistem (zbog njegove upućenosti na ustav), čime se pojačava intenzitet problema interpretacije. Ko treba da, u svakom konkretnom slučaju, ponudi autentičnu interpretaciju centralnih osnovnih prava – dostojanstva ličnosti, slobode i jednakosti – tj. da situaciono zatvori nužnu otvorenost temeljnih normi? Ili, u terminologiji klasične teorije države: ko je čuvar ustava? Prema čemu se on orijentiše u svome delovanju?

Relativno jednostavno je odgovoriti na institucionalnu stranu ovih pitanja. „Čuvar ustava“ institucionalno može biti samo ustavni sud.⁴⁴ Njegov zadatak je da, polazeći od minimalnog određenja osnovnih prava, utvrđuje ne samo povrede ovih prava od strane zakonodavca (time načelno zastupajući subjektivna prava pojedinca), nego i da – na osnovu konfliktnih konstelacija – određuje sadržaj osnovnih prava. Sadržinski posmatrano, osnovna prava su ono šta kaže ustavni sud.⁴⁵ Ovo lociranje „čuvara ustavnosti“ olakšava kritičku procenu njegove konkretne delatnosti, i to pre svega na osnovu elementarnog pitanja – da li u svojoj empirijskoj delatnosti ustavni sud zaista polazi od načela da osnovna prava, kao prava pojedinca naspram zakonodavca, utemeljuju dužnosti zakonodavca i ograničavaju njegove kompetencije – a zatim i pomoću razmatranja pretpostavki kojima se ustavni sud u svojoj delatnosti rukovodi. Ako je ta delatnost racionalna (u skladu sa ra-

44 R. Haberle (ed.), *Die Verfassungsgerichtsbarkeit*, Darmstadt 1976.

45 R. Alexy (prim. 5), str. 504. o ustavnom sudu kao merodavnom interpretatoru i „čuvaru“ ustava.

nije navedenim kriterijima jurističke dogmatike), ona se mora oslanjati na neku teoriju ustava. Podjednako u tom smislu da teorijski konzistentno izlaže svoju argumentaciju, kao i da se odnosi prema drugim i konkurentskim teorijama koje su u tom društvu razvijene.⁴⁶ Ustavni sud daje *ustavnu interpretaciju*, koja se na nužan način oslanja na *teoriju ustava* kao svoj interpretacijski horizont, i time na *teoriju osnovnih prava*.⁴⁷ U ovoj tački se dinamika ustavno-pravnog sistema otkriva kao socijalna komunikacija. U njoj je pravni poredak otvoren u pravcu društvenog morala (kao empirijske osnove sadržinskog određenja vrednosti u nekoj konkretnoj situaciji), ali ta veza je posredovana racionalnom strukturom argumentacije: alternativni projekti moraju biti racionalno formulisani ukoliko žele da utiču na (racionalnu) strukturu argumentacije ustavnog suda. Medij u kome se ovaj proces odvija jeste *javnost*. Njegova pretpostavka: priznavanje okolnosti da su osnovne norme vrednosti, a ne empirijska stanja, utemeljene same u sebi (ili u nekoj nauci o istoriji i društvu), pa da je, prema tome, dozvoljeno posmatrati ih i svetlu hipotetičkih normativnih projekata. Drugim rečima, stvarni pluralizam je nužan uslov skicirane socijalne komunikacije. Tamo gde takvog pluralizma nema, ustavno pravni poredak nije potreban, pošto se društveno delovanje reguliše posredstvom samorazumljivih vrednosti, čija interpretacija ne vodi konfliktima. Takva su tradicionalna društva.⁴⁸ Tamo gde pluralizam *nije dozvoljen*, ustavno-pravni

46 O odnosu između društvene nauke i ustavno-pravnog poretka up. H. Willke, *Stand und Kritik der neueren Grundrechtstheorie*, Berlin 1975, naročito str. 207. i dalje.

47 W. E. Böckenförde, (prim. 4)

48 Up. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1980; up. takođe Habermasovu analizu Weberovog i Durkheimovog poj-

poredak nije moguć, čak iako bi njegov regulacijski kapacitet bio poželjan. Takva su neliberalna društva.

Radikalni socijalizam i osnovna prava

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja ne bi bilo teško dati jednostavan odgovor na pitanje o vezi između radikalnog socijalizma i osnovnih prava. Taj odgovor će biti nešto obimniji samo zbog toga što mi živimo u društvu koje je u svojim značajnim regijama konstituisano prema principima radikalnog socijalizma, i utoliko je naš interes za pomenuto pitanje veći nego relevantnost tog pitanja za temu osnovnih prava.

Pošto sam ustav definisao kao celinu socijalno relevantne interpretacije, odlučujuću važnost gubi činjenica da li neko društvo ima semantički „ustav“, tj. ustavni tekst u kome su fiksirana i osnovna prava. Uopšte se ne postavlja pitanje da li se takav „ustav“ primenjuje ili ne primenjuje, nego da li su država i društvo konstituisani u skladu sa ustavno-pravnom strukturom, u kojoj je „ustav“, kao što smo videli, samo prvi korak samointerpretiranja takve zajednice. Elementarnu osnovu ustavnosti predstavlja postavka o subjektivnim pravima individua; ta osnova se, u toku razvoja ustavnosti, pokazala kao preuska (i dopunjena je teorijom o objektivnom karakteru osnovnih prava); međutim, za procenu veze između radikalnog socijalizma i osnovnih prava je uputno poći od minimalne osnove ideje ustavnosti. Dakle, na koji način radikalni socijalizam vidi vezu između individua i kolektiva, i koje institucije razvija da bi tu vezu organizacijski osigurao? Radi se o idejno-ideološkom utemeljenju radikalnog socijalizma i o

ma tradicionalnog društva, u navedenoj knjizi (prim. 33).

njegovom institucionalnom izgledu. Prvi nivo karakteriše kritika *individualizma* (i time načelno odbacivanje subjektivnih prava), a drugi ukidanje *pluralizma* kao dinamičkog sistema hipotetičkih normativnih projekata, i *javnosti* kao medija samoprikazivanja individua i društvenih grupa.

Radikalni socijalizam ne nastaje samo kao jedna od konkurentskih teorija liberalno-individualističkom shvatanju osnovnih prava, nego kao njegova eksplicitna kritika. To olakšava odgovor na pitanje o vezi između ova dva koncepta individuuma i zajednice. Ako mogućnost osnovnih prava zavisi od toga da li je, bar kao strukturna pretpostavka, priznata nepremostiva razlika između individualne i kolektivne teleologije, onda radikalni socijalizam, kao teorija i kao politička praksa, nedvosmisleno stavlja do znanja da razgrađuje tu mogućnost. Diferenciju na kojoj počiva koncept osnovnih prava (i to u svim svojim verzijama, a ne samo u ranoliberalnoj) on proglašava glavnim indeksom „otuđenja“ savremenog sveta; određenju slobode je time oduzet individualno-subjektivni nabor, i ona se vidi u sintezi individua i zajednice, a ne u njihovom načelnom razdvajanju. U ovoj argumentaciji je neophodno razlikovati nekoliko momenata: a) filozofsko-istorijsko zasnivanje pojmova individuuma i kolektiva (zajednice); b) državno-pravne konsekvence te opšte teorije; c) pragmatsko funkcionisanje pravnog koncepta u kome je regulisan položaj individuuma.

a) Za našu temu nije relevantna opšta teorija o vezi individualnog delovanja i socijalne perspektive (na način na koji je razvija Marx u pokušaju da pokaže primat zajednice). Na početku sam napomenuo da postavka o pred-državnim i subjektivno-individualnim pravima čoveka predstavlja nužnu *funkcionalnu fikciju*, a ne opis empirijskog stanja. Ta postavka se

ne može opovrgavati time što bi se pokazalo da je individualno delovanje uvek već kolektivno uslovljeno, da su njegovi orijentiri sve drugo samo ne individualni, i da je u pojmu njegovih prava već sadržana pretpostavka o uključenosti u društvo koje je organizovano na sasvim određen istorijski način. Pošto teorija osnovnih prava nije zasnovana kao teorija čoveka, nije moguće kritikovati je pomoću neke drugačije teorije čoveka (ili „rodne suštine“). Deo mojih primedbi prirodno-pravnom oblikovanju kritike radikalnog socijalizma odnosi se na ovaj momenat. Ukoliko bi želela da radikalno-socijalistički pojam čoveka dovede u pitanje razvijajući konkurentski, u kome bi bila utemeljena izvornost individualnosti (tj. nemogućnost njenog uklapanja u zajednicu), ona bi obnavljala strukturu argumentacije svog teorijskog protivnika; kao i on, ona bi, polazeći od čovekovih aktuelnih ili potencijalnih svojstava, pokušavala da utemelji neki politički poredak. Odluka za neku od tih teorija čoveka bi bila arbitrarna. Još veći nedostatak se sastoji u tome što bi politički poredak, koji „realizuje“ neki od tih pojmova čoveka, suštinski bio zatvoren (ili otvoren samo za „usavršavanje“).

b) Radikalno-socijalističko razumevanje odnosa između individuumu i zajednice postaje relevantno za temu osnovnih prava onog trenutka kada se odnosi na pravno-političku materiju. Dakle, kada je njen predmet individuum kao čovek sa istorijsko-empirijskim statusom, i kolektiv kao institucionalno regulisano društvo. Mancova kritika liberalne države njegove epohe poseduje relevantnost u navedenom smislu. U njoj je na nedvosmislen način izražena nepoželjnost onog diferenciranja na kome počiva mogućnost instituta osnovnih prava; naime, u njoj je postavljen zahtev za ukidanje načelne razlike između individuumu i kolektiva. Dok je rani liberalizam jedinu garanciju za očuvanje slobode video u povlačenju jasne

granice između društva i države, Marx tu granicu proglašava izrazom neistine oba razdvojena područja: „Dovršena politička država je po svojoj suštini *rodni život* čoveka u suprotnosti prema njegovom materijalnom životu. Sve pretpostavke tog egoističkog života nastavljaju da egzistiraju *izvan* državne sfere u *građanskom društvu*, ali kao svojstva građanskog društva“ (MEW 1, str. 354). „Istinska emancipacija“ kao neprotivrečno realizovanje slobode bi se sastojala u prevladavanju napetosti između posebnosti (individuuma kao utemeljenog u sebi, tj. kao „egoističkog“) i opštosti (zajednice kao „zajedničke suštine“ pojedinačnih egzistencija); a to je moguće samo destrukcijom „države kao surogata zajednice“ (MEW 3. str. 74), kao „prividne zajednice, osamostaljene naspram individuuma“ (MEW 3, str. 73).

Na osnovu ovih određenja je jasno da u Marxovoj argumentaciji nema mesta za figuru „osnovnih prava“. Pritom, njegova namera nije da ospori mogućnost ili potrebu neprotivrečnog osiguravanja slobode. S tom razlikom što on uslov za osiguravanje slobode ne vidi u fiksiranju subjektivno-individualnih prava naspram političke organizacije društva, nego u stapanju obe perspektive u jedinstvo emancipovane „zajednice“. Umesto da bude glavna opasnost po slobodu pojedinca, zajednica bi trebalo da bude medij i sadržaj njenog ostvarenja. Ali, šta je zapravo sloboda? Ili, u terminologiji dosadašnjeg izlaganja: ko u nekom konkretnom, a naročito konfliktnom, slučaju odlučuje o sadržaju i granicama slobode?

c) Time smo dospeli do treće tačke. Tu je reč o političko-pravnoj organizaciji društva, tj. o institucionalizovanim procedurama za konkretizovanje opštih normi i odluka. Stav da je čovek slobodan predstavlja jednu takvu normu. Pojmu slobode protivreči sadržinsko fiksiranje i utoliko je njegova otvo-

renost nužni uslov njegovog smisla.⁴⁹ Ona je izraz otvorenosti nosioca ove osobine „biti slobodan“, naime, čoveka. Međutim, to znači samo toliko da nije moguće definitivno sadržinski odrediti slobodu (čoveka), pa onda na tom određenju izgraditi društveni poredak kao njegovu „realizaciju“. U konkretnim situacijama je, naravno, moguće i nužno pojam čoveka ispuniti sadržajem. Na koji način se u nekoj konkretnoj situaciji određuje šta je čovek, a onda, na osnovu toga, šta je njegova sloboda? Setićemo se da je subjektivno-individualno naglašavanje osnovnih prava imalo funkciju da reguliše društvenu komunikaciju o tome šta se u konkretnom trenutku normative kulture neke zajednice podrazumeva pod dostojanstvom, slobodom i jednakošću. Zadatak osnovnih prava je negativan: ne da fiksira neki pojam čoveka nego da spreči takvo fiksiranje obezbeđujući otvorenost društva za alternativne normative projekte. Predstava o subjektivno-individualnoj suštini osnovnih prava sprečava da se neka interpretacija nametne kao konačna; sfera subjektivno-individualnog se ne može do kraja institucionalizovati i predstavlja načelno nepresušan izvor potrebe za novim interpretacijama. Ta permanentna interpretacija je regulisana ustavno-pravnim sistemom, na način koji sam ranije skicirao.

Razlika između ustavno-pravne države i radikalnog socijalizma se, na taj način, pokazuje ne kao konkurencija sadržinskih određenja čoveka (slobode), nego kao razlika u tome na koji način se odlučuje šta je čovek (sloboda). Samo postavka o osnovnim pravima kao principijelnoj granici institucionalnog poretka obezbeđuje otvorenost procesa interpretacije.

49 Up. priloge u zborniku *Freiheit. Theoretische und praktische Aspekte des Problems*, ed. J. Simon, Freiburg, München 1977.

Radikalni socijalizam ukida tu granicu. On individuuma smešta u kolektiv, definišući ga kao člana neke socijalne grupe i izvodeći iz tog pripisivanja njegova prava. Međutim, problem interpretacije je time samo prividno skinut sa dnevnog reda. Ukidanjem subjektivno-individualnog statusa čoveka nije automatski stvoreno stabilno sadržinsko određenje koje bi omogućavalo interpretacijsku dedukciju. Ideološki je, doduše, odlučeno šta je čovek. Ali, ostaje nužnost svakodnevne interpretacije. Otvorenost normi se ne može ukloniti dekretom, a sve dok je društvo makar delimično regulisano putem normi, neizbežno je njihovo situaciono interpretiranje. Ono se, kao i u ustavno-pravnim uređenjima, dešava na osnovu odluka koje razrešavaju konflikte, tj. na osnovu autoritativnih interpretacija onog što trenutno važi kao sloboda. Pošto nedostaje idealna odredišna tačka – osnovna prava kao kriterij za procenu – te odluke se načelno orijentišu prema radikalno-socijalističkoj ideologiji (da bi mogle obrazložiti svoj pojam čoveka, tj. slobode), a u stvari prema onom što trenutno važi kao ideologija. Dakle, one se orijentišu prema političkoj selekciji ideologije, vođenoj neposrednim potrebama. Utoliko je pravosuđe radikalnog socijalizma na nužan način političko. Svakodnevno odlučivanje o tome šta je vrednost nije izbegnuto ni u ovom poretku, ali je izmaknuto racionalnoj argumentaciji i pretvoreno u tajnu. Ovaj *arcanum* se konstituiše iza „zatvorenih vrata“ gde se, u različitim polujavnim „dokumentima“, odlučuje o tome šta danas treba da važi kao suština čoveka. Zbog toga su ti „dokumenti“ važniji nego ustavne norme. U ovim normama je, doduše, obećana sloboda čoveka. To obećanje nije neiskreno, jedino što je povezano sa specifičnom akrobatikom: čovek, čija sloboda je garantovana, razapet je između ideološkog fiksiranja svoje „suštine“ i političkog deci-

zionizma koji, prema dnevnim potrebama, operacionalizuje tu suštinu.⁵⁰

Ovu analizu nije neophodno nastavljati na nivou empirijskog funkcionisanja interpretacije slobode u radikalnom socijalizmu. Odrekavši se sintetišućih učinaka predstave o osnovnim pravima – kao principa razlike, koji tek omogućava racionalnu argumentaciju – radikalni socijalizam je postao društvo blokirane samorefleksije. Njegova transformacija se odvija bez prisustva „javnosti“, ispred debelih naslaga nerasvetljenih emocija i instrumentalizovanih mitova. Argumentacijsku figuru osnovnih prava on samo negativno može da iskoristi, kao sredstvo za izoštravanje vlastitog političkog identiteta. Počeo je kao poredak u kome osnovna prava ne treba da budu moguća, sa proklamovanom namerom da završi kao društvo u kome ta prava neće biti potrebna.⁵¹ Ukidanje individuumu u „prela-

50 Zbog toga bi pogrešno bilo reći da se ustavno-pravni poredak tu raspao, ili da je u krizi. Ne postoje uslovi da on uopšte bude stvoren. Tu sistemsku nemogućnost je moguće pratiti na svim stepenima konstitucije postojećeg poretka. Ustavni sud (up. čl. 375. do 385. jugoslovenskog ustava) nema za zadatak da interpretira stanje osnovnih prava u nekom datom trenutku – time što bi merodavno odlučivao u konfliktima između subjektivno-individualnih pretenzija i zakonodavstva/pravosuđa – nego se ograničava na formalnu procenu ustavnosti zakona. Time je kompetencija interpretiranja prepuštena „nižim“ sudovima, a to znači, izmaknuta racionalnoj kontroli. Da ustavno-pravni poredak, kao jedinstvo socijalne interpretacije, u našoj zemlji ne postoji, može se videti i na odnosu između socijalnog znanja i pravnog regulisanja društva, tj. na sadržaju pravnog studija i uticaju pravnih teorija na obrazlaganje sudskih odluka.

51 O ograničenom važenju osnovnih prava, i time o njihovom suspendovanju, up. E. Kardelj, „O narodnoj demokraciji u Ju-

znom periodu“ trebalo je da dovede do neslućene afirmacije individualnosti u komunističkom društvu.⁵² Ni na jednoj od tih etapa nije predviđena mogućnost za aktiviranje bar minimalnog sadržaja ustavno-pravnog instituta osnovnih prava.

Theoria, Beograd, 1987, br. 1–2

goslaviji“ (1949), ponovo objavljeno u *Socijalizam i demokracija*, Zagreb 1980, str. 18. „Samo za njih (za radničku klasu, Z. Đ.) danas važi naša demokracija... A sutra ... narod će biti svi građani naše zemlje, a demokracija će biti za sve.“

- 52 Kojim tempom se ovaj proces odvija, o tome nas obaveštava isti autor, nekoliko decenija kasnije: E. Kardelj, „Za demokratiju u socijalizmu, a ne protiv socijalizma“ (1974), sada u *Izbor iz dela VII*, Beograd 1979, str. 399: „Nema nikakve sumnje da će dalje istorijsko učvršćivanje socijalističkih proizvodnih odnosa ... stvoriti uslove da diktatura proletarijata u sve većoj meri postaje demokratija za sve. Međutim, nemoguće je preskakati pojedine istorijske faze“.

SOCIJALIZAM I GRAĐANSKO DRUŠTVO

Problem njihove veze

Bez obzira na rigoroznost sa kojom odredimo pojmove „socijalizam“ i „građansko društvo“, nećemo uspjeti da precizno odvojimo objektna područja na koja se oni odnose. U empirijskoj stvarnosti je lako prepoznati preplitanje elemenata građanskog društva i socijalizma. Takvo stanje stvari olakšava različite evolucionističke konstrukcije, koje tu vezu sistematski obrazlažu, bilo tako što socijalizam definišu kao „ostvarenje i prevladavanje“ građanskog društva (tj. integrisanje njegovih osnovnih vrednosti), ili tako što, s druge strane, neprotivrečnu egzistenciju građanskog društva vide zagaranovanu samo afirmisanjem značajnih elemenata socijalizma. Ovakav „sintetički“ pristup nije teško obrazlagati, budući da oba fenomena – socijalizam i građansko društvo – i kao društvena stvarnost i kao ideologija potiču iz istog socijalno-istorijskog sklopa, pa je, prema tome, njihova veza prirodna i neizbežna. Naravno, ukoliko ostanemo na nivou beleženja pojedinačnih vrednosti i motiva (pri čemu nam se može učiniti da u nekom „građanskom“ poretku, npr. u Švedskoj, ima više „socijalizma“ nego u nekoj socijalističkoj državi).

Međutim, u jednoj konsekventnoj raspravi nas ovakav pristup ne može zadovoljiti. Tu se ne može raditi ni o neakvom dijalektičko-sintetičkom skupljanju svega poželjnog, i njegovog „prenošenja“ (pod okriljem figure „prevladavanja“) u „više oblike“, a ni o prostom knjigovodstvu vrednosti ili mo-

tiva koji se u različitim društvima, ponekad i paradoksalno, pojavljuju. Zadatak je da se (idealno-tipski) konstruiše jedinstveni smisaoni sklop i da se pokaže na kojoj selekciji on počiva. Da li su građansko društvo i socijalizam takvi sklopovi, tj. da li u njihovoj osnovi leži koherentni sistem vrednosti i orijentira koji nastaje u procesu selekcije i suspendovanja nekih drugih vrednosti? Ukoliko je to tako, u kakvom međusobnom odnosu se nalaze ta dva sklopa? Da li njihove osnovne vrednosti stoje u odnosu međusobnog isključivanja, da li se međusobno podupiru (uključene u neku hijerarhiju vrednosti), ili stoje u ravnodušnom odnosu, pa ih je, u zavisnosti od slučajnih prilika, moguće afirmisati odvojeno, ali i zajedno?

Od odgovora na ova pitanja zavisi to da li ćemo normalnom i neizbežnom fenomenu empirijskog mešanja elemenata građanskog društva i socijalizma pridavati sistematski značaj, ili ćemo ih posmatrati kao sistematski malo relevantne. Tj. da li ćemo građansko društvo i socijalizam posmatrati kao konkurentne *modele* organizovanja društva, kao obrasce socijalne integracije, a ne kao heterogene mešavine ideja, ideologija i institucija.

Želim da zastupam tezu o neposrednoj konkurenciji koja postoji između dva pomenuta modela. Ovu, bez sumnje trivijalnu tezu, pokušaću da učinim zanimljivom uz pomoć dve hipoteze, od kojih jedna ima sistematski, a druga istorijski akcenat.

Društvo, zajednica, nacija

Nakon raspada srednjovekovne *societas civilis*, na njeno nasleđe pretenduju tri obrasca socijalne integracije. Građansko društvo (jednostavnije, „društvo“), zajednica i nacija. Sva tri nude

specifično rešenje problema koordinisanja individualnog i kolektivnog delovanja. Pošto se javljaju i u sklopu ideologija (liberalizma, radikalnog socijalizma i nacionalizma) nije jednostavno izdvojiti njihovo analitičko jezgro, ali za našu analizu je dovoljno i njihovo minimalno određenje. A s obzirom na njega možemo reći da model zajednice i model nacije polaze od predstave izvornog poklapanja individualne i kolektivne perspektive, tj. individualnog i kolektivnog delovanja (bilo da su individue pojedinačni ili ponovo kolektivni subjekti). U modelu „građansko društvo“ je kolektivna perspektiva interpretirana kao *naknadni* rezultat usklađivanja individualnih delovanja, i to kao rezultat u koji se ta delovanja ne uklapaju, nego gde je uvek sačuvana diferencija, kao garancija kompleksnosti, ali i kao neprekidni izvor konflikata i kriza. Time što polazi od predstave o izvornoj nesaglasnosti, tj. nepoklapanju individualnih perspektiva, ovaj obrazac socijalne integracije priznaje izvornost pluralizma, i onda ozbiljno traći mehanizme za njegovo regulisanje.

Nasuprot tome, socijalistički model, u kome je društvo shvaćeno kao faktička ili intendirana zajednica, ne može da u ozbiljnom smislu prihvati pretpostavku o nepoklapanju individualne i kolektivne teologije, a da ne odustane od svog određenja. Time je građansko društvo u modelu radikalnog socijalizma podjednako malo moguće kao i u modelu nacije, tj. etničke homogenosti. Da bi neko društvo izgrađivalo mehanizme za koordinisanje društvenog pluralizma, ono mora da polazi od pretpostavke o kontingentnosti delovanja. Ta pretpostavka je suprotna načelima socijalizma. Zbog toga on na fenomen povećanja društvene kompleksnosti reaguje – u skladu sa svojom suštinom – pokušajem da se ona redukuje, i da se, makar i na znatno nižem civilizacijskom nivou, uspostavi

vi „izvorna saglasnost“, tj. podudaranje između individualne i kolektivne perspektive.

*Ruralni antikapitalizam i komunistička kritika
građanskog društva*

Drugi argument u prilog tezi o neposrednoj konkurenciji integracijskog obrasca socijalizma i građanskog društva odnosi se na istorijski kontekst njihovog delovanja. On polazi od evidencije da su socijalistička društva uspostavljena u zemljama u kojima nije postojalo, ili je bilo slabo, građansko društvo. Kao i kod prve tačke, postavlja se pitanje da li je ova konstelacija slučajna ili dozvoljava sistematske zaključke, kao i to da li zadržava svoju relevantnost i nakon uspostavljanja socijalističkog poretka. Dakle, da li je slučajna okolnost što je socijalistički model integracije bio uspešan *samo* u onim zemljama u kojima istorijski nije bio dovoljno razvijen model integracije svojstven građanskom društvu? Kao drugo, da li taj tip koordinisanja delovanja, kada je jednom postao dominantan, može da se održava samo neprekidnim obnavljanjem vlastite polazne situacije, tj. neprekidnim suspendovanjem građanskog društva i njegovog modela socijalnog delovanja?

Mislim da na ovo pitanje moramo potvrdno odgovoriti. Izvorni istorijski kontekst empirijskog socijalizma sadrži ne samo elemente koji su odlučili o njegovoj pobedi, nego i formulu koje se pri svojoj reprodukciji mora pridržavati. Ta formula ima dve konstante. Antikapitalistički impuls ruralnih slojeva, koje je radikalni socijalizam u svojoj herojskoj fazi mobilisao, i utopijska kritika građanskog društva, karakteristična za komunističku ideju društvene organizacije.

Socijalistički poredak – u zemljama u kojima je iznutra

pobedio, a nije rezultat prisustva strane vojske – nastaje kao svojevrsan spoj i savez antimodernističkog i antikapitalističkog impulsa tradicionalnog društva, koje ga podržava indirektno, time što se opire modernizovanju, i, na drugoj strani, antigrađanskog, tj. antikapitalističkog impulsa radikalno socijalističkog pokreta i ideologije. Kapitalizam je zajednički protivnik, a građansko društvo je doživljeno kao njegova prirodna pozadina. U ovom savezu je zagarantovano permanentno razdiferenciranje kolektivnog delovanja, programski fiksirano u ranije pomenutom modelu zajednice. Patrijarhalna kultura, sa svojim ukotvljavanjem individualnog delovanja i individualne sudbine u hijerarhiju vrednosti i autoriteta, i, na drugoj strani, radikalno socijalistička utopija neposrednog organizovanja i ukidanja otuđenja, postaju čudni saveznici, koji se slažu u niz značajnih tačaka (pre svega u pogledu blokiranja ekonomskog usložnjavanja društva, koje na nužan način vodi raspadu tradicionalnih oblika života).

Perspektiva

Ako socijalizam i građansko društvo ne posmatramo kao dva ideološka sistema, nego kao tipove socijalne integracije, postaće nam jasnije kako pretpostavke tako i prepreke za nastanak nekog socijalističkog građanskog društva. Budući da oba tipa nude odgovore na isti problem, naime na problem koordinisanja delovanja u svetu kome je izmaknuto transcendentno uporište, moguće ih je procenjivati neideološki, tj. funkcionalno – s obzirom na to da li zaista sadrže rešenje koje obećavaju. Tako npr. društvo koje je dostiglo izvestan stepen kompleksnosti ne može da bude integrisano prema modelu zajednice, ma kako poželjan on inače bio. Takva rasprava bi nas verovatno dovela

do zaključka da su u našoj zemlji neophodni mehanizmi za koordinisanje delovanja svojstveni građanskom društvu, ali da njih nije moguće izgraditi zbog toga što nisu prihvaćene pretpostavke koje omogućavaju takvu izgradnju. Konkurenciju koja postoji između obrasca socijalizma i obrasca građanskog društva je onda moguće analitički razviti, stavljajući u zgrade ideološki naboj i emocionalnu obojenost tih slika sveta.

Družboslovne razprave, Ljubljana, 1987, br. 5

DRUŠTVENA KRIZA ILI DRUŠTVENA PATOLOGIJA?

OKAMENJENA EVIDENCIJA „KRIZE“

Ko danas govori o našem društvu, a ne upotrebi reč „kriza“, dolazi u opasnost da se izloži dvostrukom podozrenju, nekompetentnosti (jer „ne zna gde živi“) ili političkog neiskustva (u slučaju da, naravno pogrešno, smatra da je politički oportuno „prećutkivati krizu“). Ako se korisnici društveno-političke moći u bilo čemu slažu sa svojim društveno-politički nemoćnim kritičarima, onda je to u pogledu označavanja zajedničke situacije kao krize.

Već ova čudna saglasnost bila bi dovoljna da aktivira mehanizam opreza. Otkud odjednom iskrsavanje zajedničke reči u tako različitim jezicima?¹ Kako to da se ovde međusobno slažu i oni koji se inače nikad ne slažu? Odgovore je moguće tražiti na dva nivoa. Najpre tako što bismo dalje pitali o kontekstualnom značenju koje pomenuti termin ima u svakom od tih jezika. Ne predstavlja posebno iznenađenje što bi takvo istraživanje brzo pokazalo da je baza saglasnosti veoma uska i da, suprotno utisku o sintetičkim kvalitetima „krize“, nije mo-

1 U vezi sa neobičnim „konsenzusom“ u pogledu krize našeg društva, S. Letica formuliše zanimljivu hipotezu da se tu radi o „procesu etatizacije sumnje“, tj. „o težnji nosilaca vlasti da prisvoje i poslednje veliko područje kojim nisu potpuno ovladali – pravo na radikalnu kritiku... svega postajecćeg“; u *Naše teme*, 7-8/1986, str. 1133.

guće čak ni u malim grupama postići zajedničku definiciju situacije koja se na ovaj način označava. Ovakva rekonstrukcija socijalno-političke semantike u savremenoj Jugoslaviji sigurno ne bi bila lišena draži, pre svega u onom segmentu gde bi bile istraživane jezičko-pragmatske tehnike domesticiranja jednog, samog po sebi eksplozivnog, pojma, njegovog pripitomljavanja i dovođenja do granice semantičkog suicida. Međutim, mene na ovom mestu zanima drugi pomenuti nivo na kome je moguće tražiti odgovor na pitanje o statusu pojma krize u našoj kolektivnoj svesti. Taj nivo bismo, bez daljih teorijskih implikacija, mogli nazvati formalno-pragmatskim. Na njemu je reč o *funkciji* jezika u komunikaciji.

Dakle, svi govore o krizi. Znači li to da je naše društvo počelo da govori o sebi? Radi li se tu o, makar rudimentarnom, obliku komuniciranja? Na taj način da bi govoru pošlo za rukom da razdrma okamenjene gromade iskustva i da bar njihove površinske naslage uvuče u proces društvene samorefleksije? Da li sada, u relevantnom smislu, nešto više znamo o našem društvu nego u pred-kritičkom periodu, kada je javna upotreba jezika bila strogo sankcionisana? Ova pitanja vezuju govor za samotematizovanje. U njima se ispituje to da li u neobičnoj okolnosti zajedničkog govora o krizi do izraza dolazi dvostruko posredovanje, nepoznato u našoj novijoj istoriji: na jednoj strani između socijalnih iskustava i društvene svesti (što bi onda značilo da se ta iskustva samoprikazuju u prostoru javnosti), na drugoj strani između tih samotematizovanja (u formi društvene komunikacije). Rezultat ove nenadano stečene sposobnosti našeg društva da nesputano govori o sebi bio bi tako značajan da bi anulirao sve neprijatne komponente krize.

Ali, ovu hipotezu je jednostavno empirijski obezvređiti. U načinu konstitucije našeg društva nije se, uprkos jezičkim

inovacijama, ništa bitno promenilo. Kriza, kao zajednička reč u jezicima različitih društvenih grupa, ne predstavlja tačku iz koje bi moglo početi tkanje komunikacijske mreže. Lako ćemo se saglasiti u pogledu toga da u našem društvu ne postoji komunikacija ni na jednom nivou delovanja društvenih aktera. Ona se ne odvija na globalnoj ravni, gde bi se radilo o komunikaciji među društvenim podsistemima, npr. privredom i politikom. Dovoljno je pratiti način utvrđivanja saveznog i republičkih budžeta (gde se najpre fiksiraju „potrebe“ političkog pod-sistema, a onda, na osnovu toga, utvrđuje poreska stopa), pa postati svestan ledene tišine koja među tim regijama vlada.² Komunikacije nema ni na srednjoj ravni socijalnog delovanja, između institucija i individua. Konačno, ona se ne događa ni na ravni personalnih odnosa, među individuama. Ne samo što „kolektivni akteri“ ne razmenjuju informacije i ne izgrađuju sliku o sebi i svetu u kome žive, nego to ne čine, ili nisu u stanju da čine, ni individue.

Ako smo kod prva dva navedena nivoa mogli relativno opušteno posmatrati blokadu društvenog (samo) saznanja, kod trećeg nivoa osećamo da stvar postaje neprijatna. Jer, tu se radi i o ličnostima čija profesija ima smisla samo pod pretpostav-

-
- 2 Komunikacija među društvenim podsistemima je moguća samo na osnovu međusobnog uvažavanja semantičkog koda koji je svaki podsistem izgradio za internu komunikaciju. U suprotnom, radi se o linearno-kauzalnoj intervenciji, koja ima sva svojstva kolonizacije. Ako novac predstavlja semantički kod privrede, onda politička intervencija mora biti „formulisana“ u jeziku novčane racionalnosti. O strategijama intervencije u autonomne društvene pod-sisteme up. H. Willke, „Strategien der Intervention in autonome Systeme“, u D. Baecker itd. (ed.) *Theorie als Passion, N. Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt/M. 1987, nar. str. 352–358.

kom komunikacije, naime, o teoretičarima društva (u najširem smislu oba pojma)³. Dakle, radi se i o nama. Da bismo objasnili zbog čega se društveni podsistemi međusobno blokiraju, i zbog čega institucije tretiraju individue kao materijal, a ne kao društvene aktere (što se posebno plastično izrazilo u toku reforme školskog sistema), za to nam na raspolaganju stoji niz analitičkih obrazaca. Ali, kako objasniti okolnost da komunikacija ne postoji ni među jugoslovenskim društvenim naučnicima? Pritom ovde ne mislim na lične kontakte, nego na posredovanje saznanja koje bi, u svom provizornom rezultatu, dovelo do bar naučne samorefleksije našeg društva. To bi značilo da bi, nasuprot opštoj iracionalnosti, bio izdvojen bar jedan segment racionalnosti, doduše praktično bezuticajan, ali ipak kao neki rezervoar samorefleksije koji bi društvu stajao na raspolaganju. Svi znamo da za ovo nema institucionalnih prepreka. Njih je lako identifikovati na globalnim nivoima društvene samokonstitucije, ali ne i na ravni odnosa među tzv. personalnim sistemima. Uprkos tome taj odnos nije komunikacija, što se, u slučaju teoretičara društva, izražava u nemogućnosti postizanja zajedničke definicije situacije našeg društva, makar ta definicija bila prihvaćena samo u maloj i brojčano irelevantnoj „idealnoj komunikativnoj zajednici“ naučnika.

Zašto je to tako? Pokušaj odgovora na ovo pitanje iziskuje, najpre, razjašnjavanje razlike između govora i komunikaci-

3 Napuštanjem iluzije o naučniku kao „neutralnom posmatraču“ postaje jasno da ličnost istraživača nije metodski višak, nego konstitutivni momenat društvenog saznanja. Up. poglavlje „Konsequenzen für Erkenntnistheorie“ u N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt/M. 1984. str. 647–661.

je.⁴ Za odredišnu tačku tog razjašnjavanja uzmimo fenomen samoopisivanja (samotematizovanja, samoprikazivanja), koji ću kasnije detaljnije obrazložiti. Pošli smo od postavke da se naše društvo odlikuje kardinalnim deficitom samotematizovanja, što rezultira time da među njegovim „akterima“ ne dolazi do razmene informacija. Za sada se zadovoljimo ovom miroljubivom formulacijom.⁵ Jer, u ovom koraku analize radi se o tome da odgovorimo na pitanje zbog čega oslobađanje govora ne vodi automatskom intenziviranju samotematizovanja. Danas je u Jugoslaviji moguće skoro o svemu govoriti i pisati, pa ipak, rezultati su više nego skromni. Nekada se činilo da je potrebno samo detabuizovati teme, pa dovesti do transformacije društvene svesti. Prvo se desilo, drugo je izostalo. Obrasci semantičkog zamaglivanja „društvene stvarnosti“ su razlabavljeni, ali to nije dovelo do njenog autentičnog pojav-

- 4 U danas najuticajnijem konceptu komunikacije, razvijenom u Habermasovoj teoriji komunikativnog delovanja, nije reflektovana razlika između govora i komunikacije. „Komunikativna racionalnost“ je tu izvedena iz „potencijala racionalnosti, sadržanog u govoru“ (*Theorie des kommunikativen Handelns*, tom I, str. 455, Frankfurt 1981). Ova racionalistička redukcija komunikacije na empirijsku interakciju znatno otežava razumevanje komunikacije u društvima u kojima govor igra prvenstveno ideološku funkciju. Teorija o pretenzijama na istinitost, ispravnosti i iskrenost ostaje bespomoćna pred novovrsnom funkcijom govora u blokiranoj komunikaciji.
- 5 Ona je, naravno, miroljubiva samo dotle dok razmenu informacija ne posmatramo kao osnovnu pretpostavku društvenog samoregulisanja. Međutim, budući da termin informacija ovde znači isto što i „znanje o konsekvencama prethodnih operacija“, prekid razmene informacija ugrožava elementarni kontinuitet socijalnog delovanja. Up. T. Parsons, *Action Theory and The Human Condition*, New York, 1978.

ljivanja. Naime, ona za nas još uvek nije *problem*, ma kako težak ili nerešiv bio, nego *nepoznanica*. Rado bismo govorili o našem društvu, kad bismo samo znali o čemu da govorimo. Sa govora je skinuta zabrana, ali ne i sa njegovog predmeta. Ovaj stav čudno zvuči, pre svega zbog ekvivokacije termina zabrana. Sigurno da društvo nije moguće na sličan način zabraniti kao što se može učiniti sa govorom o njemu. Međutim, na ovoj relaciji očigledno postoji neki problem.

U dosadašnjoj raspravi smo dospeli do tačke u kojoj je jasna nužnost ispitivanja formalnih uslova mogućnosti govora. Pokazalo se da njegovo empirijsko dozvoljavanje ne mora voditi njegovom funkcionisanju u procesu društvene komunikacije. Time je rečeno i to da zabranjivanje ili dopuštanje nekih tema nije neposredno vezano za (ne)mogućnost društvenog samotematizovanja. Uslovi mogućnosti komunikativnog funkcionisanja govora su, dakle, sabrani negde drugde, a ne u tehnikama interno-govorne cenzure. Veza tema i samotematizovanja društva je omogućena na nekom drugom nivou, a ne na onom empirijskog funkcionisanja govora. To znači, i uzroke nemogućnosti samotematizovanja društva treba tražiti na tom nivou. Njega označimo pojmom komunikacija. Komunikacija bi tada predstavljala proces koji se na izvestan način odvija „u pozadini“ govora koji, sa svoje strane, kao empirijska interakcija, predstavlja samo situaciono aktuelizovanje tog „horizonta“. Ovakav pojam komunikacije je kontraintuitivan i predstavlja rezultat višestruke teorijske apstrakcije. Zbog toga mu je potrebno obrazloženje. Međutim, pošto je celokupno dalje izlaganje posvećeno razvijanju tog pojma, sada će biti dovoljno njegovo provizorno određenje. Ono je sadržano u stavu u skladu sa kojim je komunikacija definisana kao višeslojni proces konstitucije smisla. Osnova mogućnosti te konstituci-

je jeste intersubjektivnost.⁶ Pokušajmo da ove višeznačne termine prevedemo u jezik našeg svakodnevnog iskustva. Šta je uslov da nešto postoji i da o nečemu možemo govoriti? Njegove granice, tj. selekcija načelne beskonačnosti „osobina“ i relacija.⁷ „Nešto“ je tada identično sa permanentnom selekcijom na osnovu koje se tek odvaja od svoje okoline i stiče (ma kako nestabilnu i relativnu) formu.⁸ Kada je reč o društvu, ulogu „prve selekcije“ igra *telesnost* njegovih članova. Regija u kojoj se ta prva selekcija odvija je u fenomenološkoj tradiciji nazvana „svet života“ (*Lebenswelt*).⁹ Pošto naše osnovno interesovanje nije okrenuto ovom nivou konstitucije smisla, nema potrebe da tražimo neki nov naziv i da raspravljamo interne probleme

-
- 6 U ortodoksnoj fenomenološkoj sociologiji, koja „svet života“ posmatra kao transcendentalno-fenomenološki korelat „svakodnevice“ (kao empirijskog stanja), intersubjektivnost takođe ima status jednog rezultata fenomenološke redukcije. Up. A. Schütz, „Das Problem der transzendentalen Intersubjektivität bei Husserl“, u isti autor, *Gesammelte Aufsätze*, tom 3, Den Haag 1974. Ova fenomenološka diferencija nije neophodna za potrebe naše analize, tako da će pod pojmom sveta života uvek biti podrazumevano *jedinstvo* svakodnevice kao konkretne istoričnosti, i njene eventualne tipike, koju otkriva fenomenološka analiza. Isto važi za sve osnovne „korelate“ fenomenološke sociologije.
- 7 Najjednostavnije opisivanje ove granice jeste: forma i ostalo. Up. G.S. Brow, *Laws of Forum*, New York, 1972.
- 8 Up. poglavlje „Sistem and Umwelt“, u N. Luhmann (prim. 3), str. 242–286.
- 9 Up. pregled različitih fenomenoloških koncepcija „sveta života“, R. Grathoff, „Alltag und Lebenswelt als Gegenstand der phänomenologischen Sozialtheorie“, u: *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 20/1987, str. 67–85, sa daljom literaturom.

fenomenološkog utemeljenja „sveta života“. Ono što nas vodi dalje jeste uvid da se već na ovom nivou elementarne selekcije mogu pratiti učinci „višeg“ stepena konstitucije: telesnost vrši selekciju već unutar izvesne *tipike*, koju joj na raspolaganje stavlja kultura društva.¹⁰ Odnos između ovih selekcija je dvosmeran i kontingentan. Samo empirijsko istraživanje može da utvrdi u kojoj meri neka kultura kanališe proces selekcije koji obavlja telesnost (kao forma gladi, seksualnosti itd).¹¹

Naše interesovanje raste sa napuštanjem regije socijalnog iskustva, shvaćenog u smislu „sveta života“. Sa zastupnicima fenomenološke sociologije možemo se složiti u pogledu prioriteta „sveta života“ (kao „izvora produkcije smisla“ i „mesta gde deluje proizvodna moć uobrazilje“)¹², međutim, više nas zanimaju dalje etape dvosmernog „transporta“ smisla. Već smo pomenuli da intersubjektivnost predstavlja mogućnost

-
- 10 Husserl je postavio osnove za analizu tipike celokupnog doživljavanja i delovanja. Up. *Erfahrung und Urteil, Untersuchungen zur Genealogie der Logik*, Hamburg 1948; fenomenološka sociologija je ovo polazište uzela za jedan od osnovnih orijentira, up. A. Schütz, Th. Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, Neuwied 1975. Isti problem iz drugačije perspektive tematizuje i N. Luhmann, „Schematismen der Interaktion“ u: *Soziologische Aufklärung*, tom 3, Opladen 1981.
 - 11 Up. detaljnu sociološku analizu društvenog prouvođenja ukusa, P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt/M. 1982, naročito poglavlje o „klasnom ukusu i svetu života“, str. 405–620. Up. takode T. Parsons, *Aktor, Situation und normative Muster. Ein Essay zur Theorie sozialen Handelns*, Frankfurt 1987. Parsons pokazuje na koji način biološki fiksirane potrebe daju samo pravac ali ne definišu ponašanje, navedena knjiga, str. 76.
 - 12 Up. B. Waldenfels, *In den Netzen der Lebenswelt*, Frankfurt 1985, str. 9,10.

konstitucije smisla. *Forma* u kojoj se ta konstitucija obavlja jeste komunikacija. Ona *nije govor*, nego predstavlja društveno proizvođenje smisla, koje se obavlja kao međudejstvo selekcija na različitim nivoima, od „sveta života“ do visokoapstraktnih tvorevina (kakve su institucije ili naučne teorije koje pružaju paradigmu za razumevanje stvarnosti)¹³. Budući da se smisao tek kondenzuje u pomenutom „transportu“, komunikacija je forma u sasvim specifičnom smislu reči. *Društveno proizvođenje komunikacije* je samo druga strana društvenog proizvođenja smisla. Celina tog procesa se u društvenoj teoriji ponekad naziva identitetom. Sa našeg stanovišta, to znači da se poremećaji društvenog identiteta mogu strukturno analizirati kao poremećaji u procesu društvenog proizvođenja komunikacije.¹⁴

Ovim zaobilaznim putem smo se ponovo približili našoj temi – jugoslovenskom društvu. Ono je društvo blokirane

- 13 Up. N. Luhmann (prim. 3), poglavlje „Kommunikation und Handlung“, str. 191–242. Međutim, time što radikalno kiberne-rizuje fenomenologiju, Luhmann u svojoj teoriji komunikacije gubi vezu sa „svetom života“, i dospeva do koncepta autopoe-tskih sistema. On se time, na neobičan način, približava modelu ideoloških konstituisanog društva, koje, takođe, proizvodi vla-stiti „svet života“.
- 14 Up. K. Eder, *Geschichte als Lernprozeß*, Frankfurt 1985. Patološke procese društvenog učenja Eder želi da istražuje na „struktura-ma izobličene kooperacije u društvu“ (str. 31.). Međutim, pošto patološku strukturu definiše u odnosu na kontrafaktičku pred-stavu „uspešne kooperacije“, Eder se izlaže prigovoru o uto-pijskom zasnivanju merila kritike. To podozrenje se pojačava kada utvrdimo da on socijalni identitet definiše u skladu sa metafizikom subjektivnosti; po njegovom uverenju „smetnje kolektivne samosvesti“ postoje tamo gde su „kolektivni efekti zajedničkog delovanja postali sila koja se osamostalila u odno-su na subjekte“ (str. 109).

komunikacije, u smislu koji je naznačen, ali koji iziskuje dalje razjašnjenje. Ono što – u okviru ponuđenog analitičkog obrasca – najpre upada u oči, jeste prekid „prirodnog toka“ koji od socijalnih iskustava (od „sveta života“) vodi ka njihovom verbalizovanju i konstituisanju u apstraktnije forme samoprikazivanja (u vidu grupnih iskustava koje bi bilo moguće fenomenološkom metodom opisivati). O našem društvu je nemoguće komunicirati, ali ne zato što nije dozvoljeno otvoreno govoriti o njemu, nego zato što je presečena veza između različitih nivoa konstitucije društvene realnosti.¹⁵ Ako u obzir uzmemo naznačeni pojam komunikacije, onda je nemogućnost komunikacije identična sa deficitom socijalnog smisla. Jer, on nije nešto objektivno, nešto „po sebi“, nego se tek konstituše komunikacijom. Samoprikazivanje socijalnog iskustva je osnovni modus njegovog postojanja, a ne naknadni čin „izlaska u javnost“. Redukovanje mogućnosti samoprikazivanja identično je sa redukcijom iskustva.

Odlučujuće pitanje je: može li se lokalizovati tačka „kratkog spoja“ u samokonstituciji jugoslovenskog društva, tačka u kojoj se prekida cirkulacija socijalnog smisla, a „kriza“ društva pretvara u okamenjenu evidenciju, koju je moguće samo nemušto pokazivati, ali ne i o njoj relevantno govoriti? Odgovor na ovo pitanje ne bi vodio saznanju toga šta je naše društvo, ali bi nas približio uvidu u temelje nemogućnosti tog saznanja. Jer, već na osnovu dosad rečenog jasno je da znanje o tome

15 O vezi između samotematizovanja i društvenog saznanja up. priloge Th. Thorlindsson, „Gesellschaftliche Organisation und Erkenntnis“ i J. Youniss, „Moral, kommunikative Beziehungen und die Entwislung der Reziprozität“, u W. Edelstein, J. Habermas (ed.), *Soziale Interaktion und soziales Verstehen*, Frankfurt 1984, str. 3–63.

šta je naše društvo može da bude rezultat samo kontinuiranog i višeslojnog samoprikazivanja i njegove permanentne samokorekcije u empirijskim interakcijama. Dakle, samo rezultat deblokiranja socijalne komunikacije. Ali, ono o čemu se možda može nešto više saznati jesu mehanizmi blokade. Da li je moguća njihova strukturna analiza? Koja saznajna sredstva nam stoje na raspolaganju za takav neki poduhvat? Odgovore na ova pitanja ću pokušati da razmotrim u daljem izlaganju. Ali, već sada se može naslutiti da ću blokadu samokonstitucije jugoslovenskog društva pokušati da opišem kao dejstvo jednog specifičnog tipa *selekcije smisla*, čija specifičnost se sastoji u tome što se upliće u polje samih mogućnosti konstitucije smisla. Drugim rečima, ona nije mogući predmet komunikacije, nego spada u njene konstantne pretpostavke. Na isti način kao što telesnost predstavlja konstantni uslov mogućnosti „sveta života“. Jedna konlingentna selekcija – data u definiciji političkog sistema – pretvorena je u centralnu tačku društvene mreže svih selekcija uopšte. A to znači: okolnost što se u našem društvu ne može komunicirati o tome šta je to o čemu se može komunicirati, predstavlja jedan od najznačajnijih uslova mogućnosti konstitucije našeg društva. Paradoks je očigledan. Blokiranje uslova društvene proizvodnje smisla pretvoreno je u osnovni uslov postojanja društva. Pošto je samotematizovanje modus života, mogli bismo reći: da bi postojalo, naše društvo ne sme da živi. Jer, time što je spontanost samotematizovanja ukinuta, društvo gubi mogućnost samoreferentnosti, a njegovi „akteri“ mogućnost samopromene (učenja), koja je moguća samo kao samokorekcija.¹⁶ Jedan od osnovnih uslova

16 Up. M. Miller, *Kollektive Lernprozesse. Studien zur Grundlegung einer soziologischen Lerntheorie*, Frankfurt 1986.

mogućnosti učenja jeste vremenski faktor samoprikazivanja; da bi se mogla uvežbavati i korigovati, socijalna iskustva moraju da budu razvijena „u vremenu“.¹⁷ Utopija u kojoj mi živimo je totalna, u tom smislu što je uz „mesto koga nema“ (tj. koje je pretvoreno u geografsko-geometrijski prostor) pridodato „vreme koga nema“ (tj. koje postoji samo kao mehaničko vreme događanja, a ne vreme iskustva).

Naravno, da bismo došli do uvida u blokadi društvene proizvodnje smisla kao osnovnom svojstvu savremenog jugoslovenskog društva, i da bismo tu blokadu doveli u vezu sa tipom socijalno-političkog uređenja, nije nam neophodna teorija o društvu. Mobilizovanje glomaznog teorijskog aparata nalazilo bi se u neskladu sa prilično trivijalnim rezultatom analize. Međutim, moja namera nije da izlažem taj rezultat, nego da potražim teorijski okvir za moguću strukturnu analizu njegovih konsekvenci. Da li nam kombinovanje različitih savremenih metodskih pristupa fenomenu „društva“ može pomoći da bar malo rasvetlimo i ono društvo u kome živimo? Ili, kako sam već rekao, da bar razjasnimo zbog čega nam njegovo saznavanje pričinjava takve teškoće?

Prethodno je potrebno još kratko obrazloženje za svojevrsni „idealizam“, karakterističan za moj pristup. Čini se da kompleksnu situaciju našeg društva redukujem na samo jednu dimenziju („subjektivni faktor“), dok je „kriza“ možda pre posledica „materijalnih“ uslova, u čijem oblikovanju je volja društvenih aktera vrlo ograničena? Zar naše teškoće ne nastupaju u prvom redu kao ekonomske, a tek onda kao, možda

17 Up. K. E. Weick, *Der Prozeß des Organisierens*, Frankfurt 1985, str. 180. Da bi stajala na raspolaganju procesu selekcije, reakcija bar jednom mora nastupiti, tj. mora biti ispoljena u dimenziji vremena.

čak njima direktno izazvane, teškoće u formiranju „identiteta“? Savremena teorija društva ovu razliku između „dve logike“ socijalne konstitucije opisuje kao razliku između sistemske i društvene integracije.¹⁸ Kod prve se radi o funkcionalnim imperativima samoreprodukcije „objektivnih“ struktura društva. Funkcionalna integracija se odvija kao mobilizovanje i alokacija resursa, društvena integracija kao neprekidno obnavljanje unutrašnje solidarnosti zajednice, putem tradiranja zajedničkih vrednosti i socijalizacije članova. Integracija društva kao celine zavisi od oba procesa, međutim, odvija se u različitim medijima i putem različitih „mehanizama“: dok se funkcionalna integracija tiče odnosa između objektivisanih društvenih struktura i okoline (i zavisi od ciljne racionalnosti delovanja), dotle se „unutrašnja“ integracija obavlja kao usklađivanje vrednosnih orijentira delovanja unutar normativnog horizonta zajednice.¹⁹ Zaista, zar ne bismo mogli s pravom tvrditi da je poremećaj u integraciji jugoslovenskog društva izazvan poremećajem funkcionalne integracije, čija „okolina“ je svetski ekonomski sistem, pa dakle sasvim izvan dohvata aktera? Ovo pitanje, možda smisleno sa stanovišta opšte teorije društva, za našu raspravu je nezanimljivo. Nas interesuje specijalna ver-

-
- 18 Up. D. Lockwood „Soziale Integration und Systemintegration“ u zborniku W. Zapf (ed.), *Theorien des sozialen Wandels*, Köln, Berlin 1970. U kasnijem izlaganju ćemo videti da je ova podela veoma problematična. Habermas je bez korekcije preuzima na entralnom mestu svoje teorije komunikativnog delovanja. Up. kritiku od strane H. Joasa, „Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus“, u: A. Honneth, J. Joas (ed.), *Kommunikatives Handeln*, Frankfurt 1986, nar. str. 156. i dalje.
- 19 Up. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, tom 2, str. 304. i dalje.

zija odnosa između funkcionalne i društvene integracije. Naime: u kojoj meri orijentiri *funkcionalne* integracije predstavljaju moguće teme *društvene* integracije?²⁰ Sasvim jednostavno: da li su odluke, koje su na presudan način uticale na kapacitet racionalnosti npr. našeg privrednog sistema bile rezultat „prirodne istorije društva“ (kako Marx tvrdi za tzv. kapitalizam), društvene komunikacije ili nediskutabilnog projekta oktroisanog društva? Naravno da bi bilo zanimljivo ispitati i to da li naš privredni poredak i kao model zadovoljava kriterije funkcionalne racionalnosti, tj. može li da odgovori na imperitive pred koje ga stavlja njegova „okolina“.²¹ Ali, naš problem je: da li je on nastao kao momenat društvenog iskustva, ili je oduvek već bio eksterni princip selekcije, tj. element i izraz blokade društvene komunikacije. Ovo pitanje nema nikakve veze sa traženjem strukturnog „krivca“ za elementarnu nesposobnost našeg društva da izađe na kraj sa imperativima funkcionalne integracije. U njemu se, u stvari, radi o sposobnosti našeg društva da uči. Da je „samoupravljanje“ bilo rezultat društvene komunikacije, onda bi, paralelno sa mogućnošću donošenja po-

20 U vezi sa utemeljenjem primata društvene integracije up. H. Willke, „Differenzierung und Integration in Luhmanns Theorie sozialer Systeme“, u H. Haferkamp, M. Schmid, (ed.), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung*, Frankfurt 1987, str. 263.

21 U savremenoj teoriji društva generalno je prihvaćena postavka da relativno visoki stepen razmene dobara prema tržišnim zakonomernostima, predstavlja nužni uslov diferencirane politike (iako nije analitički precizirano šta znači „visoki stepen“). Up. T. Parsons, *Gesellschaften*, Frankfurt 1975. Međutim, nezavisno od ovih internih problema, možemo posumnjati u evolucione kapacitete modela privrednog razvoja „s onu stranu“ ove strukturne analogije između tržišta i politike.

grešnih odluka, proticala mogućnost njihove samokorekcije. Time što je ono izraz oktroisanog modela, istovremeno oličava nesposobnost društva da uči na vlastitim greškama, tj. da uopšte uči. Problem odnosa između funkcionalne i društvene integracije sada se pojavljuje u novom obliku. Ne radi se o tome da li su funkcionalni imperativi preteški za kapacitete kojima raspolaže naše društvo, nego o tome da li je ono *u stanju* da mobilize sve resurse kojima raspolaže.²² Ako sposobnost samokorigovanja iskustava predstavlja pretpostavku i funkcionalne fleksibilnosti, nije li sistematsko blokiranje te sposobnosti – a na njemu naš poredak počiva – stvarna „subjektivna“ osnova očiglednog kraha funkcionalne integracije?

U ovom tematskom okviru se pojam krize pokazuje kao ne sasvim adekvatan za opisivanje stanja u kome se naše društvo nalazi. Ukoliko osnovni problem tražimo na ravni strukturnih pretpostavki, a ne empirijskog ispoljavanja rezultata, onda nam intenzitet događanja, koji sugerije pojam kriza, pre zamagljuje nego rasvetljava polje analize. On zgušnjava vreme, sugerijući da je „kritični proces“ dospelo u fazu odluke.²³ U njemu je implicirana nužnost definitivnog zauzimanja stava, tj. alternativa „ozdravljenje“ ili „smrt“. Medicinsko poreklo pojma „kriza“ opterećuje ga dramatikom koja karakteriše ekskluzivna stanja, a nije primerena dugotrajnim procesima, u kojima se ne radi o „ozdravljenju“ ili „smrti“, nego o različitim mogućnostima koje nekom društvu stoje na raspolaganju u njegovoj samokonstituciji. Među tim mogućnostima postoje i neke koje smanjuju sposobnost društva da rešava probleme. U

22 Up. K. Eder, (prim. 14), str. 10.

23 Up. R. Koselleck, *Kritik und Krise*, Frankfurt 1966, takođe od istog autora odrednicu „Krise“ u *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 617–650.

medicinskoj terminologiji (ako je uopšte potrebno u tom polju tražiti metafore za prikaz socijalnih sistema) nalazi se i jedan nedramatičan pojam, koji opisuje pomenute procese opadanja sposobnosti organizama da adekvatno reaguju na imperativne okoline. To je pojam patologije. U onom smislu u kome se naša novija istorija odlikuje sistematskim blokiranjem socijalnog učenja (kao posledica strukturne nemogućnosti komunikacije), opravdano je govoriti o sociokulturalnoj patologiji.²⁴ Vremenska dimenzija, koja je na ovaj način uvedena, menja i analitičku perspektivu: u sistematskom pogledu, utoliko što u centar pažnje dospevaju ne dokumenti izobličene komunikacije, nego *mehanizmi* koji sprečavaju društvenu proizvodnju smisla; u istorijskom pogledu, utoliko što se interesovanje od manifestacije „simptoma“ okreće prošlosti patologije, baveći se njenom genezom, a ne njenim rezultatom.²⁵

Naravno, upotrebu pojma sociokulturalne patologije je višestruko teže teorijski obrazložiti nego upotrebu pojma krize. Jer, kako odrediti normalno, zdravo stanje nekog društva? To je pitanje na kome se slomila klasična teorija društvene modernizacije. Ako sociokulturalnu evoluciju konkretizujemo u kategorije jedne teorije društvenog razvoja, veoma blizu smo

-
- 24 O imperativu učenja, koji sledi iz asimetrije sistem-okolina, i čije zadovoljavanje predstavlja uslov evolucije, up. R.C. Baum, F.J. Lechner, „Zum Begriff der Hierarchie: Von Luhmann zu Parsons“, u: D. Baecker itd. (prim. 2), str. 324.
- 25 To, zapravo, znači da je analitički manje relevantna tzv. kriza kao ispoljavanje otvorenih disfunkcionalnosti u integraciji našeg društva, a više logika one (prethodne) integracije koja je faktički funkcionisala, ali čiji evolucionni kapaciteti su bili sasvim oskudni. U ovom analitičkom konceptu nema suštinske razlike između navodno „zdravog“ perioda do sredine šezdesetih godina i krize koja nakon toga počinje da se manifestuje.

opasnosti da u orijentire tog razvoja projektujemo istoriju današnjih najrazvijenijih zemalja, pri čemu onda najuspešnije od njih uzimamo kao model normalnosti. Ne samo što ne bi ostalo ništa od deklarativno utvrđene autentičnosti društvene proizvodnje smisla, nego bismo bili prisiljeni da i kolonizovanje (ekonomsko, političko, kulturalno) posmatramo kao funkciju razvoja. Da bismo izbegli ovu klopku klasične teorije modernizacije, moramo pronaći onaj nivo teorijske apstrakcije koji na dovoljno formalan način određuje dinamiku socio-kulturalne evolucije, i koji, time, omogućava formulisanje imanentnih kriterija socijalne patologije.²⁶ Ovaj problem ću, u okviru ograničenih mogućnosti skice koju, bez posebne sistemske pretenzije, izlažem, pokušati da rešim kombinovanjem uvida postignutih u nekoliko teorijskih pristupa društvu. Opšte pretpostavke teorije socio-kulturalne evolucije (Parsons) ukrstiću sa rezultatima teorije socijalnih sistema (Luhmann) i filozofsko-sociološke fenomenologije (Husserl, Schutz). U odbranu ovog metodskog eklektizma se, čini mi se, mogu navesti bar tri razloga.

a) Teorije koje pokušavaju da izlože način konstitucije savremenih društava ne pružaju – uzeta svaka za sebe – dovoljno jasne orijentire za analizu socijalističkih društvenih poredaka. Ispitivanje uslova mogućnosti društvenosti se, što je i razumljivo, fiksira za „pragove“ sociokulturalne evolucije (u nastanku i razvoju govora, pisma, institucija itd.)²⁷ Da bi mogao zado-

26 K. Eder (prim. 14) u potpunosti zanemaruje ovaj metodski zahtev, tako da svoju rekonstrukciju patoloških fenomena nemačke socijalno-političke istorije razvija na fiktivnoj pozadini (navodno) moguće kolektivne solidarnosti (bez prisilne kooperacije).

27 Up. T. Parsons (prim. 21); J. Goodi (ed.), *Literalität in traditiona-*

voljiti univerzalističke pretenzije (jasne u podjednakoj meri u teorijama Husserla, Parsonsa i Luhmana), ovaj pristup homogenizuje svoje predmetno područje, tako da se onda razlike među konstitucijama društava smeštaju u strukturni „manevarski prostor“, u kome variraju istorijski „svetovi života“, kao različiti sadržaji iste forme.²⁸ Samo u tim prostorima postoje „društva“, dok je društvo, kao eminentni predmet teorije, konsekventno zamislivo samo kao „svetsko društvo“.²⁹ Međutim, ako želimo da razumemo socijalizam, nije nam dovoljno njegovo označavanje kao jednog od istorijskih kontingentnih „svetova života“ unutar jedinstvene forme socio-kulturalne evolucije. Ovim metodskim načelom je, doduše, izbegnuto iskušenje da razlike među oblicima konstitucije društvenosti hijerarhizujemo u evolucionu niz (pa da onda npr. nezapadnoevropska i socijalistička društva posmatramo kao evolucionu predstepenu načina konstitucije društava Severne Amerike i Zapadne Evrope); međutim, nama je stalo i do toga da na istom nivou teorijske apstrakcije, na kome je razvijena teorija društva, možemo analizirati ono što se događa u pomenutom strukturnom manevarskom prostoru. Socijalizam se u tom svetlu ne bi pojavio kao neka posebna sociokulturalna evolu-

len Gesellschaften, Frankfurt 1981.

- 28 Tako Parsons (*Das System moderner Gesellschaften*, München 1972) veći značaj pridaje socijalno-evolucionim sličnostima Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza, nego njihovim razlikama. Oba društva se za njega pojavljuju kao rezultat istog tipa društvenog razvoja.
- 29 Za predmet svoje opšte teorije socijalnih sistema Luhmann (prim. 3) uzima „celokupni svet“ (str. 10). Kod ovakvog polazišta se, razumljivo, brišu razlike između varijanti regulisanja osnovne diferencije sistem-okolina.

ciona figura, ali bi njegovu dinamiku bilo moguće opisivati na višem nivou opštosti nego što to dozvoljava pretpostavka o istorijskom pluralizmu društava. Čini mi se da jedno takvo konkretizovanje, uz istovremeno ostajanje na visokom nivou apstrakcije opšte teorije društva, može biti postignuto ukrštanjem različitih perspektiva, razvijenih u savremenim teorijama društva.

b) Druga teškoća proizlazi odatle što su te teorije formulisane da bi rekonstruisale „normalan proces“ socijalne konstitucije. Kao „patološko“ tada je označeno dezintegrativno delovanje *unutar* sistema, tj. granični idealni slučaj društvene integrisanosti je uzet za kriterij s obzirom na koji se nekonformno ponašanje može okarakterisati kao patološko.³⁰ Naravno, zadatak obrazlaganja je ovde samo pomećen i sastoji se u dokazivanju problematične postavke u skladu sa kojom je integracija identična sa „zdravljem“.³¹ Taj pojam patologije, čak i kada bi bio oslobođen osnovnih protivrečnosti, ne bi mogao da zadovolji potrebe naše analize. Jer, u njoj se radi o tome *kako* se socijalni smisao konstituiše, a ne o rezultatima, koji bi se, između ostalog, ogledali u integracionom potencijalu društvenih vrednosti i institucija.³² Uvođenje procesualne dimenzije omogućava nam da razdvojimo „aktivnosti“ i „učinke“, i da ove druge ne uzimamo bez daljnjeg za kriterij procene. Jer, moguće

30 Up. klasičnu definiciju integrisanosti kao zdravlja u T. Parsons (prim. 11), str. 183.

31 Kritika je uverljivo pokazala da prilagođenost ne samo što nije osnovna manifestacija zdravog stanja, nego je veoma često upravo simptom neuroze. Up. iz perspektive teorije evolucije K. E. Weick (prim. 17), str. 17.

32 Ovaj pristup je zapostavljen i u starijoj fenomenološkoj sociologiji, a ne samo u teoriji sistema. Up. B. Waldenfels (prim. 12).

je da pitanje o *načinu* na koji je potpuna integracija postignuta pobudi sumnju u njenu trajnost (npr. u slučaju nacional-socijalističke totalne integracije), a i obrnuto, da nas spreči od prebrzog izjednačavanja dezintegracije sa patologijom. Međusobno izoštravanje različitih pristupa društvenoj konstituciji nam, ukoliko njihovu međusobnu kritiku shvatimo kao proces samokorigovanja, omogućava da ovaj problem vidimo jasnije nego što bi to bio slučaj unutar jednog teorijskog obrasca.

c) Konačno, treći razlog se odnosi na centralni pojam moje skice, tj. pojam komunikacije. Pošto želim da ga sasvim formalno odredim, van konteksta neke teorije komunikativnog delovanja, nužno je njegovo „čišćenje“, kao neka vrsta semantičkog dekontaminiranja, propuštanjem kroz komore drugih jezika (pre svega fenomenologije). Motiv za to se ne nalazi samo u internim teškoćama teorija delovanja (pre svega Weberove i Habermasove),³³ nego i u intenzitetu njihovih pretpostavki, koji je za našu konkretnu potrebu delom nepotreban, a delom štetan. U prvom slučaju mislim na vezivanje strukture delovanja za problem racionalnosti, što onda čitavu argumentaciju vodi pred probleme koji bi, ako bi ih rešila, pomogli i u rešavanju našeg zadatka (tj. razumevanja društvenog poretka socijalizma), ali za čije rešavanje bar za sada nema posebno povoljnih izgleda.³⁴ A kada kažem da bi nam takvo

33 Up. kritičke primedbe R. Bubnerak u: *Handlung, Sprache und Vernunft*, Frankfurt 1976.

34 Pretenzija na pokazivanje temeljne racionalne strukture „sveta života“ opterećuje celokupnu fenomenološku orijentaciju, koja je tek poslednjih godina počela da se preorijentiše na empirijsko-kontigentne konstelacije iskustva. Up. K. Hammerich, M. Klein (ed.), *Materialien zur Soziologie des Alltags*, Opladen 1987. I u poslednjoj kritičkoj verziji fenomenološkog stanovišta je

širenje teme moglo čak i da šteti, onda mislim na svojevrsnu utopijsku pozadinu savremene teorije komunikativnog delovanja. Budući da socijalistička društva, bar u jednoj svojoj fazi, komuniciraju u formi utopije, „udvostručavanje“ utopijskog momenta bi bilo sve drugo samo ne poželjno.³⁵

Društveno proizvođenje komunikacije

Savremeno jugoslovensko društvo je deo savremenog sveta. Ovaj stav nije tautološki, budući da savremenost nešto drugo znači iz „unutrašnje“ perspektive (sa stanovišta vlastite istorije, u kojoj je poslednja „etapa“ uvek savremenost), a nešto drugo u širokom kontekstu sveta. To da su se ove dve perspektive poklopile, znači samo: svet je postao „okolina“ našeg društva, „okolina“ koja predstrukturira i njegove probleme, i koja odlučuje o tome koliko vremena će mu staviti na raspolaganje za traženje prihvatljivih rešenja.³⁶ Drugim rečima, to što je naše

još živa nada da će putem istraživanja biti pokazano postojanje „uma koji se otelotvoruje u svetu života, koji se tu rasipa, zgušnjava, menja...“ B. Waldenfels (prim. 12), str. 11.

- 35 Karakterističan je, koliko i neobičan, redosled analitičkih paradigmi, ekspliciran u poslednjem poglavlju Habermasove teorije komunikativnog delovanja: „Od Parsonsa preko Webera ka Marxu“.
- 36 Ovu postavku o temeljnoj asimetriji možemo zadržati uprkos njenom ublažavanju, koje nastupa u obliku tvrdnje da socijalni sistemi sami definišu šta će iz svoje okoline da posmatraju kao problem. Relativizovanje zavisnosti sistema od okoline, izvršeno pod uticajem saznanja koja je stekla teorija organizacije, otvara prolaz sistemsko-teorijskom idealizmu. Njegovi tragovi su prisutni i kod J. Bergera, u: „Autopoiesis: Wie ‚systemisch‘ ist die Theorie sozialisler Systeme?“, u zborniku H. Haferkamp, M.

društvo deo savremenog sveta uopšte nije neka prednost, nego to tek može da postane. Ukoliko se ono ne slomi na ritmu koji „okolina“ unosi u njega u formi problema za čije rešavanje je predviđeno sve manje vremena. Neuspeh evolucionih teorija modernizacije nam daje za pravo da pripadnost savremenom svetu najpre odredimo negativno. Homogenost, koju sugeriše reč „savremenost“, ne proizlazi iz unutrašnjih poredaka društava, nego je rezultat problemske homogenosti njihove „okoline“.³⁷ Svet je, dakle, postao jedinstven samo u tom smislu što se društveni poreci međusobno odnose kao „sistemi“ i „okoline“.³⁸ Novostečena diferenciranost (koja je najčešće interpretirana kao osnovni, ako ne i jedini kriterij razvijenosti) na taj način je za najveći broj društava identična sa diferenciranošću problema pred koje ih dovodi ta „okolina“. Da bi izašla na kraj sa kompleksnošću „okoline“ i sama društva bi morala da postanu kompleksna, što bi ih tek dovelo u situaciju da pozitivno pripadaju savremenom svetu.³⁹ Time je naznačen i kriterij za razlikovanje različitih taktika u popunjavanju strukturnih manevarskih prostora socio-kulturalne evolucije: izgled na stabilizovanje diferenciranosti u formu pozitivnog odnosa prema svetu imaju samo ona društva kojima uspe da

Schmid (prim. 20), str. 134.

- 37 To što se sva društva savremenog sveta nalaze pred sličnim problemima još ni izdaleka ne opravdava neki homogenizujući pristup tim društvima. Fraza da „svi sedimo u istom čamcu“ je istinita upravo toliko da podstakne pogrešna očekivanja u pogledu budućih reakcija navodnog svetskog kolektiva.
- 38 Up. N. Luhmann (prim. 3), str. 243.
- 39 Up. H. Willke, „Gesellschaftssteuerung“, u: M. Glagow (ed.), *Gesellschaftssteuerung zwischen Korporatismus und Subsidiarität*, Bielefeld 1984.

na kompleksnost sveta odgovore vlastitom kompleksnošću, tj. da na rastući broj mogućih budućnosti reaguju povećavanjem broja vlastitih mogućih reakcija.⁴⁰ Takva društva se obično nazivaju otvorenima, tj. fleksibilnima. Pozitivna pripadnost svetu tu se izražava u okolnosti što kompleksnost „okoline“ nije samo problem, nego i podsticaj za vlastito diferenciranje.

Svi znamo da naše društvo u ovom smislu nije fleksibilno. Njegovi kapaciteti diferenciranosti su preopterećeni već imperativima funkcionalne integracije. Kao što sam već pome-
nuo, ovde nas ne interesuje sadržaj tih problema, nego način ophođenja sa njima.⁴¹ Analiza tog načina će nam pokazati da postoje unutrašnje smetnje za to da se na složenost problema odgovori vlastitim funkcionalnim diferenciranjem.

Razmotrimo elementarni oblik neke takve simetrije između strukture problema i strukture njegovog rešenja. Kompleksnost problema znači pre svega to da on sadrži niz različitih perspektiva, koje se ne mogu svesti na zajednički nazivnik (pri čemu svaka od njih implicuje dalje snopove perspektiva, kao relativno predvidive „posledice“ neke odluke). Evolucionari potencijal društava ogleda se u tome u kojoj meri im polazi za rukom da prate ovo širenje perspektiva, tj. u kojoj meri uspevaju da stabilizuju takvu kompleksnost koja je u stanju da reagu-

40 H. Forester je ovaj odnos formulisao kao etički imperativ: „Postupaj uvek tako da stalno povećavaš broj mogućnosti za izbor“, u: isti autor, *Sicht und Einsicht*, Braunschweig, Wiesbaden 1985, str. 41.

41 Ukoliko težište stavimo na strukturu problema, umesto na njihov sadržaj, uočićemo da su „problemi“ konstitutivni elementi odnosa sistema i okoline, a ne izuzetni događaji koji zahtevaju vanredne mere. Up. N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, Opladen 1972, str. 40.

je i na sledeći stepen kompleksnosti problema (koji nastupa u vidu „posledica“).⁴² Svaki pristup znači selekciju, tj. selektivno povezivanje perspektiva. Ono rezultira definicijom problema. Ta definicija je uspešna (što znači, počiva na ispravnoj selekciji) ukoliko se potisnute perspektive ne počinju pojavljivati kao „višak kompleksnosti“, što bi onda značilo da je njihova diskvalifikacija bila pogrešna. Koje sposobnosti mora razviti neko društvo ako želi da smanji verovatnoću pogrešnih definicija problema? Očigledno, ono bi, bar u prvom koraku selekcije, moralo pokušati da uspostavi maksimalan broj relacija među „elementima“ problema. Drugim rečima, ono treba da maksimira vlastiti broj mogućih tematizovanja. Uslov za to je spremnost da svoj postojeći poredak takođe posmatra kao jednu od mogućnosti. Ne u tom smislu da bi zaista sve bilo moguće promeniti, da bi prošlost eventualno bilo moguće „stornirati“ kao lanac pogrešnih definicija problema itd.⁴³ Ali ne ni tako da se unapred odluči koje promene su jedino prihvatljive.⁴⁴ Maksimirati moguća tematizovanja tada znači: isključiti eksterna kondicioniranja selekcije i prepustiti se unutrašnjoj dinamici problema. Ako je u pitanju ekonomski problem, onda moguće relacije među njegovim elementima treba najpre razmatrati nezavisno od moralnih, ideoloških, verskih itd. kriterija. U su-

42 Up. H Willke, „Differenzierung und Integration in Luhmanns Theorie sozialer Systeme“, u: H. Haferkamp, M. Schmid (prim. 20), str. 269, o nužnosti *proceduralne racionalnosti*, koja je jedino dovoljno fleksibilna i omogućava pravovremenu reakciju na imperativne okoline.

43 Up. M. Schmid „Zeit und sozialer Wandel“, u: Fürstenberg F, itd. (ed.) *Zeit als strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft*, Linz 1986, str. 259–305.

44 Up. K. E. Weick, (prim. 17), str. 179.

protnom, kompleksnost problema je redukovana pre nego što je shvaćena sistematska težina pojedinih njegovih dimenzija. Ta tematizovanja rezultiraju nacrtima mogućih budućnosti. Svaki od njih pokriva poneki segment problema koji je bio povod tematizovanja, a njihov zbir (koji bi uvek morao višestruko premašivati obim svake „realizacije“, ma kako obuhvatna ona bila) možemo posmatrati kao prilično pouzdan pokazatelj za sposobnost društva da amortizuje promene okoline, kao i svoje vlastite promene.⁴⁵ Jer, sa povećanjem broja nacrtu mogućih budućnosti raste verovatnoća da će biti, bar delom, zahvaćene i one relacije među elementima problema, čija relevantnost u datom trenutku ne može biti adekvatno procenjena. Društva u kojima je dozvoljen samo jedan nacrt budućnosti, tj. gde je svaka selekcija eksterno kondicionirana (pa onda nisu dozvoljene čak ni *hipoteze* koje se ne bi slagale sa vladajućom ideologijom, trenutnim poretkom moći itd.), raspoložu uvek samo jednim odgovorom, samo jednim kanalom za kanalisanje impulsa koji ih zasipaju. Sve što ne stane u taj kanal ostaje nesistematizovano, i pojavljuje se kao neartikulirani šum, tj. kao kaos. U tom slučaju postoji očigledna nesimetrija između pluralizma problemskih dimenzija i monizma društvenog tematizovanja. Neposredna posledica ovog nesklada će biti ta da će društvo biti u stanju da zahvata sve manji isečak stvarnosti (tj. taj isečak će iz njegove perspektive biti uvek isti, ali s obzirom na rast kompleksnosti „okoline“ on

45 Društva se moraju prilagođavati ne samo na složenost okoline, nego i na vlastitu kompleksnost, koja nastaje usled prilagođavanja, i koja postaje eminentni problem za integraciju. Up. N. Luhmann (prim. 3), str. 56, o društvima koja propadaju jer se nisu prilagodila na vlastitu kompleksnost.

će se tendencijalno smanjivati), čime će osnova za društvenu evoluciju postajati sve uža.

Komunikacija igra centralnu ulogu u ovome sklopu. Ona predstavlja pozadinu selekcije, i to u dvostrukom smislu. Pozitivno, utoliko što (može da) služi kao medij za proizvođenje pluralizma mogućih svetova; društveni akteri se tada senzibilizuju za kompleksnost, za ono neočekivano, za promene. Negativno, na taj način da ono što je isključeno iz komunikacije ne može biti mogući predmet zauzimanja stava, i time mogući predmet socijalnog iskustva.⁴⁶

Pokušaj razjašnjavanja veze između sposobnosti nekog društva za sociokulturalnu evoluciju, i strukture komunikacije koja se u njemu proizvodi⁴⁷ zahteva od nas da bar u osnovnim crtama naznačimo teorijsku foliju na kojoj je ta veza konstruisana.

a) *Sistem i okolina, funkcionalno diferenciranje.* Svaki porijek – bilo da je to organizam, društvo, naučna teorija itd. – možemo, nezavisno od unutrašnjeg uređenja, opisati kao odnos između sistema i okoline. Ovaj stav nas ne prisiljava da prihvatimo analitički obrazac teorije sistema. Jer, umesto reći „sistem“, možemo reći „forma“, „struktura“, ili nešto slično. Radi se uvek o tome da je elementarna diferencija razumljiva samo kao proces selekcije.⁴⁸ Time se i pristup društvu (kao jednom od sistema) desupstancijalizuje; ono nije neki entitet,

46 Ovo važi za savremena društva, u kojima se očekivanja u pogledu ponašanja društvenih aktera ne dedukuju iz socijalnog položaja, nego konstruišu na osnovu njihovog samoprikazivanja u društvenoj komunikaciji.

47 Up. N. Luhmann, *Gesellschaftsstruktur und Semantik*, 2 toma, Frankfurt 1981.

48 Up. N. Luhmann (prim. 3), str. 42. i dalje.

nego skup *relacija*, orijentisan na granicu prema okolini. Pošto nastaje kao permanentno izdvajanje iz nje, sistem je uvek beskrajno prostiji. Tu asimetriju u pogledu kompleksnosti – a ona se ogleda u njegovoj nesposobnosti da adekvatno i pravovremeno reaguje na sve što dolazi iz njegove okoline – on pokušava da kompenzuje time što stabilizuje kriterije selekcije, koji imperATIVE kojima se mora strateški pristupati odvaja od onih na koje se može situaciono reagoVati.⁴⁹ Utoliko se, u određenom smislu, može reći da je okolina nekog sistema određena njegovim unutrašnjim poretkom: ona za njega „postoji“ preko mehanizama za selekciju koje je sam izgradio.⁵⁰ Međutim, ta autonomija je sasvim varljiva. Ono što sa stanovišta sistema ne postoji, ipak ga može realno pogodati, doduše u formi „slučajnosti“, ali to je slučajnost ponovo samo sa stanovišta sistema (ukoliko se ne radi o nekoj zaista prirodnoj katastrofi). Rešenje nije u povećanju planerskog kapaciteta, tj. u pokušaju da se planski reaguje na što je moguće veći broj slučajnosti.⁵¹ Na neke imperATIVE se primereno može samo situaciono (ad hoc) reagoVati, tako da bi planiranje reakcije u tim slučajevima vodilo suprotnom efektu od željenog.⁵² Ono o čemu se radi jeste generalno povećanje fleksibilnosti društva, povećanje broja mogućih reakcija na imperATIVE koje još nije moguće svrstati u hijerarhiju relevantnosti.

-
- 49 Up. F. Malik, *Strategie des Managements komplexer Systeme*, Stuttgart, Bern 1984.
- 50 Up. M. Schmid, „Autopoiesis und soziales System: Eine Standortbestimmung, u: H. Haferkamp, M. Schmid (ed.) (prim. 20).
- 51 Up. K. E. Weick (prim. 17), str. 179.
- 52 Up. J. Kasuga, „Die Beobachtung des Marktes: asymmetrische Strukturen und generalisierte Erwartungen“, u D. Baecker itd (ed.) (prim. 2).

Jedini način da društva povećaju mogućnost adekvatnog reagovanja na raznovrsne impulse okoline jeste povećanje broja mogućih struktura u samom sistemu. Naravno, nijedan sistem ne može živeti u stalnom očekivanju i držati otvoreni-ma sve opcije. Neke, možda ireverzibilne, odluke moraju biti donesene, i neki resursi trajno vezani. Međutim, odlučujuće pitanje je: koje resurse i kojom brzinom neko društvo može da mobilise, tj. da ih povuče iz postojećih struktura i izgradi nove? Formalno posmatrano, broj mogućih kombinacija (struktura) raste direktno proporcionalno broju (relativno) nezavisnih elemenata sistema. Ako su privreda, politika, religija i moral povezani u teleološku celinu, mogućnost alternativnog reagovanja se, nezavisno od toga kako izgleda hijerarhija ovog sklopa, tendencijalno približava nuli. Socio-evolucionni odgovor na ovo nezadovoljavajuće stanje bio je prelazak sa hijerarhijskog na funkcionalno diferenciranje.⁵³ On se u jednom delu Evrope može pratiti već počev od 15. veka. Politička moć se stabilizuje nezavisno od rekursa na „objektivni poredak“ vrednosti ili istina, pravni sistem se pozitivira i utemeljuje pozivanjem na interne procedure, a ne na prirodno pravo, privreda se putem tržišnog regulisanja odvaja od neposredne veze sa političkom moći, moral (religija) se privatizuje itd. Unutar svake od pomenutih sfera delovanja nastavlja se diferenciranje (tako između partijske politike i državno-birokratske uprave itd.).⁵⁴ Svaki podsistem se specijalizuje za posebne zadatke i vrši selekciju

53 Up. analizu promene paradigme, H. Willke „Zur Problem der Integration komplexer Sozialsysteme: ein theoretisches Konzept“, u: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 30/1978, str. 228–252.

54 Up. N. Luhmann (prim. 41), str. 164.

okoline pod vlastitim uglom. Time počinje društvena proizvodnja mogućih poredaka. Na koji način se obavlja njihova selekcija, koja rezultira aktuelnim poretkom? Ili, na još temeljnijem nivou: kako je uopšte moguće usaglašavanje tako različitih perspektiva, istrgnutih iz objektivnog poretka vrednosti, u kome je bio definisan njihov sistemski prioritet?⁵⁵

b) *Dvostruka kontingencija*. Kako je društveni poredak uopšte moguć? Ako je klasična teorija društva imala problema da utemelji mogućnost veze između individuum a i poretka (aristotelovsko-tomistička etika),⁵⁶ ili veze između individualnih volja (Hobbes),⁵⁷ sada se relacija komplikuje potrebom da se objasni još i mogućnost veze između društvenih podsistema. Termin „kontingencija“ upućuje na polje koje se prostire između dva granična stuba: između nužnosti i nemogućnosti. Kako je moguće zamisliti stabilizovanje relacija između onih koji se kreću u ovom polju? Ako svaki akter „zna“ da bi mogao i drugačije delovati, i zna da to isto važi za drugog aktera, a uz to još zna da drugi akter poseduje isto znanje, kako je moguće da nastane poredak? Formalnom analizom dvostruke kontingencije Parsons je pokazao da ona ne sadrži dovoljno elemenata koji bi garantovali stabilizovanje interakcija; „vo-

55 Up. J. Berger (prim. 36) o problemu kompatibilnosti *outputa* različitih društvenih podsistema. Ovaj problem se najčešće pojavljuje u obliku protivrečnosti između imperativa ekonomske efikasnosti i socijalne pravde (str. 141).

56 Up. T. Struve, *Die Entwicklung der organologischen Staatsauffassung im Mittelalter*, Stuttgart 1978.

57 Up. G. Freudenthal, *Atom und Individuum im Zeitalter Newtons*, Frankfurt 1982; dalja literatura u mom tekstu „Zajednica, priroda, građanski rat – Hobbes i Marx“, u: zbornik *Filozofija i društvo*, Beograd 1987, str. 227–257.

lje“ koje se kreću u polju kontingencije isuviše su zaokružene da bi se mogle zakačiti jedna za drugu i ukrštanjem svojih perspektiva dospeti do zajedničkog viđenja situacije.⁵⁸ Ovom analizom je on, na jednoj strani, radikalizovao (preformulisani) problem slobode delovanja, da bi, na drugoj strani, ekspliciranjem granica mogućnosti smislenog formulisanja samog problema, zahtevao da se „bazična situacija“ upotpuni još jednim elementom. To je element „bazičnog konsenzusa“ kao nužne pretpostavke mogućnosti delovanja.⁵⁹ Da bi poredak mogao nastati i obnavljati se, individualno delovanje mora već unapred biti usmereno prema zajedničkim orijentirima. Učinak normativne pozadine delovanja Parsons naziva „integracijom“, i vezuje ga za dejstvo kulturalnih vrednosti i normi. Međutim, za našu temu je značajnije ekspliciranje problema nego njegovo rešenje u Parsonsovoj teoriji društvene integracije. Tema dvostruke kontingencije formulisana je, očigledno, s obzirom na proces funkcionalnog diferenciranja. Tek odvajanje autonomnih podsistema čini akutnim pitanje unutrašnje integracije.⁶⁰ A time što je funkcionalno diferenciranje posmatrano kao evoluciono primeren odgovor na imperativ prilagođavanja okolini, nije ga moguće, u interesu jednostavnije integracije, transformisati unazad u segmentarnu ili hijerarhij-

58 Parsonsovo viđenje „hobbesovskog problema“ detaljno izlaže J. Habermas (prim. 19), tom 2, str. 314. i dalje.

59 Durkheim je ovaj problem formulisao u formi pitanja o predugovornim osnovama važenja ugovora.

60 N. Luhmann je, doduše, naznačio mogućnost da neki sistem, prilagođavajući se okolini, razvije takav stepen unutrašnje kompleksnosti koji nije više u stanju da integriše, međutim, u njegovoj teoriji je potpuno minimalizovano dezintegrativno dejstvo funkcionalnog diferenciranja.

sku formu diferenciranja.⁶¹ Funkcionalnim diferenciranjem se odnos sistem–okolina ponavlja u samom sistemu. Pored spoljašnje okoline sada nastaje niz unutrašnjih okolina, čime se imperativ pravilne i pravovremene selekcije multiplikuje: svaki društveni podsistem posmatra druge kao svoju okolinu, čije impulse selekcioniše na pozadini mogućih odgovora. Na koji način dolazi do međusobnog usklađivanja različitih principa selekcije, svojstvenih svakom od tih podistema?⁶²

Odgovor na ovo pitanje ne moramo tražiti na ravni neke teorije socijalne integracije. Jer, o onome što omogućava „socijalnu sintezu“ moguće je raspravljati i bez sadržinskog fiksiranja agensa integracije. Ne opredeljujući se za to da li vrednosti, norme, institucije ili nešto drugo osiguravaju zajednički horizont socijalnog delovanja, možemo postaviti pitanje o uslovima mogućnosti integracije socijalnog delovanja putem vrednosti, normi itd. Dakle, šta je to što jedan takav odgovor na problem dvostruke kontingencije tek čini mogućim? Kultura (bilo kako je konkretno odredili) jeste ono što se uvek nalazi u pozadini individualnog delovanja< međutim, da li je tu pozadinu moguće tematizovati s obzirom na njenu formalnu strukturu, naprosto kao *uslov mogućnosti*?

Ako ostanemo pri paradigmi eksternog i internog diferenciranja (diferenciranja u odnosu na okolinu, i diferenciranja internih okolina) onda nam se problem socijalnog poretka

61 U empirijskoj istoriji se to dogodilo sa raspadom velikih carstava i refeudalizovanjem složenih administrativnih uprava. Fenomeni regresivnog preobražaja mogu se uočiti i u savremenim socijalnim sistemima. Up. J. Berger (prim. 20).

62 Up. F. Malik (prim. 49); G. Teubner, H. Willke „Kontext und Autonomie: Gesellschaftliche Steuerung durch reflexives Recht“ u: *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1/1984, str. 4–35.

(posmatran uvek pod pretpostavkom dvostruke kontingencije) pojavljuje u formi dvostrukog pitanja: čime je omogućena spoljašnja selekcija (koju bismo mogli nazvati integracijom prvog stepena), a čime unutrašnja (kod koje se, kao integracije drugog stepena, radi o regulisanju pluralizma internih perspektiva)? Termini „spoljašnji“ i „unutrašnji“ određeni su nezavisno od eventualne razlike između systemske i društvene integracije; oni se odnose na *nivo*e konstitucije, a ne na njene moduse. Isključujući niz posredovanja možemo reći da se integracija prvog stepena obavlja putem *smisla*, integracija drugog stepena posredstvom *samoprikazivanja*.

c) Smisao je najopštiji princip redukcije kompleksnosti, kojim se društvo (kao „društvo uopšte“) diferencira od okoline. Ona je uvek pred-strukturirani haos, čista kontingencija.⁶³ Taj haos dobija za društvo formu kompleksnosti (koju onda treba dalje selekcionisati) tek na osnovu aktivnosti davanja smisla. Ne moramo pitati „zbog čega smisao, a ne ništa“, niti uvoditi dalekosežnu pretpostavku o čoveku kao biću za kojeg je smisao forma sveta.⁶⁴ Za potrebe naše analize (u kojoj se radi o tome kako se *odvija* konstitucija socijalnog sveta, a ne kako ona *nastaje*)⁶⁵ dovoljno je da utvrdimo da je smisao osnova na kojoj se razdvajaju društvo i okolina. Procesiranje smisla je ona elementarna „sinteza“ čijom delatnošću tek nastaje scena na kojoj se može desiti susret aktera dvostruke kontingencije. Ta

63 Up. K. E. Weick, (prim. 17), str. 190.

64 Up. N. Luhmann (prim. 3), str. 95.

65 Luhmannova opšta teorija socijalnih sistema polazi od pitanja o načinu konstitucije socijalnog sveta, i gotovo bez vlastite volje se pretvara u teoriju o njegovom nastanku, naravno, u systemskoj, a ne istorijskoj perspektivi. Up. kritiku kod J. Bergera (prim. 36), str. 132.

scena je, bar u prvom trenutku, samo formalna pretpostavka mogućnosti odnosa. Jedan naspram drugog stoje dva neprozirna aktera (black boxes); zajedničko im je to da su „proizvođači“ i „potrošači“ smisla⁶⁶ ali oni su to izvan strukture koja bi ih dovodila u odnos simetrije, recipročnosti ili komplementarnosti. U ovoj tački konstrukcije zaista se radi o samoreferentnom solipsizmu koji opisuje Parsons. Smisao kao zajednička forma sveta nije dovoljan uslov za njegovo prevladavanje. Međutim, to nas ne prisiljava da uvedemo pretpostavku o „već postojećem konsenzusu“ kao uslovu mogućnosti veze između black boxes.“ Jer, time bismo izlaz iz opasne zone entropije, gde vlada totalna kontingencija (potpuna dezintegracija), pronašli po cenu ne manje opasnog približavanja zoni totalnog poretka (potpune integracije). Time bi minimum pretpostavki, neophodnih za komunikativno procesiranje smisla, bio uveliko prekoračen. U blizini tog minimuma nas zadržava pretpostavka o samoprikazivanju kao drugom principu selekcije kompleksnosti.

Da bi neprozirni akteri, makar i kao sasvim neprozirni, uopšte postojali jedan za drugog, oni moraju da se samoprikazuju. Stavimo u zagrade njihove namere, kao i odnos između forme i sadržaja samoprikazivanja. Samoprikazivanje može biti potpuno „lažno“ (u smislu diskrepancije između „stvarnih“ motiva itd. i njihovog prikazivanja), ali ono predstavlja odlučujuću selekciju obilja mogućih smislova i materijal za

66 Tu pretpostavku uvodi, sledeći intenciju T. Parsonsa i J. Habermas. Na taj način teorija komunikativnog delovanja stoji samo pred zadatkom da sakupi uverljive dokaze o strukturi racionalnosti koja je već pretpostavljena kao osnova mogućnosti socijalnog sveta.

dalje selekcije (u kojima se onda eventualno testira „iskrenost“, situaciona adekvatnost itd.). Ovo „materijalističko“ selekcionisanje smisla njegovim vezivanjem za samoprikazivanje može izgledati trivijalno. Međutim, konsekvence ove pretpostavke su dalekosežne za izgradnju pojma društva. Društvo tada nije skup individua, nego su one njegova *okolina*, koja, doduše, „ulazi“ u sistem preko određenih „kanala“, ali nikada potpuno i nikada definitivno. Ne samo u tom smislu što izvan društva ostaju značajni sistemi reprodukcije života (npr. hemijski procesi preko kojih se individuum odnosi prema ekološkoj okolini), nego i u smislu jednostavnih ograničenja koja proizlaze iz karaktera samoprikazivanja. Kao selekcija obilja individualnog variranja smisla ono je uvek samo isečak, koji dozvoljava neke hipoteze o „crnoj kutiji“, ali je ne može rasvetliti.⁶⁷ Utopija domesticiranja kontingencije – na kojoj počivaju projekti kako „totalne emancipacije“ tako i totalne integracije – rešava problem tako što tvrdi da je prividan; onda je za savladavanje empirijskih disharmonija zadužena filozofija istorije (u kojoj se takva stanja supsumiraju pod pojam predistorije), ili političko socijalizovanje (koje svojim kriterijima za devijaciju trivijalizuje izvorni naboj dvostruke kontingencije delovanja).

Međutim, nisu samo individue neproračunljivi izvor kompleksnosti, čija „logika“ se, posmatrano sa stanovišta poretka, samo približno i fragmentarno može odgonetnuti. I društvo je, u podjednako meri, neprozirno za individuuma.

67 U tom smislu, društvo nije skup individua, tj. ono nikada ne obuhvata individue u celini njihovog bića. Kritičari teorije sistema su prevideli ovaj njen izvorno liberalni stav, i optužili je za ukidanje individuuma (kao posledicu njegovog označavanja „personalnim sistemom“).

U onoj meri u kojoj je samoprikazivanje institucionalno regulisano, od društva zavisi na koji način će individue biti jedne za druge. Koja „sredstva“ samoprikazivanja će individuumu stajati na raspolaganju, to zavisi od niza istorijski varijabilnih uslova, čime postaje i mogući kriterij za razlikovanje različitih društava (kultura, civilizacija). Nas ovde interesuje samo jedan tip društava, naime, onaj koji se odlikuje funkcionalnim diferenciranjem. U tim društvima, iz *strukturnih* razloga, raste značaj jednog posebnog oblika samoprikazivanja, naime, *samotematizovanja*. Samoprikazivanje individua nije u svim istorijskim formama društva bilo moguće kao samotematizovanje, ali, što je podjednako važno, za njim nije postojala ni funkcionalna potreba.⁶⁸ Tek u visokodiferenciranim društvima postaje samotematizovanje odlučujući faktor integracije. Ranije smo nabacili pitanje o mogućnosti jedinstva društva pod pretpostavkom pluralizma individualnih perspektiva: ako se unutar društva multiplikovao odnos sistema i okoline (u tom smislu da su društveni podsistemi jedni za druge okolina), kako je ipak moguće da društvo izgrađuje identitet? Na koji način se obilje primarno autonomnih samoprikazivanja, u međusobnom ukrštanju, transformiše u mrežu socijalnog delovanja? Delatnost samotematizovanja upućuje na mehanizam koji tu transformaciju omogućava. U samotematizovanju je sadržana dimenzija opštosti koja samoprikazivanje može stabilizovati i koja je u stanju da bar delimično neutrališe njegov izvorno dezintegrativni karakter. Zbog toga od sposobnosti za samotematizovanje u velikoj meri zavisi integrativni kapacitet slo-

68 Up. zbornik o samotematizovanju, A. Hahn, V. Kapp (ed.), *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*, Frankfurt 1987.

ženih društava. Sliku o sebi ona mogu da steknu jedino na osnovu samoopisivanja, putem kojih celina postaje dostupna parcijalizovanom iskustvu (jer ono više ne može biti shvaćeno kao momenat totaliteta, deo organske celine, sloj u socijalnoj stratifikaciji itd., tako da bi već unapred u sebi sadržavalo „sliku“ celine). Društvo je samo sebi dostupno preko samoopisivanja koje se, sadržeći dimenziju samotematizovanja (jer ta samoreferentnost je nužna za vlastito lokalizovanje parcijalne perspektive u celini društva), odvija u vremenu, čime je onda stvorena mogućnost samokorekcije, tj. učenja.⁶⁹

d) *Procesiranje smisla u komunikaciji*: Ako „protok“ smisla – koji je istovremeno njegova konstitucija – skiciramo na predloženi način, jasno je da komunikaciju ne možemo shvatiti kao komunikativno *delovanje*, a pogotovo je ne možemo supsumirati pod govor. Delatnost samoprikazivanja sugerise to da u nekim regijama konstitucije smisla vlada primat telesnosti, predverbalnog iskustva, i to ne samo kao neke pozadine aktuelnog delovanja, nego i kao njegov momenat.⁷⁰ Te regije konstitucije smisla istražuje fenomenološka sociologija, pod zbirnim naslovom „svet života“. Za svrhu naše analize je dovoljno ovo ukazivanje na mesto na kome bi jedna teorija društva, ukoliko želi da ostane pri svom predmetu, morala da se pozove na iskustva stečena fenomenološkom metodom. Osnovna postavka o redukciji kompleksnosti (putem koje opšta

69 Up. M. Miller (prim. 16), nar. str. 207. i dalje, Takođe, W. Edelstein, J. Habermas (ed.) *Soziale Interaktion und soziales Verstehen*, Frankfurt 1984.

70 Up. analizu odnosa između doživljaja i situacije, J. Markowitz, *Die soziale Situation, Entwurf eines Modells zur Analyse des Verhältnisses zwischen personalen Systemen und ihrer Umwelt*, Frankfurt 1979, str. 60. i dalje.

teorija društva sistematizuje uvide teorije socio-kulturalne evolucije) ne može da „svet života“ rekonstruiše drugačije nego na način fenomenološke analize.⁷¹ Međutim, nas interesuje samo jedna, specijalna linija neke takve rekonstrukcije. Naime, ona duž koje se samotematizovanje odvija kao specifična izgradnja i transport *tema*. Time problem „sveta života“ ostavljamo tamo gde on za fenomenologiju tek počinje, naime, kod pitanja o njegovoj „strukturi“, tipici, vezi sa „umom“, oblicima racionalnosti.⁷² Pri određivanju pravca redukcije analitičkog interesovanja mogu nam pomoći već Husserlova istraživanja osnovnih oblika procesiranja smisla. U njima je naznačena konstitutivna uloga modusa *mogućnosti* u tom procesu. Ova naznaka će nas vratiti našoj osnovnoj temi, s tim što ćemo sada biti u stanju da ophođenje našeg društva sa mogućim budućnostima (i mogućim prošlostima) ne posmatramo samo kao element političkog pod-sistema, nego kao dalekosežni princip konstitucije socijalnog smisla u celini.

Fenomen smisla se najpre „pojavljuje“ u formi otvorenosti aktuelnog doživljaja i delovanja: svaki aktuelni doživljaj sadrži u sebi obilje upućivanja (*Verweisungen*) na dalje mogućnosti doživljavanja i delovanja.⁷³ Tu se ne radi samo o „mi-

-
- 71 Za razliku od teorije delovanja, fenomenološka analiza uključuje strukturu doživljaja.
- 72 Up. J. Markowitz (prim. 70), str. 55. Takođe, R. Grathoff, W. M. Sprondel (ed.), *A. Schütz und Idee des Alltags*, Stuttgart 1979.
- 73 Up. E. Husserl, *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*, Den Haag 1963, str. 82: „Svaki doživljaj ima ... intencionalni horizont upućivanja na potencijalnosti svesti kojima raspolaze... Opažanje, uz to, poseduje horizonte drugih mogućnosti opažanja kao takvog, koje bismo mogli imati ako bismo procesom opažanja drugačije manevrisali, tako što bismo npr. oči po-

šljenom smislu“, o tome da jedan smisao nastaje iz drugog, nego o specifičnom odnosu koji postoji između aktuelizovanja i njegove pozadine. Sve ono što opažamo ima svoju pozadinu, koja se sastoji od onog što je usput opaženo i onog što još nije, ili više nije opaženo. Ta pozadina je horizont onog „i tako dalje“ našeg iskustva.⁷⁴ Horizont predstavlja neizostavni sastavni deo svakog iskustva. Samo on garantuje mogućnost njegovog nastavljanja, a koje se odvija u formi aktuelizovanja nekih od „upućivanja“. Husserlove analize uverljivo pokazuju da horizontnost nije neko „objektivno“ svojstvo „sveta“, već svoje poreklo ima u intencionalnosti doživljaja. Da bi se kompleksnost smisla uopšte mogla savladati, neophodna je selekcija, neophodno je to da se obilje mogućih perspektiva strukturise u lanac očekivanja, koje neke od mogućnosti priprema za aktuelizovanje. Ovu delatnost strukturiranja fenomenološka sociologija istražuje kao unutrašnju dinamiku „situacije“.⁷⁵ Jer, situacija (a ne tek pojedinačni doživljaj ili delovanje) predstavlja proces selekcije između „personalnog sistema“ i „okoline“.⁷⁶ Ta selekcija je, međutim, samo osnova

kretali u nekom drugom pravcu, što bismo se kretali drugačije itd.“

- 74 Up. L. Landgrebe, *Phänomenologie und Geschichte*, bez godine izdanja, Gütersloh str. 25: „Pozadina je jedan horizont onog ‚i tako dalje‘ našeg iskustva“.
- 75 Up. J. Markowitz (prim. 70), str. 59. i dalje.
- 76 Teorija komunikativnog delovanja, koja uprkos svojoj kritici filozofije subjektivnosti polazi od tradicionalnog pojma subjekta, na nužan način reifikuje „situaciju“. Tako npr. Habermas (*Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt 1983, str. 145) ne istražuje proces formiranja teme u situaciji, nego situaciju određuje posredstvom teme. Delatnom, racionalnom subjektu je pripisana kompetencija raspolaganja „svetom živo-

za delatnost daljih selekcija. Njena otvorenost i nestabilnost (situacija je uvek polje „ukazivanja“, tj. polje mogućnosti) pružaju doživljavanju i delovanju dovoljno manevarskog prostora za kontingentne redukcije (koje čine njihovu individualnost), ali ih istovremeno na njih prisiljavaju. Nas na ovom mestu ne interesuje eventualna tipika u strukturisanju situacije, njeno učešće u regulaciji „sveta života“, dejstvo produktivne moći uobrazilje (koja vodi neočekivanim ukrštanjima mogućnosti, i time novim porecima), mogućnost odvajanja stepena selekcije (preko telesnosti, kao pripadanja prirodi, preko subjektivnosti i socijalnosti).⁷⁷ Pošto nas prvenstveno zanima jedan princip selekcije koji se odvija na višem nivou konstitucije smisla (i koji onda povratno utiče na „svet života“), možemo se zadovoljiti ukazivanjem na generalni mehanizam zgušnjavanja poretkta situacije. On je sadržan u aktivnosti tematizovanja. Tema predstavlja centar situacije. Ne u smislu nekog verbalnog „priloga“ ili konzistentnog isečka iz obilja „upućivanja“, nego kao selekcija situacije. Neke mogućnosti nastavljanja doživljavanja i delovanja su gurnute u senku, neke druge su privilegovane. Tematizovanje je neprekidno pulsiranje osvetljavanja i zasenčavanja. Ako osvetljene aspekte situacije shvatimo kao sistem, a neosvetljenu „pozadinu“ kao okolinu, možemo možda sebi jasnije predočiti unutrašnju dinamiku tematizovanja. Kao selekcija kompleksnosti, ono je višestruko zavisno od svoje okoline, čije imperative hijerarhizuje (doduše prema vlastitim kriterijima) i čijem se obilju (sa njegovim dezintegrativnim potencijalom) pokušava suprotstaviti time što stabilizuje unu-

ta“ kao osiguranim manevarskim poljem.

77 Up. Meyer-Drawe K, *Leiblichkeit und Sozialität*, München 1984, sa daljom literaturom.

trašnji poredak. Govor o sistemu i okolini ovde nije samo metaforičan. Okolinu tematskog kruga čine, doduše, mogućnosti „drugih pravaca“, a ne izvorno kontingentni imperativi materijalne reprodukcije (kakav je slučaj kod socijalnog sistema); međutim, i ovde postoje imperativi koji opterećuju granice sistema. Neke mogućnosti „nastavljanja“ teme su u toj meri njen konstitutivni momenat da je njihovo diskvalifikovanje povezano sa neprekidnim ulaganjem razgraničavajuće energije. Ovim se, opet, blokira proces unutrašnjeg diferenciranja (kao izgradnje alternativnih odgovora na neočekivane mogućnosti iz smera tematskog horizonta). Na primer, tema slobode predstavlja selekciju obilja mogućih pravaca tematizovanja, koje je obasipa iz pravca heterogenog tematskog horizonta, u koji spadaju ne samo različiti doživljaji (svaki opet sa svojim specifičnim horizontom „upućivanja“), nego i ona iskustva same teme koja su istisnuta iz tematskog centra (iz bilo kog razloga: kao konsekvence koje remete unutrašnji poredak teme, kao njene, možda neshvaćene, suštinske dimenzije, na osnovu eksterne odluke itd.). Šta će biti tematski istaknuto kao sloboda, zavisi, najpre, od širine „horizonta“. Nije u svim tradicijama moguć endogeni nastanak određenih selekcija, npr. tematizovanje slobode u formi institucionalizovanja individualnosti, subjektivnih prava, ustavnog fiksiranja ljudskih prava itd.⁷⁸ S druge strane, tema ima svoj unutrašnji „život“, svoju vlastitu dinamiku, koja ne korespondira „materijalnom iskustvu“ (inače bi teško bilo razumeti moć ideologija, ili uopšte „ideja“). Ako vitalnost neke teme predstavlja rezultat odnosa između njene unutrašnje strukture i strukture njene „okoline“,

78 O semantici subjektivnih prava u zapadnoevropskoj istoriji up. N. Luhmann (prim. 47).

onda to za temu slobode znači: kao prvo, senzibilizovanje za moguće impulse iz „sveta života“, za sva nova iskustva toga što će možda biti potrebno tematizovati kao aspekt slobode; kao drugo, stabilizovanje takvog unutrašnjeg poretka koji omogućava evoluciju teme. Jer, tek *organizovana* kompleksnost, a ne numeričko obilje, predstavlja osnovu za relevantno razvijanje teme: o totalnoj emancipaciji ili slavnoj borbi za slobodu se može govoriti u načelno beskonačnom broju empirijskih priča. Međutim, tu se ne radi o kompleksnosti. „Svet života“ tih tema je veštački proizveden i multiplikuje se u mnoštvo pseudoiskustava. Njemu korespondira unutrašnja zaokruženost tema, večno vraćanje istog, evoluciono „prazan hod“. Ovo bešumno funkcionisanje ostvareno je po cenu dvostrukog suspendovanja: horizonta iz koga tematizovanje dobija impulse, i unutrašnjeg iskustva tema.

Kompleksnost društava izražava se kao kompleksnost situacija. Segmentarno ili hijerarhijsko uređenje društva tipizira situacije tako što, prema porodičnoj, teritorijalnoj, staleškoj ili grupnoj pripadnosti itd. normira očekivanja. Time je omogućeno teleološko uklapanje „delova“ u „celinu“. Svako zna koje je njegovo mesto u društvenoj hijerarhiji. Ono ne proizlazi iz njegove individualnosti, nego iz pripadnosti nekom objektivnom sklopu (porodici, grupi, partiji). Funkcionalno diferenciranje društava vodi gubitku sintetičkih orijentira. Pristup društvenim resursima (položajima, privilegijama, objektima želja) se formalizuje, što vodi pluralizovanju na strani pretenđenata. Slabi kauzalna veza između pripadnosti nekom kolektivu i pretenzija koja iz nje legitimno slede. Teleološki sklop „delova“ i „celine“ raspada se na mnoštvo situacija. Pluralizam situacija otežava regulisanje kolektivnog delovanja, pošto se saglasnost više ne može pretpostaviti kao postojeća, nego se

uvek iznova mora postizati. Odlučujući uslov za uspeh tog poduhvata jeste stabilizovanje znanja koje akteri imaju jedni o drugima, kao i o vlastitom mestu u celini.⁷⁹ Sticanje tog znanja moguće je samo preko samoprikazivanja aktera, a ono se neprekidno mora osiguravati na obe svoje granice; na *jednoj strani*, da bi mu se obezbedio „slobodan prostor“, tj. da bi se društveni akteri motivisali na učešće. Time što daju „prilog“ komunikaciji, makar to bilo i u vidu energične kritike, oni obnavljaju (a da im to uopšte nije namera) komunikacionu mrežu koja je neophodna za koordinisanje kolektivnog delovanja. Na *drugoj strani*, da bi se obezbedila obaveznost koja sledi iz samoprikazivanja, tj. da bi se drugim akterima omogućilo da računaju sa odgovornošću samoprikazivanja (da bi mogli unapred sačiniti račun verovatnoće delovanja). Između ova dva uslova postoji relativna napetost. Da bi se individue motivisale na učestvovanje u procesu samoprikazivanja, njegov ishod mora biti neizvestan. Istinska otvorenost predstavlja nužnu pretpostavku za nastanak motivacione spremnosti. Ovaj zahtev ponekad poprima formu paradoksa. Tako npr. ako se radi o učešću u procesima političkog odlučivanja (političkim izborima) stvarna politička moć zajednice demonstrira se u suspenzovanju moći.⁸⁰ Naime, moć kao potencijal stabilizovanja se

79 Budući da akterima u kompleksnim društvima ne stoji na raspolaganju nikakvo drugo sredstvo saznanja osim komunikacije, u pravu je Habermas kada, u opoziciji prema funkcionalnoj teoriji, smatra da će uloga govora u savremenim društvima rasti, a ne opadati.

80 U tom smislu, nepoželjan je manjak, a ne višak moći. Da bi nepoželjna koncentracija moći u društvu bila sprečena, politički sistem i sam mora da raspolaže znatnim potencijalima odlučivanja.

upotrebljava za situaciono destabilizovanje, pošto je to jedini način da se osigura „prilog“ socijalnih aktera u političkoj komunikaciji. Prividni dobitak, koji bi rezultirao iz osiguravanja rezultata, vodio bi regresu na model pripisane saglasnosti. Konsekvenca bi bila opadanje motivacione spremnosti aktera i demobilizovanje socijalnih resursa. Međutim, ciljano otvaranje situacije za različite opcije, i opiranje „prirodnoj“ inerciji društava da stabilizuju stvorene odnose, predstavlja rizik koji se može podneti samo pod pretpostavkom da se destabilizovanje kompenzuje ili bar delimično amortizuje. To se dešava posredstvom odgovornosti za vlastito samoprikazivanje. Pripisana saglasnost može biti uklonjena bez direktnih dezintegrativnih posledica, samo ako je moguće odgovorno pripisivanje delovanja (i njihovih učinaka) personalnim akterima. Njihova neprozirnost za druge time se smanjuje do mere koja obezbeđuje nastavljanje jednih delovanja na druge.

Samotematizovanje možemo razumeti kao mehanizam za minimalizovanje rizika uz zadržavanje maksimuma kompleksnosti (i time dovoljne motivacije za učešće u socijalnoj komunikaciji). Ono integriše putem zajedničke *forme* selekcije. Naravno da svako nudi „vlastitu temu“ (vlastito samoprikazivanje), ali to se dešava u obliku koji omogućava *generalizovanje* (time što se traži ono zajedničko, kao stvarni ili navodni „interes“, makar da se na kraju svodi samo na tu zajednitost da „svi“ imaju pravo da učestvuju), *korekciju* (podjednako u vidu revizije vlastitog iskustva, kao i u vidu korigovanja toka teme, tako što se ponovo uključuju neki ranije odbačeni aspekti: kod teme slobode npr. aspekt socijalne jednakosti itd.) i *stabilizovanje* (u vidu sedimentiranja, tj. određenih učinaka koji su na simboličkoj ravni „osvojeni“ i ne mogu se lako dovoditi u pitanje novim tematizovanjem: npr. ljudska prava, ma kako njihovo

„realizovanje“ bilo problematično). Ovaj visoki integrativni potencijal socijalnog samotematizovanja održava svoj intenzitet samo u onoj meri u kojoj održava otvorenu „granicu“ prema svojoj „okolini“ – „svetovima života“ kao horizontu mogućih nastavljanja teme. Jer, setićemo se, teme su strategije selekcije, i to selekcije drugog reda. Njihovu stvarnu okolinu predstavlja njihova, delom predverbalno-doživljajna „pozadina“, u kojoj se mobilise motivacija za učešće, iz koje potiču impulsi za korekciju, i gde se sedimentiraju „osvojena“ iskustva teme.

Koji status sada ima selekcija tema, putem njihovog oficijelnog sankcionisanja? Očigledno, tu se radi o selekciji selekcije. Tematska selekcija već sama po sebi privileguje neke od dimenzija „sveta života“, da bi diskvalifikovala – trajno ili privremeno – neke druge, kao „socijalno irelevantne“, marginalne ili čak dezintegrativne.⁸¹ Sigurno je da postoji društvena logika tematizovanja, i da ova selekcija nije društveno-spontana. Međutim, postoji odlučna razlika između te vrste društvene kontrole tematizovanja i programskog tabuiziranja nekih tema. Kod ovog drugog se radi o dodatnoj selekciji koja, budući da se nalazi na višem nivou, zahvata puno šire regije formiranja socijalnog smisla. Ona se meša u same *uslove nastanka* tema, fabrikujući za poželjne teme adekvatnu pozadinu (kao veštački „svet života“) i strukturirajući je tako da se unapred uklapa u unutrašnji poredak privilegovane teme.⁸²

81 Savremena historiografija je tek poslednjih godina, delimično i pod uticajem sociološke teorije svakodnevice, otkrila „marginalnu istoriju“ kao svoj predmet. Međutim, poplava prikaza prošlih svakodnevnica preti da dovede do fetišizovanja onog neprilagođenog i potisnutog.

82 Tu se ne radi o kolonizovanju „sveta života“, nego o njegovoj

Konsekvence ovog postupka ćemo kasnije izložiti. Za sada je dovoljno da utvrdimo da uklanjanje ove selekcije drugog stepena ne znači automatsko vitalizovanje procesa tematizovanja. Ono bi to značilo pod pretpostavkom da je „svet života“ neka objektivna struktura, a intencionalnost doživljaja momenat neke prirodne teleologije. Tada bi „mogućnosti“ uvek već postojale, pa bi se radilo samo o tome da se, nakon uklanjanja prepreka, njima nesputano priđe. Pošto to nije slučaj, „oslobađanje“ neke tabuizovane teme samo po sebi još ništa ne znači. Sloboda da se neometano prate sve mogućnosti sadržane u tematskom horizontu „slobode“ može u nekoj takvoj situaciji voditi preteranoj kompleksnosti (haosu) perspektiva, i takvom preopterećivanju selekcionih potencijala, koje vodi ponovnom unutrašnjem blokiranju teme. Tek regenerisanje „svetova života“ omogućava normalizovanje procesa selekcije, a da li će ono u nekoj konkretnoj situaciji (npr. situaciji našeg društva) uspeti, zavisi od okolnosti koje se mogu samo empirijski rekonstruisati.

Društveno proizvođenje tema predstavlja, dakle, samo jednu dimenziju društvenog proizvođenja smisla. Komunikativno *delovanje* sadrži, doduše, regulativni potencijal bez koga se integracija društava može odvijati samo po cenu njihovog razdiferenciranja, ali ono samo ne počiva na normativnom potencijalu govora, već je rezultat složenog procesiranja smisla, od „sveta života“ do visokoapstraktnih simboličkih tvorevina.

potpunoj supstituciji veštačkim „svetom života“. Ovaj prvi je prisutan samo još kao fiziološko-antropološka prirodnost, koja se ne može ukinuti bez fizičkog uništenja individua (budući da je propao eksperiment stvaranja „novog čoveka“, tj. njegove nove prirodnosti).

Na osnovu onog što je do sada rečeno, jasno je da su teme isuviše brizantan mehanizam selekcije da bi bile prepuštene spontanosti moći uobrazilje (čak i kada bi to načelno bilo moguće). Drugim rečima, temama se socijalno upravlja. One ne nastaju slučajno (u smislu: proizvoljno). Na drugoj strani, sigurno je da ona intencionalna nužnost „upućivanja“, koju je Husserl utvrdio za opažanje (u tom smislu da percepcija npr. jedne strane stola u sebi, kao svoju pretpostavku, sadrži „upućivanje“ na one strane stola koje aktuelno ne percipiramo), ne važi za teme: tematizovanje slobode ne sadrži u sebi neki takav objektivni nacrt samokonstitucije. Ova razlika – koja ne umanjuje strukturnu sličnost – proizlazi iz razlike među „horizontima“ iz kojih se, u opažanju i tematizovanju, aktuelizuje neki aspekt. Oba su rezultat selekcije; međutim, horizont iz koga komunikacija izdvaja moguće teme drugačije je strukturisan nego horizont opažanja. Njegovu strukturu formiraju naslage „prošlih komunikacija“, koje, slično kao kod strukture opažanja, omogućavaju da se nešto uopšte može aktuelizovati, ali istovremeno markiraju granice opaživog/izrecivog. Iskustva „prošlih komunikacija“, koja selekcionišu tematski horizont, sadržana su u jeziku (uopšte), nacionalnom jeziku, istorijskom jeziku zajednice (tj. njenoj socijalnoj semantici). Njih je moguće samo „iznutra“ i same tematizovati, kao granicu koja nas odvaja od polja koje ne podleže našoj kontroli. Možemo pokušati da je za korak pomerimo (npr. tako što ćemo stvarati nove reči za ranije neprevodive izraze), možemo pokušati da rekonstruišemo nastanak i pomeranje te granice. Istorijska analiza socijalne semantike nas poučava o tome koje teme je u nekom istorijskom trenutku bilo uopšte moguće formulirati, a istraživanje socijalne istorije bi nam možda pokazalo kako su funkcionisali mehanizmi selekcije, tj. da li su bili neposredno

kontrolisani, ili su se odvijali „društveno-nesvesno“. Tu se radi o razlici između toga da neke teme nije bilo moguće formulirati (jer „svet života“, kao njihova okolina, ne sadrži dovoljno jasna uporišta za formiranje novih lanaca mogućnosti), a da su neke bile institucionalno tabuizovane. Nas prvenstveno interesuje ovaj drugi aspekt. Mogli bismo ga sažeti u pitanje: da li je u nekom društvu dozvoljeno komunicirati o društvenoj reprodukciji komunikacije, ili se tematizovanje može odvijati samo u unapred određenom „horizontu“, koji je tako malo horizont koliko je poslovična čaša vode „uzburkano more“? Drugim rečima, da li je odluka o tome koje teme treba aktuelizovati i sama jedna tema koja se načelno sme tematizovati? Ukoliko prihvatimo pretpostavke koje sam u dosadašnjem izlaganju naznačio, a na osnovu kojih se samotematizovanje društva pokazuje kao odlučujući element njegove konstitucije (bar kada je reč o savremenim društvima), onda se kod odgovora na ovo pitanje radi ništa manje nego o resursima smisla kojima neko društvo raspolaže.

Suspendovanje „sveta života“

Selekcija situacije (u formi teme) odvija se, dakle, uvek u horizontu tradiranih komunikacija, u horizontu tradicije. Nju sam, zbog jednostavnosti izvođenja, posmatrao kao semantičku tradiciju; međutim, ona je znatno više nego to, u istom smislu u kome je socijalna semantika znatno više nego rezervoar govornog iskustva. Kao što ni „svet“ nije skladište sirovina, koje prilagođavamo našim ciljevima, teleološki ih klasifikujući na uslove, sredstva i efekte delovanja (kako sugeriše teorija delovanja) – već je višestepena redukcija kompleksnosti putem smisla (sa telesnošću kao „prvom redukcijom“) – tako ni tradicija,

kao forma u kojoj se pojavljuje „svet života“, nije neki magacin prošlih i osiguranih smislova, koje s vremena na vreme aktiviramo. Time što je horizont svakodnevnog delovanja, tradicija predstavlja polje „upućivanja“, tj. mogućih povezivanja „elemenata“ u nove konstelacije, koje onda služe kao orijentir delovanja. Ta alternativna povezivanja imaju oblik tumačenja znanja i delovanja (tj. motiva i njihovih efekata) aktera koji su ranije živeli u „našem“ „svetu života“. Rekonstruišući njihov subjektivni i objektivni smisao, mi uvek aktualizujemo neke od mogućih konstelacija unutar tradicije i na taj način učestvujemo u njoj. Ovde, očigledno, ne može biti govora o jednostavnom uslovljavanju „sadašnjosti“ iz pravca „prošlosti“, ili o „prošlosti“ kao konstrukciji, sklopljenoj sa pozicije „sadašnjosti“. Radi se, naprotiv, o ukrštanju dve kompleksnosti (trenutnog „sveta života“, sa njegovim obiljem lanaca mogućih nastavljanja, i prošlih „svetova života“, kao niza tačaka za koje se ta nastavljanja mogu učvrstiti). Kompleksnost trenutnog „sveta života“ u sebe uključuje interakcije sa trenutnom „okolinom“ – kao neprekidnim izvorom kontingencije – što onda čini nemogućim prosto „nastavljanje“ tradicije. Ovde se nameće analogija sa biološkom teorijom evolucije, koja u pojmovima genotipa i fenotipa sistematizuje kako zavisnost pojedinačnog „sistema“ od njegovog porekla, tako i njegov evolucionni manevarski prostor, tj. ono polje kontakta sa ekološkom „okolinom“, u kome nastaju evolucione inovacije. Sistemska teorija socijalnog delovanja se oslonila na ovu analogiju i time se opredelila za jedan pacifikovani pojam tradicije koji je, nezavisno od ostalih internih teškoća, sasvim neprimeren za naš pokušaj razumevanja socijalističkih poredaka. Shvaćena kao „kultura“ koja – posredstvom stabilizovanih kriterija selekcije, tj. vrednosti, normi, institucija – simbolički „kontrolise“ proces društvene samokonstitucije (utoliko

što se on, bar načelno, uvek mora odvijati u saglasnosti sa svojom „kulturalnom pozadinom“), tradicija je takoreći ontologizovana i uključena u definiciju uslova mogućnosti društva.⁸³ Ovim normalizovanjem odnosa između horizonta tradicije i horizonta aktualnog delovanja zamagljeno je njegovo osnovno svojstvo, naime, to da on predstavlja rizičan i neizvestan poduhvat, koji se permanentno obnavlja i čiji ishod nikad nije izvestan. Ovo svojstvo postaje odlučujuće u društvima koja razvijaju specijalne programe za proizvođenje tradicije (koji sežu sve do permanentne intervencije u istoriografske dokumente). Tu se pokazuje da tradicija („kultura“) nije kvazi-prirodna (socijalno-genetska) pozadina aktuelne društvene konstitucije, nego polje mogućnosti, koje se može sužavati i širiti.

Međutim, kao što sam već više puta pomenuo, tradicija nije ni „rezervoar“ osiguranih interpretacija, kojima se po potrebi vraćamo, da bismo ih aktivirali ili korigovali.⁸⁴ U ovoj predstavi je, iako u manjoj meri nego u prethodnoj, „prošlost“ takođe pacifikovana, a njena uloga u konstituciji aktualnog

83 Ovo u potpunosti važi za Parsonsov osnovni koncept individuum-društvo-kultura. Granice tog koncepta se pokazuju kod pokušaja da njime opišemo društva koja nemaju spontan odnos prema svojoj tradiciji.

84 Tradiciju na ovaj pacifikovani način razumeva Habermas. To je postalo neobično jasno u njegovoj polemici sa konzervativnim istoričarima, povodom odnosa prema problematičnoj nemačkoj prošlosti. Up. njegov napis „Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung“, u nedeljniku *Die Zeit*, 11. 07. 1986, kao i kasniji odgovor na kritike, „Vom öffentlichen Gebrauch der Historie“, od 07. 11. 1986.

smisla redukovana na status sirovina za proizvodnju aktualnog smisla. Kao da se uloga prošlosti u konstituciji socijalnog smisla može razumeti po analogiji sa proizvoljno mogućim aktiviranjem sećanja u nekoj zamišljenoj „svesti kao takvoj“! Društva koja programski proizvode svoju prošlost (tj. koja blokiraju spontano odnošenje prema njoj) u istom tom programu oblikuju aktualne interakcije, koje predstavljaju prošlost za neko kasnije tematizovanje. Ako taj program kasnije bude izbrisan, a „prošlost“ stavljena na raspolaganje društvenom delovanju, to tematizovanje neće biti u stanju da obnovi neku „objektivnu prošlost“, nego u najboljem slučaju samo da utvrdi deformacije sećanja. Na isti način kao što blokirano socijalno iskustvo neće nakon uklanjanja blokade dospeti u posed onog što mu je bilo uskraćeno.

Savremena istraživanja socijalne moći sećanja pokazuju da sećanje nekog „sistema“ nije posebna funkcija, koja bi se mogla lokalizovati, bilo na osnovu specifične delatnosti, bilo na osnovu „mesta“ gde pohranjuje svoj „materijal“.⁸⁵ Sećanje je doslovno raspršeno po „sistemu“, ono nema svoju lokaciju, nego je utkano u sve operacije „sistema“.⁸⁶ Ovim nije rečeno ništa drugo nego to da zahvat u moć socijalnog sećanja predstavlja neposredni zahvat u socijalno konstituisanje. Ne radi se o suspendovanju *jedne* od funkcija (pri čemu ostale, možda samo sa manjim kapacitetom, i dalje dejstvuju), nego o zahvatu u samu socio-kulturalnu evoluciju. Blokiranju sećanja korespondira proizvođenje veštačkog „sveta života“, koji onda figurira kao legitimacijska folija empirijskih interakcija.

85 Up. H. Foerster (prim. 40), str. 186.

86 Up. L.R. Squire, „Mechanisms of Memory“, *Science* 232/1986, str. 1612. i dalje.

Na osnovu ovog konstitutivnog odnosa između tradicije i aktualnog delovanja možemo da naslutimo koje konsekvence slede iz toga što je u Jugoslaviji tradicija prisutna samo u formi oficijelno sankcionisane prošlosti. Na prvi pogled se može učiniti da se tu radi samo o zabrani nekih tema, i autorizovanju određenog tumačenja prošlih delovanja. Ali, sada znamo da aktualizovanje neke teme nije odlučujući konstitutivni akt, izveden na pozadini „objektivno“ postojećeg obilja tema. Kada bi to bio slučaj, zabrana neke teme značila bi samo zabranu njenog transporta iz horizonta u trenutnu situaciju aktualizovanja. Ali, takvo uplitanje u društvenu reprodukciju tema predstavlja intervenciju u sam tematski *horizont*, koji je uvek sa-konstituisan u komunikaciji. Stvar bi, dakle, bila relativno jednostavna ako bismo opisanu tehniku blokade mogli shvatiti kao cenzuru, kao neki jednosmeran tok kojim iz jednog ili više pravaca stalno pritiču teme (čije poreklo bi onda bilo u intaktnom „svetu života“, koji se odvija na nekoj drugoj ravni, nedodirnoj blokodom sećanja), koje zatim dospevaju do „uskog grla“ selekcije, i tu bivaju sprečene da se uključe u komunikaciju. Uklanjanje tog komunikacijskog „uskog grla“ (cenzure) tada bi omogućilo normalan protok tema. Ali, zahvat u horizont tema neposredno pogađa same uslove njihovog konstituisanja. U onoj meri u kojoj je tradicija forma i aktuelnog „sveta života“, ne može biti govora o intaktnom „svetu života“ uz istovremeno suspendovanje spontanog odnosa prema tradiciji. Temu subjektivnih prava npr., nije dozvoljeno staviti na dnevni red (pod tim ne mislim samo na govor o njoj, nego na njeno relevantno situiranje u sklopove prošlih delovanja). Ovim nije jedna tema samo stavljena u zgrade, da bi pričekala „povoljnija vremena“. *Mogućnosti* njenog konstituisanja su ukinute, i ona nama postaje nerazumljiva. Kada o njoj bude

bilo moguće govoriti, time neće automatski biti regenerisani uslovi njene mogućnosti. Zabrana komunikacije je zabrana socijalnog iskustva, a ono, to smo dovoljno puta ponovili, nije nikakav rezervoar koji se po potrebi može zatvarati i otvarati. Ono što ga razlikuje od skladišta jeste njegova procesualnost, njegova vremenska dimenzija. Ako ostanemo kod primera sa subjektivnim pravima, to onda znači da njihovo tematizovanje nije samo govor o njima, nego najpre aktuelizovanje neke od mogućih konstelacija unutar internog horizonta te teme (koji ona ima time što je deo socijalnog, semantičkog itd. iskustva tradicije), njeno dovođenje u druge konstelacije doživljavanja i delovanja, njeno korigovanje i možda posezanje za drugim mogućim konstelacijama te teme. Tek spontanost ovog procesa nam omogućava da doživimo stvarne granice mogućih konstelacija (tj. mogućih verzija subjektivnih prava kao jedne od mogućih formi i našeg života, i time moguće dimenzije i našeg identiteta). Ako je on bio blokiran, izgubljeno je *vreme* za ukrašavanje konstelacija, tj. vreme za samokorigovanje i učenje. Uklanjanje blokade ne nadoknađuje to vreme. Iluzija o „aha-doživljajima“ (o prelomnim istorijskim *trenucima* kao situacijama učenja bez potrošnje vremena) pogađa najpre one koji u njoj učestvuju. Socijalno učenje je moguće samo kao neprekidno samokorigovanje u *faktičkom* procesu društvene komunikacije. A on se, budući da je faktički, uvek odvija u vremenu.

Time što smo ukazali na ulogu tradicije u konstituciji „sveta života“ rekli smo zapravo i to da monizmu *prošlosti* nužno korespondira monizam *budućnosti*. Pošto konkretni društveni poredak ne može biti shvaćen kao jedna od hipoteza, u kojoj je na određeni način izvršeno povezivanje mogućnosti tradicije, ukinuta je i sama struktura veze između aktuelnog i mogućeg. Ono aktuelno je uvek i jedino moguće. „Svet života“ tu nije

izvor kontingentnih iskustava (inovacija) i delom neočekivanih kombinacija mogućih pravaca, nego je pretvoren u podsistem i sugerije samo one imperativne koji se od njega očekuju. Znanje koje naše društvo ima o sebi ne nastaje kao rezultat samoprikazivanja društvenih aktera, nego je ono unapred formirano i služi kao uslov mogućnosti samoprikazivanja.

Na ovaj način smo se, u širokom krugu, ponovo približili polazištu analize. Ona je pošla od evidencije da u našem društvu nije moguće spontano komunicirati o tome šta treba da bude tema komunikacije. Ako je smestimo u širi kontekst teorije socijalne konstitucije, ova, sama po sebi trivijalna, osobina našeg političkog sistema pokazuje svoje dalekosežne konsekvence za formiranje socijalnog identiteta. Okolnost da naše društvo nije u stanju da na kompleksnost okoline odgovori povećanjem vlastite kompleksnosti, ne možemo redukovati na probleme sistemске integracije, nego je moramo posmatrati kao element socijalne patologije. Jer, nije slučajno što se ono, u pokušaju da reši te probleme, oslanja na „prirodne“, pred-socijalne mehanizme integracije, kao što su etnička i nacionalna pripadnost (koje onda po ubrzanom postupku „socijalizuje“, proglašavajući ih socijalno-političkim tvorevinama, čak državama).

Unutrašnja kompleksnost društva se izražava u spremnosti da se formiraju alternative, da se izdržava neizvesnost (otvorenost za neočekivane promene), da se prihvati konstitutivna uloga *dissensa*. Kompleksnost nije vrednost sama po sebi. Pluralizam može biti poželjniji od monizma sa nekog socijalno-estetičkog stanovišta, gde se obilju društvenih oblika daje prednost nad njihovom uniformnošću. Međutim, ako ga posmatramo u okviru socio-kulturalne evolucije, on poprima odlučujući značaj za pitanje opstanka društva. Povećanjem unutrašnje kompleksnosti društvo proizvodi moguće odgovo-

re na moguće imperitive okoline, čime uspeva da stabilizuje i svoju relativnu nezavisnost od nje. A pošto je proizvođenje alternativnih poredaka moguće samo kao proces društvenog učenja, time povećanje kompleksnosti postaje momenat kolektivnog i individualnog identiteta, a ne samo gomilanje obilja.

Ako jugoslovensko društvo posmatramo iz ove perspektive, u oči nam upada njegova fiksiranost za formu binarnog shematizma (koja je direktna suprotnost kompleksnosti): istina/laž, naši/njihovi, prihvatljivo/neprihvatljivo. Klasični dualizam prijatelj/neprijatelj raspao se na niz pod-dualizama, a da time nije znatno proširio polje za formulisanje složenih relacija. Naš politički sistem na taj način gura sudbinu društva u osetljivu blizinu definitivnih odluka (u smislu: mi smo vlast izborili oružanom borbom, i samo tako ćemo je prepustiti nekom drugom), gde onda doživljava paradoks jasnih odnosa. Naime, ta jasnoća ne stabilizuje, nego čini nepokretnim. Jasni odnosi su nestabilni zbog toga što nisu u stanju da na promenu uslova odgovore unutrašnjom transformacijom elemenata: binarni shematizam se, po definiciji, može promeniti samo tako što će biti uništen. Tj. promena političkog sistema je moguća samo u formi rata. Očigledno, ovakvim ekstremizovanjem sistem nije postao stabilan, nego ekstremno osetljiv. Ne u smislu rasta faktičke verovatnoće da će biti uništen, nego s obzirom na verovatnoću da će uspeti dovoljno brzo pronaći odgovor na pitanja pred koja ga njegova okolina stavlja. On je prinuđen da (bar načelno) sva delovanja sistematizuje prema svom temeljnom shematizmu lojalnosti/nelojalnosti, i da time, uz njihove unutrašnje kriterije selekcije, unese dodatni, kao „filter prvog reda“. Pošto je taj zadatak načelno beskonačan i zahteva vreme koje nikom ne stoji na raspolaganju (jer, dok se procenjuju upravo prispela delovanja, odvija se niz novih, kao u trci Ahila

i kornjače), zamislivo je samo jedno rešenje: redukovanje socijalnog delovanja na onaj nivo koji ne preopterećuje kontrolni kapacitet političkog sistema. A na tom nivou, u to smo se tokom analize uverili, socio-kulturalna evolucija nije moguća.⁸⁷

Fenomeni društvene krize na taj način se pokazuju kao simptomi društvene patologije. Zakrčeni su putevi transporta socijalnog smisla, niko ne može biti siguran u relevantnost svog iskustva, a društvo u celini ne može biti sigurno u to kakve (negativne i pozitivne) potencijale sadrži. Znanje je dvostruko blokirano, kao njegovo proizvođenje u svakodnevnim kontekstima (kontekstima samoprikazivanja) i kao njegovo reflektovanje (u znanju društvenih nauka). Ne radi se o tome da neko „u vrhu“ (npr. „tajna policija“) zna šta je naše društvo, pa onda to čuva kao tajnu. Jedina tajna koja u ovom kontekstu postoji je ta da niko ne zna šta je naše društvo. Ona je *sacrum imperii*, tajna vladanja, koja se svakodnevno mora reprodukovati fabrikovanjem novih veštačkih „svetova života“.⁸⁸ U njima, kao mrežama različitih delegiranih ne-iskustava, niko ne može da živi, i stoga ih je lako moguće menjati i „revolu-

87 Problem se radikalizuje time što čak ni nesputana socijalna evolucija ne bi bila dovoljna garancija da će društvo biti u stanju da adekvatno reaguje na osnovne imperitive okoline. Nužna je ciljana izgradnja takvih unutrašnjih relacija koje obezbeđuju dovoljnu fleksibilnost društva u celini. Evolucionni odgovori, koji bi možda vodili istom rezultatu, zahtevali bi previše vremena, a ono danas nijednom društvu ne stoji prekomerno na raspolaganju.

88 To se ne odnosi samo na dimenziju sadašnjosti, koja se zatrpava nepreglednim „normiranjima“ (počev od naših ustava i njihovih promena), nego u istoj meri i na „prošlost“ te „sadašnjosti“. Tako je, prema nepotpunim podacima, samo između 1979. i 1982. održano 426 naučnih skupova posvećenih „ratu i revoluciji“.

cionisati“. Ovo ukidanje osnova za socio-kulturalnu evoluciju može, doduše, biti predmet znanja, ali to znanje je u stanju samo da naznači to zbog čega kod nas nije moguće socijalno znanje. Stvarna promena mora imati oblik obrtanja mehanizma selekcije. Umesto što idu od političkog sistema, i formulišu uslove pod kojima se „svet života“ sme pojavljivati, oni bi morali da počinju sa „svetom života“. Takvo decentriranje, koje bi usledilo nakon razlaganja piramide (naime, time što bi nestala uloga kontrolnog vrha, makar kako neefikasna da je faktički njegova kontrola), svakako bi vodilo razvlašćivanju političkog podsistema, ali istovremeno i njegovom rasterećivanju, i mogućnostima povećanja vlastite unutrašnje kompleksnosti.

Oslobađanje „sveta života“ može nastupiti samo u formi oslobađanja modusa *mogućnosti*. Toga da je *moglo* biti drugačije (da je *možda* i bilo drugačije nego što tvrdi predanje), i toga da *može* biti drugačije. Svetlost ovog otvaranja bi pala najpre na blisku tradiciju, do sada zatvorenu u nemuštu vezu kauzalnih relacija. Ona bi nam se najpre pojavila kao težak zadatak za razumevanje, kao zadatak pri čijem rešavanju bismo morali da korigujemo niz samorazumljivosti. Taj zadatak ima strukturu čudne inverzije: komunistički poredak je u Jugoslaviji bio odgovor; međutim, šta je bilo pitanje?

Gledišta, Beograd, 1988, br. 5–6

KO JE KONZERVATIVAN U JUGOSLAVIJI?

Danas je i neki sasvim nekompetentni zapadnoevropski izveštač iz Jugoslavije u stanju da imenuje našu osnovnu političku dilemu. Ono što je decenijama izgledalo kao nerazmrsivi čvor ideologije, poluiskrenih emocija i skrivenih resantimana, odjednom se pojavljuje kao očevidni odnos snaga, kao čista evidencija. Na jednoj strani, konzervativni Jugoistok, sa orijentalno-staljinističkim modelom društvene integracije, sa socijalno-psihološkim atavizmima, kolektivističkim begom od individualne slobode i racionalnosti, nesposoban da adekvatno reaguje na imperATIVE modernizacije, i stoga sklon fundamentalizmu. Na drugoj strani, liberalno-pluralistički Severozapad, istrajan u afirmisanju subjektivnih prava individua, okrenut Zapadu kao neprikosnovenom uzoru, spreman da se u pogodnom trenutku oslobodi svoje teške jugoistočne senke i da se definitivno priključi svojim, Evropi.

Kao da prisustvujemo sceni buđenja. Jugoistok je bio san koji je snevao Severozapad, dugotrajna noćna mora, koja svojim lepljivim tkivom opterećuje i prve budne trenutke. Međutim, akt odvajanja dana i noći je na ireverzibilan način izvršen – Trnoružica može biti vraćena u san samo ako joj bradati bolničari silom ubrizgaju otrovnu tečnost u vene. A hoće li se to desiti, jedino je pitanje koje muči našeg nekompetentnog zapadnoevropskog izveštača. Sve ostalo mu je jasno.

On može navesti niz opravdanja za svoju čudnu sklonost da naš zaplet razumeva u semantici bajke. Za to da, na primer,

godinama (s pravom) ne veruje našim ideolozima da živimo u najboljem od svih mogućih društava, a da im odjednom poveruje kada izjave da se nalazimo na ivici građanskog rata. Logika bajke dozvoljava nemotivisane skokove. U njoj prethodni događaji ne obavezuju, prošlost je potpuno suspendovana u ime sadašnjosti koja je postala totalna.

Nasuprot tome, svi koji žive u socijalizmu znaju da je prošlost centralni modus egzistencije, i to ne samo u trivijalnom smislu, da se poredak legitimiše isključivo pozivanjem na dela i odluke iz mitske prošlosti, tako da rasprava o njemu neizostavno postaje istoriografska. Važnija od ovog je, bar za našu temu, okolnost da se hermeneutika socijalističkog života ne može izgraditi na analizi svakodnevice, nego samo putem rekonstrukcije njene geneze. Možda se osnovna razlika između „građanskih“ i socijalističkih društava izražava upravo u tome što je za razumevanje prvih dovoljna strukturna, dok je za razumevanje ovih poslednjih nužna genetska metoda.

Vratimo li se našem problemu, upitati kako je nastala ona granica koja deli konzervativno i liberalno polje Jugoslavije. Ako ozbiljno shvatimo prethodne primedbe, biće nam jasno da ovde nije reč o nekom prostom širenju tematskog područja, nego uopšte o njegovom utemeljenju. Dakle, tek analiza nastanka trenutnog zapleta omogućava nam da razumemo o čemu je u tom zapletu reč.

Već nedavna prošlost, koju svako može bez teškoća proveriti u vlastitom sećanju, baca na trenutnu konstelaciju takvo svetlo koje razbija prividnu očevidnost podele na kolektivističko-konzervativne i individualističko-liberalne regije naše zemlje. Niko drugi nego Severozapad, nametnuo je Jugoslaviji etnički pojam nacije. Ma koliko danas bila glasna buka koja se (sa Jugoistoka) širi oko ovog pojma, ona ipak predstavlja samo

njegov eho. Izvorni zvuk, to je lako pokazati, potiče iz izvora koji se nalazi na drugom kraju zemlje.

Reforma jednog autoritarnog poretka može biti obrazlagana i podsticana samo zalaganjem za autonomiju i pravo na samoodređenje. Posleratni jugoslovenski poredak bio je autoritaran. Od sredine šezdesetih godina sve приметnije su težnje da se on reformiše. Da li je u tim težnjama moguće uočiti neke strukturne zakonomernosti, koje bi vam dozvolile da govori-mo o modelima reforme? Ili, drugim rečima, da li su pojmovi autonomije i samoodređenja, koji po prirodi stvari igraju cen-tralnu ulogu u tim pokušajima reformi, univerzalni i nespeci-fični, tako da ih razumemo i bez pragmatsko-kontekstualne analize, ili su regionalno uslovljeni?

Ukoliko se složimo sa tim da pojam subjektivnih prava predstavlja osnovu svakog socijalnopolitički relevantnog zala-ganja za autonomiju i samoodređenje, mislim da se, uz nužno analitičko uproščavanje, može tvrditi da je Severozapad Ju-goslavije, u svom konceptu reformi, subjektivna prava konse-kventno tumačio kao subjektivna prava nacija, a ne individua. Iz ove okolnosti sledi niz dalekosežnih konsekvenci. Kako tip odnosa prema „Evropi“ – koja autonomiju definiše preko in-dividualnog samoodređenja – tako i procena konzervativnosti, sklonosti kolektivizmu (ili pluralizmu), uloge nacionalističkih resantimana itd.

Postoje bar dva obrazloženja (ili opravdanja) za to što su svi dosadašnji reformatorski obrasci, koji su dolazili iz Slove-nije i Hrvatske, pravo na samoodređenje afirmisali pre svega kao autonomiju nacija, a onda, eventualno, unutar toga, kao autonomiju individua (građana). Prvi je istorijski, i tiče se „nasleđenog“ koda borbe za političku autonomiju. „Kulturni pojam“ nacije – za razliku od političkog – definiše zajednicu

posredstvom prirodnih veza: zajedničkog etničkog porekla, zajedničkog jezika. Narodi nekadašnje Habzburške monarhije, među njima i oni koji danas žive u Jugoslaviji, svoju težnju za samoodređenje formulisali su sredstvima kulturnog pojma nacije. Autonomija je tu određena kao odnos između centralne državne vlasti i regionalno-etničkih jedinica, a ne prvenstveno kao odnos između individuumu i političkih institucija. Subjekt je nacija, ne individuum.

Drugi razlog za to što je Severozapad nametnuo Jugoslaviji etnički pojam nacije, proizlazi iz etničke konstelacije u našoj zemlji. Ako postoji bojazan od etničkog „majorizovanja“, nemoguće je uspostaviti formalni pojam individuumu (kao nosioca subjektivnih prava): on je uvek (s pravom ili ne) pripisan svojoj etničkoj grupi, tako da je, opet, ona subjekt, a ne on. Takva bojazan u Jugoslaviji postoji. Sasvim je nevažno da li je ona opravdana. Već sama činjenica njenog postojanja zahteva da je uvažimo. To ne možemo učiniti time što bismo dokazivali da je ona neiskrena ili apsurdna, pošto su sami Srbi „uvek bili žrtve“, nego jedino time što bismo analizirali i po potrebi zahtevali institucionalno onemogućavanje svakog, pa i etničkog „majorizovanja“. U Jugoslaviji ne postoji efikasan mehanizam za zaštitu manjina – pre svega političkih – tako da niko ne može da bojazan neke manjine unapred odbaci kao neosnovanu.

Naveo sam opravdanja za okolnost što Severozapad Jugoslavije svoje reformske pokušaje utemeljuje prvenstveno na principu etničko-nacionalnog, a ne individualnog samoodređenja. Ova opravdanja su jedna stvar, a sasvim druga stvar je objektivna dinamika koju su ti reformski pokušaji stavili u pogon. Ona je trenutno u fazi objektivnog privida, gde je u rezultatu (pluralističko-liberalni obrazac) zamagljen put koji

je doveo do njega (etničko-nacionalni pojam samoodređenja). Lako je pokazati da se ovde zaista radi o prividu.

Danas se svi, osim možda neposrednih učesnika, mirno mogu odreći materijalne dimenzije „hrvatskog etničkog preporoda“ iz 1971, a da se pritom ništa ne promeni u činjenici da je taj reformatorski obrazac dao svoj pečat celokupnoj kasnijoj politici. Kako u vidu ustupaka koji su mu učinjeni, tako i u vidu odbrambenih reakcija (pre svega oficijelnog demonizovanja pojma „nacionalno“), koje su sprečile neki drugačiji scenario za promenu unutrašnjeg poretka naše zemlje.

Isto tako, slovenačko etničko homogenizovanje, koje, zato što nije bilo kriminalizovano, možemo do najsitnijih detalja rekonstruisati u poslednjoj deceniji, osiguralo je etničko-nacionalni pojam samoodređenja, unutar koga se danas mogu afirmisati i individualna subjektivna prava. Međutim, od presudnog značaja je to što ta prava ne stoje na početku, nego na kraju političke strategije reformisanja socijalizma.

Jugoslavija bi izgledala sasvim drugačije da je kojim slučajem u prvim pokušajima njenog reformisanja dominirao subjektivno-individualni, a ne etničko-nacionalni pojam autonomije. Tada ona ne bi bila definisana kao „ugovor nacija“, a njeni problemi ne bi imali oblik ugovorne parnice među tzv. republikama (i pokrajinama). I ustav i ustavna kriza, izražavali bi se u političkom, a ne u etničkom diskursu. Ustav iz 1974. značajan je ne toliko kao početak nekog „zla“ (kao da je unutrašnje uređenje Jugoslavije pre njega bilo racionalno!), nego kao stabilizovanje forme u kojoj se autonomija može tematizovati samo kao etničko-nacionalna, a ne kao subjektivno-individualna.

Ironija današnje situacije je u tome što Srbija pretenduje samo na uključenje u reformski obrazac koji je već zaposed-

nut. Možda možemo žaliti za tim što iz nje ne dolazi pokušaj da se sam koncept reforme postojećeg uređenja iz temelja izmeni. Međutim, budući da se ona kao poslednja uključuje u dominantni obrazac, nije neopravdano tvrditi da joj je on, strukturno posmatrano, nametnut. Svako ko u Jugoslaviji kaže nešto relevantno – najkasnije od početka sedamdesetih godina, mora govoriti etničkim jezikom. U suprotnom, biva marginalizovan u status neravnopravnog učesnika u komunikaciji, čije izjave onda drugi učesnici slobodno prevode na svoje jezike. Cinično je to kada uključivanje Srbije u taj zajednički pervertirani jezik biva proglašeno njenim remećenjem komunikacije, i to čine oni koji tim jezikom već decenijama komuniciraju.

Tzv. državno-pravnim konstituisanjem Srbije biće dovršen reformski obrazac iz 1971. Naravno, svi znamo da tim dovršenjem neće biti ništa dovršeno. Učvršćen će biti samo nemogući pojam države kao međunacionalnog ugovora. Njegovo „avnojevsko poreklo“ sprečava racionalnu raspravu o njemu, ali ne može sprečiti civilizacijski regres kome vodi njegovo praktikovanje. Međutim, ukoliko taj pojam zaista treba da važi – a to je uverenje koje trenutno u Jugoslaviji preovladava – onda se ništa ne može prigovoriti etničkom homogenizovanju Srbije. Može mu se vešto prigovoriti samo iz perspektive jednog drugačijeg modela reformi, a on je, u to ne može biti sumnje, bio suspendovan najpre u severozapadnom delu naše zemlje.

Zamagljivanje veze između etničkog definisanja autonomije i trenutnog zalaganja za ideju liberalnog pluralizma, uz istovremeno očuvanje oba elementa, stvara na severozapadu naše zemlje jednu dijalektičku figuru koja postaje veoma važna za stabilizovanje poretka. Pomoću nje se, stvarno i ideološki, formira specifični vid „narodnog fronta“, u kojem vladajući

sloj jednostavnim trikom uspeva da uprkos retorskoj neortodoksiji očuva svoju ortodoksnu moć. Ako nas ne podržavate, doći će vojska (ili Srbi, što je u tim krajevima ionako sinonim), kažu svojoj „pluralističkoj bazi“. Ako nas ne podržavate, doći će haotični odbori za odbranu raznih sloboda, kažu svojim komunističkim kritičarima. Gotovo niko ne primećuje da se iza ove taktike „manjeg zla“ regeneriše podjednako žilava pretenzija na nepodeljenu moć, kakvu poznajemo iz zvezdanih časova naše ideologije.

Ova dijalektička figura ne funkcioniše u Srbiji. Ne samo zbog toga što pretnja „doći će Srbi“ gubi svoj funkcionalni smisao, nego i zato što ovde nedostaje, ili bar još uvek nedostaje, specifična kombinacija etničkog monizma i kontrolisanog pluralizma. Svoju izgublenu legitimacijsku osnovu vlast mora tražiti na drugoj strani. Arhaična predstava „narodnog fronta“, sa večno privremenom „vodećom ulogom komunista“, ovde ne bi nikoga impresionirala.

Državno-pravno konstituisanje Srbije nije za sada nikakav sadržaj, nego samo forma. Ono je daska na kojoj se, bar neko vreme, može plivati nakon što se čamac raspao, i sve dok eventualno ne bude napravljen novi. Još uvek se može reći kako će izgledati svakodnevnica na tom oskudnom plovilu od jedne daske. Neka oni koji panično pokazuju prstom na taj, za sve učesnike navodno vrlo opasni prizor, najpre pogledaju na čemu sami plove.

Najdalje posle ovogodišnjeg leta biće jasno da li je državno-pravno konstituisanje Srbije i sadržaj, a ne samo forma promene. Ukoliko odgovor bude pozitivan, to će značiti ništa manje nego: u Srbiji je, posle ravno 150 godina, trijumfovao konzervativni obrazac socijalne integracije. Konzervativni ne u smislu teorija i autora (koji zaslužuju dužno uvažavanje),

nego kao antipod modernom pojmu političkog, u kojem se individuum, a ne „narod“ ili kolektiv, nalazi u središtu. U tom slučaju, neće biti nikakvog razloga da prećutujemo taj zakašnjeni trijumf austrougarskog duha, i da ne imenujemo one koji u ime odbrane identiteta jednog naroda obezvređuju upravo njegovu najveću istorijsku pobedu.

Opasnost regressa u etničko-nacionalni pojam autonomije (samoodređenja) može biti izbegnuta samo naglašavanjem individualnih subjektivnih prava. U poslednjoj konsekvenci to znači isticanje suprotnosti između homogenog „nacionalnog duha“ (kao funkcionalnog pandana donedavno ideološkoj homogenosti) sa „prirodnim“ i neprikosnovanim „predstavnicima“, na drugoj strani, istinskog parlamentarizma, u kome se jedinstvo postiže u komunikaciji društvenih grupa. Mobilizovanje velikih društvenih grupa u protestnim demonstracijama predstavlja, uz svu skepsu, naznaku jednog (kod nas) novog pojma političke volje. Bar u tom smislu što je razbijena samorazumljivost pripisavanja političkih interesa. Dirljivo je bilo posmatrati političke „predstavnike“ koji više nisu mogli čak ni da se sete koga zapravo predstavljaju. Nažalost, taj izuzetni evolucionari učinak odmah je doveden u pitanje. Kada su delovi albanskog stanovništva iskoristili tu, i za njih osvojenu formu autentičnog saopštavanja, i time se po prvi put upustili u rizični poduhvat javnog prezentovanja (naravno, uz svu, nužnu, mimikriju), eksperiment je ideološkim sredstvima prekinut. Uopšte nije uočen „prelazak kvantiteta u kvalitet“ koji se desio tih novembarskih dana. Umesto da se pokuša sa parlamentarizovanjem (i time pacifikovanjem) ove, donedavno potpuno nekomunikativne političke volje, počišćena je sa scene nemuštim klišeom kontrarevolucionarnosti.

Uprkos tome, neosporno je da se tu radi o procesu socijalnog učenja. Ako bi jedini efekat milionskih demonstracija u Srbiji i Crnoj Gori bio samo taj da su stvorile formu koja može motivisati pojavljivanje dosad hermetički zatvorenog socijalnog iskustva (kakvo je iskustvo ćutljive albanske većine), taj efekat bi bio izuzetan.

„Kosovo“ je predstavljalo katalizator državno-pravnog konstituisanja Srbije, ali će ostati središnja tema i kada to konstituisanje bude dozvoljeno. Naime, politički tretman kompaktne (albanske) manjine u Srbiji biće stalni probni kamen za proveravanje iskrenosti svih demokratskih reformi. Elementarni ispit će proći samo one koje budu garantovale efikasnu zaštitu i mogućnost reprezentovanja ove manjine. A to će biti moguće samo ako bude izgrađivan politički sistem u kome su zaštita i reprezentovanje manjina principijelno zagarantovani. To u Jugoslaviji zasada nigde nije slučaj.

Približava se trenutak u kojem će između Beograda i Prištine biti uspostavljena ćudna veza. Na površini će, kao i do sada, vladati jednodimenzionalni utisak o dominaciji centra. A u stvari će, kao nikad do sada, Beograd postati talac. Moralno zarobljen i nesamostalan u svojim reakcijama. Uverljivost liberalnih intelektualaca zavisice neposredno od toga da li će pravovremeno reagovati na svaku nepravdu poćinjenu nad albanskom manjinom. U istoj meri u kojoj je ona institucionalno izrućena, biće i oni njoj moralno izrućeni. Njihove namere neće biti procenjivane s obzirom na njihovo autonomno delovanje, nego, pre svega, s obzirom na to šta ćine kao advokati nekog ćija prava će po definiciji biti ugroćena, tj. kao advokati albanske manjine u Srbiji. Ova bizarna konstelacija neće biti sasvim lišena draži. Ona će srpske intelektualce dovesti pred sasvim nove probleme, ćije rešavanje će iziskivati izuzetnu flek-

sibilnost i koncentraciju. S velikim interesovanjem možemo očekivati prve negativne ili pozitivne rezultate te afere, koju gotovo niko od aktera nije želeo, a koju niko neće moći da izbegne.

Književne novine, Beograd, 15. februar 1989.

JUGOSLAVIJA NA JUGOISTOKU

Rasprave koje se u poslednjoj deceniji vode o novom unutrašnjem uređenju Jugoslavije ne mogu, uprkos defanzivnoj retorici, prikriti da tu nije reč samo o korigovanju. Kada im se oduzme ideološka, nužno restaurativna dimenzija, praznina koja iza toga ostaje nije puka odsutnost smisla, uobičajena za ideološki diskurs. Ona je strukturisana kao vakuum koji se mora popuniti kao neodložni zadatak. Naime, kao nužnost novog definisanja Jugoslavije. I to ne samo u smislu, već samom po sebi dovoljno teškom, društveno-političkog i državnopravnog uređenja, nego u još dalekosežnijem, onom koji se tiče kulturno-istorijskog identiteta naše zemlje. Ako bismo u prvom slučaju mogli da izbegnemo radikalnost zadatka oslanjajući se na tehnički trivijalnije dihotomije, kakve su npr. „socijalizam ili građansko društvo“, „federacija ili konfederacija“, kada je reč o problemu istorijskog identiteta prinuđeni smo da se lišimo svih oslonaca i da se spustimo u regiju osnovnih pitanja. Šta je zapravo Jugoslavija, to stanje koje treba reformisati i popravljati?

Ne bi smela da nas obeshrabri okolnost što ćemo se u takvoj vrsti ispitivanja odmah sudariti sa nizom neinformativnih klišea kojima se osnovno pitanje, i pre nego što je jasno postavljeno, zatrpava praznim pojmovima Orijenta i Okcidenta, Vizantije i Zapada, Severa i Juga. Ako u zagradu stavim njihov polemički naboj, tj. njihovu eventualnu nameru da spreče definisanje Jugoslavije, biće nam korisni kao označitelji nivoa

na kome je ponovo počela da se vodi borba za smisao. Nema ničeg neobičnog što u njoj kao ravnopravne argumentacijske figure nastupaju prošlost, sadašnjost i budućnost, ono što se desilo, kao i ono što se nije moglo desiti. Reč je o „projektima“, „nacrtima“, čija veza sa realnošću je intenzivirana, a ne oslabljena time što u njima nije moguće jasno odvojiti vrednosne odluka od faktičkih odnosa.

Projekt: Srednja Evropa

Taj projekt možemo definisati kao maksimum različitosti na minimumu prostora. Projekt Srednja Evropa obećava dvostruki učinak. Približavanje Evropi i pojačavanje senzibiliteta za etničke razlike. Atraktivnost rešenja, sadržana je u njegovoj paradoksalnosti. Ono treba da istovremeno obezbedi učešće u onim vrednostima koje je Evropa izgradila zahvaljujući svom univerzalističkom orijentisanju, i da sačuva sve partikularizme. Paradoks je delimično neutralizovan odvajanjem nivoa: ono univerzalističko odnosi se na sferu ekonomskog standarda, načina života, a ono partikularističko na sferu etničkih identiteta, kulture.

I sami zastupnici projekta Srednja Evropa znaju da mu je moguće uputiti niz uverljivih prigovora. Počev od nemogućnosti jasnog određenja centralnog pojma, pa sve do njegove praktično-političke irelevantnosti u postojećoj evropskoj konstelaciji. Uporni kritičar lako bi mogao da se podruguje nostalgiji za Habzburškom monarhijom, da u prividnom mazohizmu iznenada otkrivene simpatije za nekadašnje „tlačitelje“ prepozna sitne interese (Srednja Evropa kao most za ulazak u Evropu), ili da detaljnom historiografskom analizom pokaže da je ovaj projekt u svim svojim dimenzijama iluzoran.

Međutim, ako ga shvatimo kao regulativnu ideju, kao orijentir za delovanje, ne možemo mu osporiti vezu sa realnošću. O Srednjoj Evropi nije nužno razmišljati u redukcioniističkom okviru „katoličke integracije“ ili regionalnih susreta Alpe-Adrija. On može da se odnosi na celu Jugoslaviju, kao člana slovenskih država koje se po svom unutrašnjem opredeljenju (ako ne i po političkoj sudbini) nalaze između dva „bloka“. Ukoliko identitet Jugoslavije vežemo za projekt Srednja Evropa, to podrazumeva jednoznačno okretanje Zapadu, „priključivanje“ po svaku cenu. Onaj ko danas propusti trenutak za ulazak u Evropu, zauvek će ostati napolju, opominju naše novine, podrazumevajući pod Evropom ponekad Evropsku ekonomsku zajednicu, ponekad tehnološku integraciju ili naprosto dohodak po glavi stanovnika.

Iako prilično nespecifičan, ovaj pojam Srednje Evrope omogućava izvesna relevantna razlikovanja. Na osnovu njega možemo napraviti topografiju Jugoslavije, sa regijama koje podstiču i onima koje otežavaju izgradnju srednjoevropskog identiteta. U skladu sa ovom topografijom opredeljivali bismo se i za strategije (i centre) jugoslovenske integracije. Takva idejna i politička selekcija bila bi u redu, ako bi zajam Srednje Evrope bio njen stabilni kriterij. Ali, on to nije. Razlozi za to leže delom u njemu samom, delom u Jugoslaviji.

Projekt Srednja Evropa, i kao regulativna ideja, opterećen je formalnim (sistemskim) i sadržinskim (istorijskim) protivrečnostima. Prve ćemo najlakše razumeti ako se upitamo o sintetišućem principu tog projekta. On se ne može nalaziti u državno-pravnoj sferi, pošto je tu reč o zemljama sa različitim političkim uređenjima. Dakle, taj „prostor“, u kojem treba da cveta pluralizam, nije homogenizovan zajedničkim institucijama; nije ni zajedničkom ekonomskom logikom, inače bi

i Japan spadao u Srednju Evropu. Dakle, homogenizovanje se može obavljati samo u sferi kulture. Nju možemo nazvati mentalitetom, skupom vrednosti, ili kako god hoćemo, ali time nećemo prikriti odlučujuću protivrečnost: uključivanje u Srednju Evropu motivisano željom za zaštitu vlastitog etničkog identiteta, moguće je samo kao odustajanje od etničkih identiteta, tj. kao stvaranje neke formalne srednjoevropske kulture. Ako bi uz državno-upravni pluralizam došao i kulturni, projekt Srednja Evropa izgubio bi svaku kohezivnu moć.

Istorijska protivrečnost tiče se odnosa između etničkog i političkog statusa. Na deklarativnom planu jednostavno je zalagati se za radikalizovanje etničkog pluralizma (sa nadom da će biti pronađen mehanizam za njegovo miroljubivo regulisanje), ali upravo istorija naroda koji su „predviđeni“ kao članovi Srednje Evrope pokazuje da njihovo etničko radikalizovanje vodi zahtevu za uspostavljanje političkog statusa, i time, u skladu sa prirodom političkih odnosa, konfliktima sa etničkim manjinama unutar tih malih naroda. Začeci Srednje Evrope oba puta su se raspali – u dva svetska rata – kao posledica njenog vlastitog pojma integracije, a ne na osnovu neke spoljne intervencije.

S druge strane, ako bismo bili skloni da protivrečnosti projekta Srednja Evropa izbegnemo tako što ćemo ih prekriti generalnijim pojmom Evropa, sudarićemo se sa teškoćama čije poreklo je u Jugoslaviji. Kao nespecifični deo Zapada, ona može biti samo njegova periferija. Time bi na vrlo marginalan način učestvovala u njegovom identitetu (politički, kulturno i ekonomski), a bila bi prinuđena da se potpuno odrekne vlastitog. A da li je baš sasvim sigurno da se na periferiji Zapada, a u njegovim granicama, bolje živi nego jedan korak dalje? Ako se složimo s tim da proces modernizovanja nije neki voz u koji

se može ući na bilo kojoj stanici, da li imamo dobre razloge da hoćemo Evropu po svaku cenu?

Projekt: Balkan

Njega možemo definisati kao maksimum dogovaranja uz minimum dogovora.

Projekt Balkan nije potrebno detaljno obrazlagati. Okolnost da trenutno u njemu živimo olakšava njegovo identifikovanje. Ako smo srednjoevropsku integraciju doveli u sumnju ukazivanjem na njenu unutrašnju protivrečnost, ovde ćemo sresti neobičnu formu instrumentalizovanja protivrečnosti. Nestabilnost je stabilizovana kao (delom svesni) program. Uvek neizvesni ishod „dogovora“ promovise učesnike u političke aktere. Bez toga, bili bi suvišni, nefunkcionalni. Ovako, njihovo uklanjanje značilo bi odsutnost sa pregovaračkog stola, što u projektu Balkan znači faktičko ukidanje. Zbog toga svi pristaju na svoje „predstavnike“.

Kada ovaj tip integracije nazivam projektom, i time ga svrstavam među ravnopravne pretendente na smisao Jugoslavije, time želim reći da današnja definicija Jugoslavije kao „dogovora“ nije samo rezultat nekog situacionog spleta okolnosti. Ona je relevantna interpretacija, koja ima svoju istoriju i svoje argumente. Suština balkanske integracije nam se otkriva preko sledećeg pitanja: Iz kojeg energetskeg izvora se regeneriše moć neophodna za stabilizovanje nestabilnosti? Šta projekt večnog dogovaranja spasava od entropije? Odgovor je jednostavan: *Nacionalni programi strana koje učestvuju u dogovaranju.*

Nacionalni programi predstavljaju stvarnu energetskeg osnovu projekta Balkan. Ne u tom smislu što bi tu bila reč o jasno definisanim ciljevima, manje ili više eksplicitnim name-

rama. Kada bi to bio slučaj, teško je razumeti zbog čega je za njihovo realizovanje potrebno toliko vremena. Pre se čini da nacionalni programi imaju instrumentalni karakter. Oni treba da obezbede privilegije unutar Jugoslavije, a ne da zasnuju izlazak iz nje. Onaj kome uspe da fiktivnu mogućnost raskida „ugovora“ prikaže kao aktuelnu pretnju, dospeva u posed džokera koji omogućava različite igre.

Definisanje identiteta Jugoslavije posredstvom projekta Balkan ima tu prednost što se može pozvati na dvostruku evidenciju: bilo je tako, i jeste tako. Stapanje prošlosti i sadašnjosti odnosi prevagu nad skepsom u pogledu budućnosti. Jer, nije važno što projekt Balkan (možda) niko svesno ne želi, čime je on onda lišen dimenzije budućnosti; dovoljno je da predstavlja gramatiku jezika na kojem raspravljamo o našoj „nebalkanskoj“ budućnosti, pa da je time već u samom njenom središtu.

Projekt: Jugoistok

Možemo ga definisati kao unutrašnje uređenje Jugoslavije koje omogućava dostojanstveno siromaštvo.

Trezveno posmatrano, Jugoslavija nikada nije nedvosmišleno pripadala Evropi, ni preko nekadašnjih austrougarskih provincija, ni preko države Srbije. Naravno, ukoliko Evropu razumemo kao materijalni sklop, a ne kao niz manje ili više jasnih načela. Drugim rečima, izvesno evropeizovanje unutrašnjih odnosa uopšte ne znači faktičko integrisanje u Evropu.

Projekt Jugoistok predstavlja odgovor na pitanje: Kako organizovati trajno siromašno društvo? Društvo koje se spontano orijentiše prema vrednostima strukturno razvijenog „centra“, a koje uvek može biti samo njegova „periferija“.

Odmah je jasno da se mora napustiti iluzija o sporijem ili bržem „uključivanju“ u centralnu regiju. Ona frustrira na neproduktivan način, pošto budi očekivanja koja neprekidno mora da izneverava. Uz to, bezrezervna odluka za „evropsku integraciju“ mvođi eroziji onih socio-kulturnih mehanizama koji našem društvu mogu da pomognu da, uprkos trajnom siromaštvu, formira relativno stabilan identitet. Naime, kao uvek problematični deo Evrope, naše društvo (preciznije bi bilo: naša društva) izgradilo je u poslednjem veku niz obrazaca prilagođavanja, koji bi u procesu konsekventne modernizacije morali biti destruisani, uz malu verovatnoću da će racionalniji obrasci, koji budu podsticani, zaista doneti opipljive rezultate.

Pomenute socio-kulturne mehanizme i obrasce prilagođavanja možemo nešto bliže okarakterisati time što ćemo u definiciji identiteta Jugoslavije istaći da je tu reč o jednom u osnovi *tradicionalnom* i u osnovi *slovenskom* društvu. Oba elementa izražavaju primat *simboličke* nad *materijalnom* konstitucijom. To znači primat kulture nad materijalnom reprodukcijom života. Jednostavno rečeno, materijalno siromaštvo ovde je oduvek bilo kompenzovano pomeranjem težišta života u kulturu, pri čemu pod kulturom podrazumevam svaki vid simboličke konstitucije. Prvenstveno konstitucije socijalno relevantnih ideja u politici i literaturi.

Politički pluralizam Jugoslaviji je neophodan ne zato da bi postala Evropa, nego da bi mogla izdržati teško saznanje da nije Evropa. Projekt Jugoistok sadrži zahtev da se neuspeh modernizacije, koji svakodnevno doživljavamo u formi projekta Balkan, ne zamagljuje polemičkim i protivrečnim projektom Srednja Evropa, nego da se zaplet iz poslednjeg veka naše istorije prihvati kao faktička osnova našeg socio-kulturnog identiteta. Ne u smislu nekog ideološkog generalizovanja statusa

Srbije pre ujedinjenja (jer i ona je bila „između Istoka i Zapada“), nego kao trezveno polaganje računa o našim socijalnim resursima.

Ako bogatstvo definišemo kao uređenu kompleksnost, kao pluralizam individualnih i kolektivnih projekata, jasno je da Jugoslavija nikada neće biti materijalno bogata. To ne znači da je osuđena na apsolutno siromaštvo. Neophodno je samo prevladati šok koji je nastao kao rezultat saznanja da je utopijsko homogenizovanje, iz poslednjih pola veka naše istorije, intenzivirajući simboličku dimenziju našeg društva, ugrozilo same temelje simboličke reprodukcije života. Dakle, da je pomoću jedne ideje ukinulo spontano regenerisanje ideja. Time je istovremeno dovedena u pitanje jedina osnova moguće kompleksnosti našeg društva. A bez pluralizma ideja, siromaštvo će slomiti njegov identitet. Tu više nije reč o manjem ili većem prihodu po glavi stanovnika, o manje ili više konformnim ideologijama i institucijama, nego o preživljavanju jednog društva koje je predugo bilo nasilno odvojeno od svog prirodnog sociokulturnog temelja.

Književne novine, Beograd, 1. mart 1989.

JUGOSLAVIJA IZMEĐU LJUBLJANE I PRIŠTINE

Da ideje postaju materijalna snaga, ukoliko zahvate mase, učili smo već na prvim časovima marksizma. Da i nedostatak ideja postaje materijalna snaga, ukoliko zahvati mase, možemo detaljno studirati na svakodnevici društva u kome živimo. Ono što se u Jugoslaviji trenutno dešava jeste eksplozija pomenu-tog nedostatka. Eksplodirao je vakuum. Pola veka sistematskog onemogućavanja političke kulture nije za sobom ostavilo neku trivijalanu prazninu, neposedovanje kao prostu negaciju pose-dovanja. Ta praznina ima vlastitu strukturu i vlastiti identitet. Ona je oblikovana kao politička nekultura, kao čvrsti obrazac motivacije i delovanja. Ako ništa drugo, bar taj obrazac homo-genizuje jugoslovenski prostor, od Ljubljane do Prištine.

Društveni i partijski pluralizam

Samo prividno paradoksalno je to što se politička dinamika slovenačkog društva na svom vrhuncu ispoljila kao ordinarni politički diletantizam. Učesnici zbora u Cankarevom domu (povodom štrajka albanskih rudara u rudniku Trepča – prim. prir.) ponašali su se kao poslovični slonovi u prodavnici krista-la. Skoro da nije ostao nijedan politički simbol koji nisu polo-mili svojim nezgrapnim okretanjem u skućenom prostoru na-ših zajedničkih emocija. Da li je to zaista bila njihova namera? Mislim da nije. Radilo se o ispadu političke nekulture. Dakle, o njihovom doprinosu našoj neveseloj zajedničkoj stvari.

Pažljivi posmatrači mogli su da ovu dijalektiku politizovanja (sa njenim antipolitičkim konsekvencama) uoče već u prvim, poštovanja vrednim i uspešnim, pokušajima Ljubljane da postane centar političkih inovacija naše zemlje. Poslednjih nekoliko godina tu nastaju teme koje uzbuđuju Jugoslaviju i koje zahtevaju zauzimanje stava. Prva je, setićemo se, bila „pravo na samoopredeljenje do otcepljenja“, poslednja – pluralizam političkih partija. Analizom politički infantilnog ponašanja glavnih aktera (i inače bizarnog) sudskog procesa „vojna tajna“, mogli bismo pokazati da je ovo politizovanje bilo protivrečno, da ono ne samo što ne uklanja političku nekulturu, nego čak jača jednu njenu bitnu dimenziju. Međutim, neka takva „analiza mentaliteta“ nije neophodna, pošto se isti rezultat može dobiti već uvidom u elementarne protivrečnosti samih ideja preko kojih se politizovanje odvija.

Ukoliko se složimo u pogledu toga da se u komunističkim društvima politička kultura najefikasnije ukida mešanjem metafizike i politike (posredstvom pojmova „radnička klasa“, „komunistička partija“, „svi radni ljudi i građani“ itd), lako ćemo se saglasiti da se pomenuto „pravo na samoopredeljenje“ u potpunosti uklapa u ovaj mehanizam ukidanja politike. Njime nije formulisan politički problem, ono nije tema o kojoj se može racionalno raspravljati, nego predstavlja mobilizacijski kod, praznu formu za domesticiranje raznolikih emocija.

Šta je u stvari, politički posmatrano, „pravo“ nekog naroda? O čemu nas informiše ovaj prosvetiteljsko boljševički idejni bastard? Na oprez bi morala da nas opomene već okolnost da je svoje zvezdane trenutke ta ideja doživela u istorijskim konstelacijama svetskog građanskog rata. Najpre kao ideološki most za izvoz Francuske revolucije, a zatim, na ideološkom vrhuncu Prvog svetskog rata, kao sredstvo za unutrašnje de-

montiranje protivničke strane. Nema kraćeg puta u regiji iracionalnog od onog na kome se govori o „narodima“, umesto o individuumima i političkim zajednicama (državama). „Prava naroda“ su beskrajna i nemerljiva. Onaj ko pretenduje da ih zastupa, postavlja jednu apsolutnu pretenziju, i time iskoračuje iz racionalog diskursa.

Pravo je nešto što se na pravnom putu može iznuditi, uz pomoć institucija koje su za to predviđene. Elementarni subjekt prava jeste individuum. Naravno da je moguće zamisliti situaciju u kojoj bi većina građana Republike Slovenije donela odluku da živi u poretku koji se suštinski razlikuje od trenutnog unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Ali, to ne bi imalo nikakve veze sa „pravom za samoopredeljenje“ slovenačkog naroda. U prvom slučaju, reč je o stvaranju uslova za slobodno odlučivanje građana o uređenju u kojem žele da žive. Takvo stvaranje uslova identično je sa borbom za političko demokratizovanje. U drugom slučaju, u kojem bi bila reč o „pravu naroda“, subjekat odlučivanja gurnut je u metafizičko polje. On postaje kombinacija za „radničku klasu“, za tog nadempirijskog aktera koji je naše državno uređenje pretvorio u mitski lavirint. Možda je „narod“ trenutno snažniji mit od „klase“, ali njihov sukob samo intenzivira političku metafiziku, a ni u kom slučaju ne vodi njenom razgrađivanju. Drugim rečima, politizovanje tog mita ne stvara, nego onemogućava političku kulturu.

Na prvi pogled se čini da stvar drugačije stoji sa partijskim pluralizmom. Međutim, samo na prvi pogled. Politički pluralizam vodi povećanju društvene racionalnosti samo pod pretpostavkom da predstavlja izraz legalizovane društvene kompleksnosti. Dešava li se to u Jugoslaviji? Kakva vrsta političkog pluralizma je moguća u zemlji u kojoj ne postoje nijed-

ne autonomne političke novine? U kojoj još nisu dopuštena čak ni relevantna pred-politička udruživanja, npr. u nezavisne sindikate radnika i poslodavaca? Hoće li Jugoslavija biti prva zemlja na svetu u kojoj će društveni pluralizam biti stvoren polazeći od političkog? Ili će se, po unutrašnjoj logici kolektivnog delovanja, takav „partijski pluralizam“ razotkriti kao pluralizam pogleda na svet, dakle, kao pluralizam vere? Možda bi bilo zanimljivije imati više političkih verskih zajednica (umesto jedne sadašnje), ali ne treba očekivati da bi naše društvo time postalo racionalnije.

Greška naših slovenačkih prijatelja je u tome što se nisu otrgli iz magnetnog polja vladajuće političke metafizike. Naivno su poverovali njenim metaforama, kao da su one izraz stvarnog života, a ne ideološka magla. Zbog toga su i sami postali skloni ekscesima od neukusnih viceva *Mladine* (opozicioni omladinski list u Sloveniji – prim. prir.) do neverovatne Davidove zvezde. Međutim, treba li da demonizujemo Sloveniju samo zato što svojski učestvuje u opštoj političkoj gluposti? Još više od toga: treba li da se u tom poslu udružimo sa onima koji su decenijama proizvodili političku nekulturu, a koji su sada, i samo sada, sasvim slučajno u pravu? Oni su u pravu zbog toga što drugi prave gluposti, a ne zahvaljujući vlastitom učinku. Dakle, svi su u pravu ne zato što nastupaju sa stanovišta političke kulture, nego zato što trenutno to drugi čine u još manjoj meri nego oni.

Komunizam i Kosovo

Komunizam i Kosovo poseduju jednu fatalnu sličnost. Skloni su tome da politiku formulišu na egzistencijalnom jeziku. Pobjeda ili propast, kompromisi su isključeni. „Vlast smo osvojili

oružjem, i samo tako ćemo je prepustiti nekom drugom“, slušamo već godinama. Rudarski štrajk, u kojem je život hiljadu ljudi otvoreno iskorišćen kao politički argument, neugodno podseća na pomenuti politički nihilizam. Time se, po prvi put na našem tlu, komunizam suočava sa protivnikom koji argumentuje na isti način. Dakle, sa protivnikom koji se koristi sličnim jezikom. Oba su izvežbana samo za jedan tip delovanja, za ilegalni. Ni jedan ni drugi ne uvažavaju institucije, važne su lične lojalnosti – „svoji ljudi“ na strateškim položajima. Jedina razlika je u tome što se komunizam nalazi na silaznoj, a albanska stvar na uzlaznoj putanji. Prvi imaju malo, drugi imaju mnogo vremena. Treba li pogađati ko će, ukoliko ovaj rat postane svakodnevica, na kraju pobediti? Ili još jednostavnije: koja je civilizacijska cena bilo koje od te dve pobeđe?

Ukoliko se državno-pravno konstituisanje Srbije bude orijentisalo prema komunističkom modelu politike, uključivanje Kosova u Srbiju će značiti samo to da će se zastupnici principa „pobeda ili smrt“ naći u istom kavezu. Ali, ako Kosovo treba da bude pacifikovano, moraju biti napuštena oba koordinatna sistema: i onaj u kome je pitanje o modusu podnošljivog zajedničkog života suspendovano u ime metafizičkih krajnjih ciljeva (socijalizma, istine, samoupravljanja), i onaj u kome nije važno kako žive pripadnici vlastitog naroda nego to da ih ima sve više, i na sve više mesta.

Zajednički život na Kosovu biće mogućan samo ako se u državno-pravno konstituisanoj Srbiji otvoreno i konsekventno postavi pitanje „društvenog ugovora“ naroda i grupa koji su obuhvaćeni njenim granicama. U idealnom slučaju, to bi značilo sazivanje Ustavotvorne skupštine, koja bi slobodno i autoritativno odlučila o unutrašnjem uređenju Srbije i o mehanizmima za kontrolu sprovođenja donesenih odluka. Na-

ravno, takav idealni slučaj je puka iluzija. Protiv njega govori poslednjih pola veka naše istorije.

Međutim, moguće je naknadno nadoknaditi osnovne učinke neke takve Skupštine. Ako je njen smisao u tome da oblikuje kompromis između relevantnih društvenih grupa, onda bi se oponašanje njenih učinaka pre svega sastojalo u pokušaju parlamentarizovanja tih grupa, sa nadom da će one vremenom uskladiti svoja viđenja zajedničke budućnosti.

Znamo da se većina albanskog stanovništva koje živi na Kosovu protivi „ustavnim promenama“. Uopšte nije reč o tome da li su „u pravu“ ili su „pogrešno obavješteni“ o smislu tih promena. U nekoj fiktivnoj Ustavotvornoj skupštini njihovih predstavnici bi formirali glasnu i sumnjičavu manjinu, uverenu u to da je neko želi hendikepirati. Bilo bi potrebno mnogo energije da se te sumnje ublaže, ali taj konfliktni proces bio bi proces učenja i međusobnog upoznavanja, dakle, proces života. On se nije dogodio, i trenutno se ne događa. Ako ga je uopšte moguće kompenzovati, na raspolaganju stoji samo jedan put. Društvenim grupama treba dozvoliti da na legalan način izražavaju sumnje o opravdanosti i takvih odluka koje izgledaju evidentno opravdane. Ako većina Albanaca ima pogrešne predstave o autonomiji, ako te predstave ne sadrže lojalnost prema vodećoj politici, to uopšte nije razlog za njihovo kriminalizovanje. Zajednički život nikad nije zasnovan na istini, nego uvek na kompromisu. U pretenziji na istinu sadržana je pretenzija na apsolutnu moć. A njen prirodni medij je sat.

Književne novine, Beograd, 15. mart 1989.

JOŠ SMO VEOMA DALEKO OD STVARNOG PLURALIZMA

Ukoliko pojam pluralizma posmatramo kao komunikacijski kod, a u slučaju našeg skupa (Okrugli sto u *Samoupravljanju*, časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja, maj 1989 – prim. prir.) kao tačku privrednog ili stvarnog dodira različitih „jezika“ (teorijskih, političkih, svetonazornih), primećujemo da mu je svojstvena izvesna paradoksalnost. Na jednoj strani, taj pojam – kod olakšava komunikaciju, pošto u gotovo svim vrednosnim sistemima ima sličan, tj. u osnovi pozitivan status. Bez obzira na svoja druga politička uverenja, niko danas u Jugoslaviji ne bi lako pristao na to da iz svog jezika isključi pojam pluralizam, ili da mu pripíše negativna svojstva. Time je – privredno ili stvarno – omogućena komunikacija između stanovišta koje inače ima malo dodirnih tačaka.

Koje propratne posledice u sebi nosi transformacija pojma pluralizma u jedan komunikacijski kod, možemo pratiti na istoriji klasičnih komunikacijskih kodova, kakvi su pojmovi istine ili dobra. Oni, takoreći, predstavljaju uslov za uključivanje u razgovor, a ne informišu nas o konkretnim svojstvima pojedinih stanovišta. Naravno da svi žele istinu, i naravno da svi žele dobro. I naravno da time uopšte nije rečeno šta oni u stvari žele. Ali, onom formalnom željom homogenizovan je komunikacijski prostor u kome eventualno može da dođe do rasprave o sadržinskim razlikama između različitih pretenzija na opštepriznate vrednosti.

Pozitivno svojstva pojma pluralizma jeste što u današnjim jugoslovenskim raspravama homogenizuje komunikacijski prostor. Paradoksalnost je sadržana u tome što iz ovog pozitivnog svojstva neposredno sledi i ne manje dalekosežno negativno svojstvo. Do njega ćemo najbrže dospeti pomoću pitanja: da li su u našoj socijalnoj semantici „sazreli uslovi za to da pojam pluralizma postane komunikacijski kod? Da li se možda time podstiče nastajanje privida o nekoj saglasnosti, tamo gde nje uopšte nema? Jednostavno rečeno: ako bi pojam pluralizma trebalo da omogući konkretna razlikovanja, onda njegovo formalizovanje u opšteprihvaćenu vrednost uopšte nije poželjno. Pošto socijalno-politički sadržaji, koji su obuhvaćeni pojmom pluralizma, nisu u našem društvu oslobođeni elementarnog polemičkog naboja, bilo bi za samu socijalnu komunikaciju povoljnije ukoliko bi tom pojmu bila vraćena analitička oštrina. Ona bi pomogla da se stvarna saglasnost odvoji od prividne, i da se onda na ovoj prvoj, ma kako minimalna bila, pokuša izgraditi zajednički jezik na kome bi naše društvo moglo da relevantno komunicira o sebi.

Ukoliko nameravamo da pojmu pluralizma vratimo analitičku oštrinu, i da ga time transformišemo u pojam koji omogućava stvarna razlikovanja, moramo se najpre odupreti jednoj prividnoj evidenciji, iz koje započinje nekontrolisano širenje obima ovog pojma. Ta evidencija je sadržana u uverenju da pluralizam predstavlja jednostavnu suprotnost monizmu, da on znači obilje nasuprot redukciji, heterogenost nasuprot homogenosti. Budući da se ovde radi o binarnom shematizmu, čija je jedna strana, po definiciji, vrednosno negativna, jasno je da će svako želeti da se priključi pozitivnom polu. Ako je suprotnost pluralizma po definiciji siromaštvo i nerazvijenost

(koja se „još nije pluralizovala“), ne može se očekivati da će se neko dobrovoljno deklarirati kao protivnik pluralizma.

Međutim, u socijalno-politički relevantnom smislu pluralizam ne može biti definisan unutar pomenutog binarnog shematizma, koji je, kao što se lako može videti, logičko-ideološkog tipa, tj. koji prethodi konkretnom saznanju, a nije njegov rezultat. A ako se rukovodimo konkretnim saznanjem, videćemo da pluralizam nije identičan sa obiljem, heterogenošću, raznovrsnošću. Mnoštvo oblika – koje onda stoji nasuprot „monizmu“ – može da bude i posledica raspada. Ako pluralizam definišemo unutar binarnog shematizma, moraćemo jako fragmentarizovana društva, koja su dezintegrisana, i u tom smislu nemonolitna, proglasiti pluralističkim. Tada se nećemo moći odupreti ironiji da za neko društvo kažemo da je pluralističko u najvišoj meri kada se nalazi u poslednjoj fazi svoga raspada.

Ova primedba o unutrašnjoj paradoksalnosti pojma pluralizma nema samo metodološki smisao. Naime, zastupaču tezu da je u našoj društveno-političkoj semantici „pluralizam“ afirmisan isključivo putem eksploatacije njegovog paradoksalnog svojstva. Drugim rečima, paradoksalnost nije neka od sporrednih posledica, nego upravo osnova koja omogućava funkcionisanje pluralizma u našem društvu. Nije teško pretpostaviti da je ova paradoksalnost sabrana pod pojam „pluralizam samoupravnih interesa“.

Ukoliko proces domesticiranja pluralizma u naš politički život posmatramo iz perspektive dovršenja tog procesa, videćemo da pojam pluralizma tu služi kao semantičko prikrivanje neizdrživog fragmentarizovanja i dezintegracije. Emocionalni (pozitivni) naboj, svojstven pojmu pluralizma, kompenzuje očigledno negativne efekte anticivilizacijskog „obilja“ koje je u

našem društvu supsumirano pod taj pojam. Međutim, ma koliko da je potrebno svakodnevno razobličavati identifikovanje fragmentarizovanja i pluralizma, puno zanimljivije je istražiti logiku procesa koji je dovršen u toj identifikaciji. Naravno, ovom prilikom mogu da naznačim samo njenu osnovnu liniju.

Jugoslovensko društvo je bilo heterogeno od samog svog uspostavljanja 1918. godine. Ono je predstavljalo konglomerat etnički, regionalno i verski različitih elemenata. Sredinom šezdesetih godina ta kompleksnost je – u uslovima koje naša društvena teorija još nije dovoljno istražila – dospela u fazu u kojoj je, po ko zna koji put od 1918, postala očigledna diskrepancija između društvene kompleksnosti i institucionalnih sredstava za njeno regulisanje. U istoriji našeg društva postoji jasna tendencija da se ova diskrepancija ublaži nasilnim redukovanjem kompleksnosti, tj. njenim nepriznavanjem. Sa stanovišta ekonomije vlasti, takva strategija je razumljiva, budući da se homogenim društvima lakše upravlja. Međutim, dubinsku kompleksnost našeg društva nije moguće ukinuti tako što će se politički proglasiti ukinutom. Ona se, u formi različitih smetnji regulacije, uvek iznova vraća, kao nepomirljivi etničko-nacionalni, regionalni itd. partikularizam.

U svakom slučaju, sredinom šezdesetih godina je politički sistem „doneo odluku“ (naravno, rečeno metaforički), da delimično prizna društvenu kompleksnost. Iako je pojam pluralizam legalizovan tek znatno kasnije, ipak u tim godinama započinje njegovo domesticiranje. Sada moram da skratim liniju argumentacije i da formulišem tezu. Ona glasi: forma koja je ponuđena kao kompromis, kao sredstvo za pacifikovanje i korumpiranje tvrdokorne društvene kompleksnosti, imala je zapravo taj funkcionalni smisao da tu kompleksnost prevede na jedan jezik koji omogućava antipluralistički tip

vladavine. Pluralizam je priznat da bi se onemogućilo artikulisanje stvarnog pluralizma, koji bi onda, po prirodi stvari, iziskivao drugačiji oblik političkog regulisanja nego što je onaj koji u našoj zemlji postoji. Politički sistem je ovim potezom neposredno rasterećen, ali uz tu cenu da se društvena raznovrsnost legalno može pojavljivati samo kao fragmentarizovanost, čime pluralizam postaje, prividno paradoksalno, motor socijalne entropije.

Verujem da bi se nepristrasni posmatrači lako složili u pogledu toga da se u našem legalizovanom društveno-političkom pluralizmu radi o kompenzacijskoj formi, tj. o „lažnom“ pluralizmu. Međutim, nešto teže je navesti uslove za uspostavljanje istinskog pluralizma. Ako se on ne može definisati unutar binarnog shematizma, tj. kao jednostavno suprostavljanje monizmu, unitarizmu, homogenizovanju itd., da li ga je uopšte moguće analitički (tj. neideološki) upotrebljavati?

Mislim da je moguće navesti nekoliko osnovnih uslova za neideološku upotrebu pojma pluralizma.

a) *Decentriranje slike sveta*. Pluralističko može biti samo ono društvo u kome je sa samorazumljivošću legalizovana konkurencija između različitih viđenja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Dakle, društvo u kome se polazi od toga da je moglo biti i drugačije nego što je bilo, još više od toga, da je možda i bilo drugačije nego što mi verujemo da je bilo. Iz toga sledi da postojeće stanje nije apsolutno, nego da predstavlja samo jednu od mogućih sadašnjosti, pri čemu istovremeno postoji više konkurentskih predstava o tome šta je naša sadašnjost i u kom pravcu bi je trebalo menjati. Ti različiti projekti promene jesu projekti budućnosti, što znači dopušteno je ravnopravno paralelno postojanje više budućnosti. Na osnovu ovoga je jasno da ideološki integrisana društva ne mogu biti pluralistič-

ka. Ako postoji pretenzija na jedinstvenu interpretaciju prošlosti (koja je, uz to, još i oficijelno sankcionisana), ako je slika sadašnjosti pod nadležstvom ideoloških interpretatora, i ako je budućnost shvaćena kao pravolinijsko nastavljanje „puta“ koji je „zacrtan“, onda je priča o pluralizmu samo fasada iza koje se umnožava raspad društvenih formi.

b) *Pravo društvenih grupa da same definišu svoj identitet.* „Subjekti“ pomenutih interpretacija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti su društvene grupe. Praktična relevantnost tih interpretacija sastoji se u tome što posredstvom njih relevantne društvene grupe u stvari definišu vlastiti identitet. Svoju sliku o sebi one izgrađuju tako što iz svoje partikularne perspektive rekonstruišu svoju, opet nužno pristrasnu, istoriju, čiji deo je onda vlastito aktuelno viđenje, da bi iz toga sledio projekat budućnosti društva u kome taj kolektiv živi. Zajednički identitet može se postići na dva načina. Da se oficijelno nametne jedinstvena slika društva, pa da se društvene grupe prisile da je usvoje kao vlastitu. Ili da se zajednički identitet uspostavi kao rezultat komunikacije između različitih partikularnih perspektiva. Da bi ovo drugo bilo moguće, nužno je društvenim grupama priznati pravo na autentičnu samointerpretaciju. Politička selekcija, ako uopšte, treba da nastupi tek na kasnijem nivou izražavanja, i to samo ukoliko se radi o očigledno destruktivnim (rasističkim, agresivnim itd.) interpretacijama prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. A ukoliko pomenuti proces komunikacije između različitih samointerpretacija treba istovremeno da predstavlja proces socijalnog učenja, jasno je da iz njega ne može biti isključena nijedna, ma kako pogrešna i jednostrana interpretacija. Inače, kako bi ona mogla biti korišćena, ako ne u sučeljavanju sa interpretacijama koje druge društvene grupe imaju povodom istog događaja, epohe itd.

c) *Parlamentarizovanje društvenih grupa.* Da bi skicirani proces formiranja pluralističkog društvenog identiteta bio stabilizovan i institucionalno osiguran, nije dovoljno načelno „razumevanje“ za različitost društvenih grupa. Potreban je odlučujući korak, kojim se definicija toga šta jedno društvo jeste izjednačava sa procesom društvene komunikacije. Drugim rečima, društvo je dinamički rezultat konkurencije između različitih viđenja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, pri čemu su ta viđenja, da bi bila povećana njihova odgovornost, i da bi bilo olakšano njihovo koordinisanje, prevedena na ravan političkog organizovanja. Takvo organizovanje je moguće samo u formi parlamentarnog reprezentovanja društvenih kolektiva.

Iz ove skice proizlazi da pluralizam ne definišem kao tip organizovanja vlasti (koji bi onda bio direktna suprotnost političkom monizmu), nego kao način formiranja društvenog identiteta. Zbog toga nije dovoljno da neko društvo prestane da bude monistički integrisano, pa da automatski postane pluralističko društvo. U Jugoslaviji vidimo da takav automatizam ne postoji.

Sada se još postavlja pitanje, da li je istinski pluralizam, koji sam opisao posredstvom tri osnovna uslova, samo neki vrednosni orijentir, tj. kriterij kojim se neko društvo procenjuje, a koji je njemu samom spoljašnji. Ili naprotiv, ima neke suštinske unutrašnje veze sa problemima društvene samokonstitucije? Drugim rečima: da li pluralizam predstavlja rešenje nekih problema, tako da možemo reći – ukoliko ti problemi postoje, mogu biti rešeni samo pluralističkim regulativnim konceptom? Mislim da je ovo drugo slučaj.

Ako neko spontano proizvodi više različitih predstava o svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ako je ono trajno kompleksno društvo (npr. zbog etničke, verske, regionalne

raznovrsnosti), ono može da formira samo apstraktni identitet, ili da se nađe u permanentnoj krizi identiteta. Apstraktni identitet je, kao što sam pomenuo, rezultat sučeljavanja različitih partikularnih perspektiva, i nužno je formalan, budući da nijedna sadržinska predstava ne može da računa na opšte prihvatanje.

Osnovni problem našeg društva proizlazi iz toga što je ono kompleksno, ali istovremeno ne postoje institucionalna sredstva za trajno regulisanje te kompleksnosti. Pluralizam bi bio jedini put prevladavanja sedamdesetogodišnje krize identiteta našeg društva, ali pluralizam sadrži uslove koji iziskuju temeljnu reformu celokupnog društveno-političkog poretka. Iz ove diskrepancije sledi gotovo opipljiva kriza identiteta, ne samo društva u celini – nego i velikih društvenih grupa (etničkih i regionalnih celina).

Možda bi, na kraju, trebalo da naznačim dodirne tačke između našeg pojma pluralizma i onog pojma koji sam nazvao autentičnim. Iako je na osnovu onog što sam do sada rekao jasno da smo mi veoma daleko od stvarnog pluralizma, ne treba potcenjivati rezultate procesa društvenog učenja, koji se odvija pre svega u poslednjoj deceniji. Naša istoriografija i društvena nauka, kao i kritička publicistika, uveliko su razbili predstavu o homogenoj prošlosti, dok su sami politički lideri doprineli legalizovanju različitih viđenja postojeće situacije. Time još nije priznat stvarni „subjekt“ društvene interpretacije, tj. nisu priznate društvene grupe, ali su uklonjene neke ideološke prepreke takvog eventualnog priznavanja.

Najmanje je učinjeno u pogledu uslova koji je praktično najznačajniji, ali i praktično-politički najteži. To je – parlamentarizovanje društvenih grupa. Zahtev da se velikim društvenim grupama dopusti pravo na samointerpretaciju (bilo da

su te grupe autonomaški Albanci – radnici koji žele nezavisan sindikat, ili privatni preduzetnici) mora biti formulisan sa velikim društvenim autoritetom, jer njegovim usvajanjem bi se desile velike društvene promene. Socijalistički savez, koji je organizator ovog skupa o pluralizmu, mogao bi da bude nosilac inicijalne energije u ovom poduhvatu koji je tako značajan da možda predstavlja put izlaska iz evolucionog ćorsokaka u kome se našlo naše društvo.

Samoupravljanje, Beograd, 1989, br. 5

ČEKJUĆI PRAVI SUKOB

Našoj epohi, koja je izgubila poverenje u temelje na kojima počiva, kaže Česteron u eseju *O idealima*, nije za njeno saniranje potreban sposoban praktičar, nego veliki ideolog. „Praktičar zna kako stvari funkcionišu. Kada, međutim, stvari prestanu da funkcionišu, onda je neophodan mislilac, čovek koji poseduje nešto kao doktrinu o tome zbog čega stvari uopšte funkcionišu.“ Čini se da je Milošević predstavljao odgovor na upravo takvu „krizu temelja“. Fenomen Kosovo bio je njen najvidljiviji izraz, ali, kako se ubrzo pokazalo, zaborav smisla pogodio je široke regije našeg zajedničkog života. A u krajnjoj instanci, pri pokušaju da se sanira Jugoslavija, odjednom je, na mesto problema njenog konkretnog funkcionisanja, aktuelno postalo pitanje: zašto ona uopšte postoji?

Visoka konjunktura ideologije je u Jugoslaviji, dakle, posledica objektivnog stanja stvari, a ne demagogije ili masovne psihologije, kako to misle strani posmatrači. Oni ne mogu da razumeju da se mi, umesto da se zajednički posvetimo rešavanju ekonomskih problema, sporimo o davnoj prošlosti i da se više zalažemo na raznim zborovima i demonstracijama nego na radnim mestima. Živeći u društvima koja ne potresa kriza identiteta, oni ne shvataju da ideologija zaista (a ne samo demagoški) može biti važnija od ekonomije. Drugim rečima, krećući se u onom komotnom „kako“ načina funkcionisanja stvari i odnosa, oni su zaboravili muke graničnih situacija u kojima postaje nesigurno i ono „zašto“ – stvari i odnosa.

Da bismo bolje razumeli to što nam se poslednjih godina događa, potrebno je razmotriti funkciju ideologije u našem društvu.

Jasno je da ideologiju ne treba razumeti kao „lažnu svest“, niti uopšte kao neko, pozitivno ili negativno, sadržinsko određenje. Mirno možemo ostaviti po strani to da li se radi o „njihovoj“ ili „našoj“ ideologiji, „progresivnoj“ ili „reakcionarnoj“. Ona predstavlja jednu vrstu saznanja društva o samome sebi, time i uspostavljanje komunikacijskog medija kroz koji to saznanje cirkuliše.

Jugoslavija na začelju

Budući da pokušava da pronikne u smisao stvari i odnosa, ideologija se na nužan način odnosi na celinu. Nju ne interesuju detalji, tehnička pitanja, empirijska provera. Ona želi da uspostavi okvir za obavezujuću interpretaciju konkretnih pitanja, a ne da se sama njima bavi. Međutim, da li je društvo zaista takva celina? Može li se ono zaista obuhvatiti jedinstvenim smislom (kao jedinstvenim „zato“ onog „zašto“), koji onda izlaže ideologija? Teza o „kraju ideologije“ je, a da njeni autori toga nisu bili ni svesni, proizašla iz intuicije o definitivnom raspadu jedinstvenog društvenog identiteta. Savremena društva su preterano složena da bi mogla biti jedinstveno reprezentovana, bilo kojim smislom i bilo kojom ideologijom.

Drugačije rečeno, „privatni jezici“ društvenih „elemenata“ su se do te mere osamostalili da je komunikacija „opštim jezikom“ (kako je ideologija) postala nemoguća. To ne znači, kako smatraju teoretičari postideoloških društava, da je namesto „lažne“ nastupila „naučna“ svest. Kraj ideologije, kao objektivna nemogućnost govora o celini, znači i kraj celovi-

te kritičke refleksije, i, uopšte, kraj jednog tipa odnosa prema sebi i prema društvu, odnosa koji je podjednako svojstven Homerovoj *Ilijadi*, hrišćanstvu, ili velikim socijalnim idejama 19. veka (liberalizmu, socijalizmu, konzervativizmu).

Međutim, naša tema nisu društva koja o sebi više ne mogu da komuniciraju putem ideologije, nego upravo društva u kojima se događa renesansa ideologije. To su socijalistička društva. Iz naznačene veze između društvene strukture i društvenog identiteta sledi to da su socijalistička društva, u kojima je još uvek moguće komunicirati ideološkim kodovima „demokratija“, „liberalizam“, „progresivnost“ itd., propustila da razviju unutrašnju složenost i, u skladu sa njom, nehomogeni, apstraktni identitet. To što se stanovništvo u Poljskoj ili Mađarskoj mobilizuje oko programa koji su primereniji prošlom nego ovom veku, nije izraz političke naivnosti ili nezrelosti, nego društvene strukture koja nameće jedan tip komunikacije.

Specifičan slučaj predstavlja Jugoslavija. Na paradoksalan i pomalo ironičan način ona je prva među socijalističkim zemljama započela sa reformama, da bi se danas našla na samom začelju. Višenacionalnu strukturu naše zemlje analitičari najčešće smatraju osnovnim uzrokom ove nevesele inverzije. Međutim, ovaj argument nije tako očevidan kako se na prvi pogled čini. U vreme kada jugoslovensko društvo počinje da komunicira pomoću koda „demokratskog reformisanja“, nacionalni antagonizmi ne igraju značajnu ulogu na njegovoj površini. Tek nasilno prekidanje društvenog razvoja, koji je sredinom šezdesetih godina krenuo u pravcu demokratizovanja, vodi mobilizovanju oko nacionalnih programa. Unutrašnja dinamika jugoslovenskog komunizma, a ne višenacionalna struktura našeg društva, odlučivala je o pravcu njegovog razvoja.

U zemljama u koje je komunistička ideologija „uvezena“ u formi kolonizovanja od strane druge države, program demokratskih reformi može se osloniti na jednostavan binarni shematizam: demokratizovanje je identično oslobađanju od spoljašnje prinude. Drugačije stoji stvar sa Jugoslavijom. Komunizam je tu pobedio „iznutra“, nezavisno od toga kako se to konkretno desilo. Zbog toga je, bar do sada, bilo nemoguće njegovo jednostavno izolovanje i smeštanje u binarni red „naši“–„njihovi“. Frustracija koja sledi iz nemogućnosti jasnog lociranja „agresora“ (tj. prepreke u razvoju) biva savladana tek prelazom sa ravni društvenog na ravan nacionalnog identiteta. Tu je svima jasno ko su „naši“, a ko „njihovi“.

Drugi korak silogizma

Političkim presecanjem demokratskih reformi jugoslovenskog društva sredinom šezdesetih godina, uz istovremeno nepostojanje organizovanih demokratskih grupa koje bi se tome suprotstavile (poput poljske *Solidarnosti*), dinamika se preselila na ravan na kojoj je bilo moguće demokratski program formulirati tako da je bez ustezanja i preterane retorike svako mogao pored uslova uspeha reformi imenovati i prepreku. Prepreka je druga nacija, ili Jugoslavija kao zbirni Drugi.

Sada se postavlja pitanje kakvi su izgledi da ovaj čudni silogizam funkcioniše, tj. da se ne raspadne pod teretom svoje paradoksalnosti? Da ponovim, on izgleda otprilike ovako: njegov prvi element je potreba za demokratskim reformama. Kada one nailaze na političku prepreku, sledi izmicanje na *terminus medius*, tj. nacionalne programe, gde zastupnici reformi nisu prisiljeni da se izlože riziku sukoba sa komunistima, nego se, umesto toga, upuštaju u nerizičan sukob sa „drugim naci-

jama". Treći član je, konačno, sprovođenje demokratskih reformi, iako na sporednom putu. Na tom iznuđenom zaobilasku preko nacionalnih programa neprimetno su odbačeni kako komunizam (bez potrebe direktnog sukobljavanja sa njim), tako i uskogrudni nacionalizam (za koji, nakon što je odigrao svoju mobilizujuću ulogu, u demokratski reformisanom društvu ne može biti mesta).

Ovako izgleda u modelu. A kako izgleda u stvarnosti? U jugoslovenskoj stvarnosti je skicirani silogizam stigao do svog drugog koraka. Tu se, pre svega u Sloveniji, isprobava neprimetno „otkačinjavanje“ istrošenog raketnog punjenja, tj. komunizma. A pošto taj proces ne protiče simultano u svim krajevima, još nije moguće isto postupiti i sa drugim, faktički takođe dovoljno iskorišćenim pomoćnim sredstvom, nacionalnim programom. Ako kolektivni Drugi više ne bi bio samo vlastita korisna fikcija, nego stvarna prepreka (kakva je ranije bio komunizam, što je i predstavljalo motiv za izbegavanje konflikta sa njim), pitanje je da li bi se slovenački reformatori odvažili da se upuste u otvorenu konfrontaciju, ili bi ponovo promenili komunikacijski kod.

„Komunizam“ kao promena elita

I pored velikih razlika na pojavnom planu, reforme u Srbiji se takođe odvijaju prema skiciranom modelu. Ovde čitava stvar izgleda još zanimljivije, pošto se celokupno zbivanje odvija u znatno skraćenom vremenu i time dobija na ošttrini i jasnoći. Paradoksalna veza između komunizma, demokratije i nacije u Srbiji nije izbalansirana preciznim internim reglementiranjem (kao u Sloveniji), nego je „pomirena“ u jednoj ličnosti, čije je ime, bar do sada, predstavljalo ekvivalent za bilo koju od

tri pomenute vrednosti. A da se one trajno ne mogu pomiriti, to zna svako, bez neke posebne analize.

Milošević je nastupio kao neko ko ima konkretne odgovore na konkretna pitanja. Međutim, tajna njegovog uspeha leži upravo u opštosti. Nema ničeg opštijeg nego što je odnos identiteta, a on ga je uspostavio time što je na pitanje koje je glasilo *Srbija*, ponudio odgovor *Srbija*. Identitet je, kao što je poznato, veoma stabilan odnos; međutim, ukoliko treba da kao *terminus medius* predstavlja most između komunizma i demokratije, pitanje je da li može izdržati napetost koja je svojstvena tom ogromnom luku. Da bi se ovaj problem rešio nije dovoljno pojačavati most, tj. intenzivirati „srednji član“, Srbiju i Srbe. Moguće je redom, do neizdrživosti, polemizovati fenomen Srba na Kosovu, Srba u Hrvatskoj, Srba u Bosni, konačno, Srba na Mesecu, ali njime neće biti trajno rešeno osnovno uznemiravajuće pitanje: kakav je odnos između komunizma i demokratije „kod Srba“, tj. u Srbiji. Dakle, nije dovoljno pojačavati most; moraju se približiti obale koje on premošćuje.

Neko će možda pomisliti da olako uz Miloševićevu politiku stavljam arhaični termin „komunizam“. Međutim, taj termin ne upotrebljavam u smislu neke precizne doktrine ili čak samo skupa načela, nego pre svega kao oznaku za jedan način političkog delovanja. Pritom, onaj ko deluje nije suvereni subjekt, nego element konteksta delovanja, i time, iako manje nego oni koji samo „trpe“, takođe „objekt“. U tom smislu, da bismo razumeli dinamiku silogizma komunizam (demokratija) nacija, moramo ga depersonalizovati i posmatrati kao jedan sklop delovanja, a ne samo ličnih karaktera. Ako postupimo na ovaj način, videćemo da često pominjana „karakterna manjkavost“ Miloševićevog štaba ima za našu temu znatno veću relevantnost od individualno-psihološke. Ne samo što se

tu radi o formiranju jednog tipa sledbeništva koji je poznat iz najneslavnijih trenutaka komunističke istorije!

Ako bismo analizirali model mobilizovanja tog danas najaktivnijeg sloja u Srbiji, naišli bismo na frapantnu sličnost sa elementarnim modelom komunističkog mobilizovanja. U oba slučaja radi se o ruralnoj restauraciji (Marks bi čak rekao „ruralnoj kontrarevoluciji“), u kojoj je komunizam iskorišćen samo kao prazna forma za jednu sasvim drugu „radnju“, naime, za promenu elita, tj. za veliku seobu provincije u grad. Teško je poverovati da je kriterij u ovoj selektivnoj seobi sledbeništva zaista bio sadržaj ideologije, tj. da najveći broj današnjih glavnih aktivista ne bi isto tako verno služio i nekim drugim sadržajima.

Ukoliko se u narednom periodu ništa od presudnog značaja ne dogodi, ukoliko se stvari budu kretale sada već vidljivom putanjom, biće nam neophodna jedna opštija teorija o uzrocima neobičnog i kasnog približavanja Srbije Istočnoj Evropi. Tamo ćemo se, kakva bizarnost, naći u trenutku kada taj pojam bude gotovo prazan skup. Međutim, skicirani silogizam o jugoslovenskoj demokratskoj reformi, koja je naciju iskoristila kao posredni član za prelazak sa komunizma na demokratiju, taj silogizam neće u potpunosti izgubiti heurističku vrednost. Biće neophodno samo ga obrnuti. Nacija je u Srbiji, moraćemo možda da konstatujemo za nekoliko godina, poslužila kao sredstvo da se u formi demokratije restauriše arhaični poredak koji, verovatno, tada neće postojati ni u zemlji koja ga je izumela.

Stav, Novi Sad, 10. novembar 1989.

SRBIJA, ŠTA JE TO?

Još samo pre nekoliko meseci, u Srbiji bi skoro svaki intelektualac bez teškoća razumeo čudnu izjavu Maksa Vebera koju je dao na završetku Prvog svetskog rata – da bi se udružio i sa crnim đavolom, samo da Nemačka (a u našem slučaju Srbija) postane moderna država.

Na sreću, ni on, a ni naši intelektualci nisu bili prisiljeni da ulaze u tako ekstremna savezništva. Doduše, politika kojom je Srbija postala „suverena republička država“ od početka je demonizovana u nekim od preostalih „republičkih država“. Zvanični političari i neoficijelna javnost bili su jednodušni u osudi sredstava kojima je iznuđena izmena važećeg Ustava. Govorilo se o dvostrukom političkom moralu, teror u ulice, rušenju legalnih institucija, manipulaciji masama. Ova iznenađena probuđena ljubav za politički moral i fer-plej, makar bila i licemerna, zaslužuje svaku pohvalu, ali ne možemo je uvažiti pri proceni događaja o kojima je reč. Ne zato što bi moralna merila bila neprimerena političkim odnosima, nego zbog toga što skoro svi prigovori počivaju na fikciji da je prethodno stanje bilo nešto drugo do takođe potpuno suspendovanje političkog morala. Dakle, u pravu su oni koji naš poredak opisuju kao ukidanje legalnosti institucija. Međutim, njihova kritika se pretvara u providnu demagogiju ukoliko to nipodaštavanje institucija vezuju za događaje u Srbiji, a ne za samu prirodu onog političkog sistema čija je jedna verzija praktikovana i u Jugoslaviji.

Zbog toga, umesto zaludnog lamentiranja nad kontinuitetom „neprihvatljivih metoda“, radije upitajmo: da li je postignut cilj koji je motivisao njihovu primenu? Da li je Srbija zaista postala država?

Ukoliko državu definišemo u ranomodernom smislu, tj. kao jedinstvo teritorije, državnog naroda i državne vlasti, onda je Srbija nakon „ustavnih promena“ zaista konstituisana kao jedna od jugoslovenskih „republičkih država“. Međutim, ako državu razumemo u modernom smislu, što je uostalom bila intencija i pomenute Veberove izjave (i pre rata je Nemačka na određeni način bila država, i to čak i previše), a to znači da, kao rezultat demokratske saglasnosti na kojoj počiva legitimna vlast, nije tako sigurno da je Srbija nakon „ustavnih promena“ postala država, pa ni to da se ona na ovom putu trenutno uopšte nalazi. Dovoljno je, za početak, podsetiti na Kosovo da bi bilo jasno kako na jednom značajnom delu teritorije srpske „republičke države“ ne samo što nema demokratske saglasnosti naroda, nego čak ni legalne mogućnosti za izražavanje njegove nesaglasnosti.

Ali, na trenutak ostavimo po strani Kosovo. Ni uz najveću pristrasnost ne bismo mogli tvrditi da su problemi ove regije rezultat (samo) pogrešne politike u „novoju“ Jugoslaviji. Drugačije stoji stvar sa Srbijom. Njen problematični status, koji je izmenjen pomenutom Ustavnom revizijom, uspostavljen je u poslednjim decenijama. Opšte uverenje je da se čak može utvrditi tačan datum tog uspostavljanja – godina 1974. Zbog toga je zahtev za promenu Ustava iz 1974. stilizovan u program kome su pripisana gotovo magična svojstva. Kao da će uklanjanjem te (stvarne ili navodne) prepreke blokirana društvena energija konačno početi neometano da cirkuliše. Kao da je taj patetični „datum za istoriju“ zaista početak ja-

snog demokratizovanja Srbije. Da li se to desilo, i uopšte, da li su takva očekivanja bila opravdana? Ako Srbija novim ustavnim konstituisanjem, uprkos zbacivanju balasta iz 1974, nije postala moderna država, gde su uzroci za to?

Da bismo saznali šta je Srbija dobila revizijom Ustava iz 1974, morali bismo znati šta je tim Ustavom izgubila. Možda svoju državu? Svoj demokratski poredak? Oni koji sasvim ozbiljno shvate raspravu o ustavnim promenama, moraju doći do uverenja da je Srbija prestala da bude država 1974, a ne 1918! I kao da sada, prostim anuliranjem Ustava iz 1974, a ne i državotvorne odluke iz 1918, može da postane država!

Preraspodela nepromenjene moći

Iz ovog mešanja datuma proizlazi jasan psihološki dobitak. Emocije se znatno lakše mogu mobilizovati ako se radi o gubljenju/sticanju države, nego ako je reč o internim sporovima među jugoslovenskim komunistima. Kao što je jugoslovenska „Ustavna kriza“ i inače samo forma za sadržaje koji sa ustavnim problematikom nemaju puno veze, tako je i ovde tradicionalna simbolika (od Kosovskog boja pa do patriotskih žrtava u svetskim ratovima) instrumentalizovana da bi se, bar privremeno, legitimisala preraspodela moći, i to one koja je po svojoj suštini ostala nepromenjena. Ogromna provalija zjapi između epohalne retorike i stvarnog događanja. Ono što je najavljeno jeste promena unutrašnjeg uređenja jugoslovenske države, ono što se desilo svodi se na jednostavnu redistribuciju moći u nepromenjenom političkom sistemu.

Lako je razumeti zbog čega 1974. i 1989. nemaju nikakve veze sa 1918, i time nikakve suštinske veze sa pitanjima stvarnog konstitucionalizma. Ustav iz 1974, kao i njegova najnovija

revizija, samo prividno normiraju distribuciju moći u jugoslovenskom društvu (a to znači, njene izvore, obim i kontrolu), dok u stvarnosti ta moć uopšte nije institucionalno regulisana, nego je određena nekom vrstom komunističkog „običajnog prava“, tj. okazionalno, u zavisnosti od odnosa snaga, karaktera ličnosti itd.

Ništa nije jednostavnije nego ovu tvrdnju ilustrovati sa poslednjim događajima vezanim za problematični federalni status Srbije. Ako bismo tražili zajednički nazivnik svih relevantnih definicija tog stanja, morali bismo poverovati da se tu radilo o nekoj vrsti zavere protiv Srbije, omogućene korumpiranim ili nesposobnim srpskim političarima. Međutim, ako su nas neki nacionalni političari izdali (nezavisno od motiva za taj čin), gde je granica ispod koje ostaju zavedeni i silom učutkani (premda, kako kaže Marks, za jedan narod nije nikakav izgovor to da je bio zaveden), a iznad koje se nalaze aktivni učesnici u radnjama protiv Srbije i Srba? Da li su desetine hiljada partijskih, omladinskih i svekolikih drugih „kadrova“, koji su nas svojevremeno gušili hvalospevima sada antisrpskom, a tada najboljem od svih Ustava, a čija ogromna većina danas, na još odgovornijim mestima, aktivno učestvuje u „preporodu“, da li su svi oni bili samo zavedeni? Ako jesu, koju garanciju imamo da to nisu i danas, dok nas guše hvalospevima o „novom kursu“?

Ukoliko se ispostavi da je taj „novi kurs“ takođe nepovoljan za Srbiju (nacionalno opredeljeno rukovodstvo nije dovoljno jemstvo), koji mehanizmi kontrole vlasti će korigovati takav nepoželjni razvoj? Drugim rečima, kojim institucionalno zagaranovanim sredstvima kontrole vlasti raspoložemo danas, nakon ustavne revizije, za razliku od mračnih vremena „antisrpske koalicije“.

Politički sistem posleratne Jugoslavije načelno i dosledno isključuje mogućnost političke kontrole koja ne bi bila samokontrola nosilaca moći. I očigledno pogrešne odluke su ispravne, sve dok se „drugačije ne naredi“. Svi oni koji žele da naprave političku karijeru su u takvom sistemu moći prinuđeni na bespogovornu lojalnost. Pošto ne postoji mogućnost da se karijera stiže i u opoziciji (makar i unutarpartijskoj), alternativa je: pokornost ili povratak u privatnost. Ova suštinska osobina jugoslovenskog političkog uređenja omogućila je Ustav iz 1974, kao i sve druge značajne odluke, bilo da ih procenjujemo kao pozitivne ili negativne.

Promenom federalnog statusa Srbije ne samo što nisu promenjeni uslovi koji su nešto tako omogućili, nego su oni još i intenzivirani. Dovoljno je setiti se pozadine na kojoj se odvijala „istorijska 8. sednica“! Na tom primeru bi se, takoreći, u eksperimentalno čistom obliku, mogla studirati tehnologija institucionalno potpuno nevezane moći. Do danas se ništa suštinski nije izmenilo. Ono što se slavi kao renesansa Srbije, u brojnim svojim vidovima je samo eksplozija iste one političke neartikulisaniosti i podaničkog mentaliteta, koji su neraskidivo vezani za prirodu političkog sistema i koji su, uostalom, usloveli posleratno nazadovanje Srbije.

Trijumf teritorijalnog načela

Ako je „novo konstituisanje“ Srbije trebalo da ima ikakve veze sa demokratizacijom, ono se moralo odvijati kao jasna promena suštine političkog uređenja, a ne samo kao promena odnosa snaga (i njihovih „nosilaca“). A demokratsko konstituisanje političke zajednice znači to da se građani ne sprečavaju da putem slobodno izabраниh predstavnika odlučuju o svim

suštinskim pitanjima unutrašnjeg uređenja. Bez čvrste volje da se vlast izvede iz partijskih katakombi i vrati parlamentu, kao jedinom legitimnom narodnom predstavništvu, sve reforme su prividne i ne dotiču središte problema.

Međutim, proces reformi, koji u Jugoslaviji počinje sredinom šezdesetih godina, išao je drugim pravcem. Umesto da na dnevni red stavi eminentno političko pitanje unutrašnjeg uređenja, on je naturalizovao političke subjekte, definišući ih kao „radne ljude“ i kao pripadnike nacija. A pošto je svojstvo svakog tela da ima prostornu lokaciju, teritorija postaje osnovna politička kategorija. Demokratsko pravo na samoodređivanje i političko reprezentovanje transformiše se u pravo na „svoju teritoriju“ i svoje nacionalne predstavnike. Kao da slovenački, srpski, hrvatski ili bilo koji drugi naš narod osim (neaktuelizovanih) političkih prava ima i neka, aktuelna ili potencijalna, prava na teritoriju koju naseljava! Kao da je sasvim normalno to da za sebe zahteva kompetenciju da odlučuje o tome gde će sa „svojom“ teritorijom!

Jugoslavija nije nastala kao ujedinjenje teritorijalnih država, da bi onda mogla na njih da se razlaže. Jedno metaforičko pravo, kakvo je „pravo naroda“, na taj način od metafore postaje politički mit, koji apsorbuje energiju i definiše pravac promena. Mit o „pravu na otcepljenje“. Naravno da je moguće razlaganje složenih država. Međutim, to nema nikakve veze sa pravom na deo državnog teritorija, nego je čisto politički čin.

Političke reforme se u Srbiji od samog početka odvijaju u znaku trijumfa teritorijalnog načela. Od samog početka je „jedinstvo“ bilo važnije od slobode. I to jedinstvo u predmodernom smislu, kao jedinstvo teritorije, čiji „narod“ će biti homogenizovan jedinstvenom državnom vlašću. Na taj način su Srbiji „vraćeni“ Kosovo i Vojvodina. Nije važno što sa auten-

tičnim predstavnicima kosovskog stanovništva nije postignut ni najlabaviji kompromis (niti su takvi predstavnici uopšte priznati kao mogući sagovornici). Važno je da se Kosovo „vrati“ Srbiji! „Permanentna diferencijacija“, kao način održavanja vlasti apsolutne manjine nad apsolutnom većinom, predstavlja ekvivalent za „permanentnu revoluciju“, kojom je nekoliko procenata proletarijata trebalo da uspostavi vladavinu nad ostatkom sveta.

Koga interesuje to što je Troja danas u Turskoj, ili što se Istanbul nekada zvao Konstatinopolj? Tu se ne radi o izgubljenim ili dobijenim bitkama, velikoj hrabrosti ili velikim izdajama, nego o svetsko-istorijskim pomeranjima. Jedno takvo desilo se i u srpskom srednjem veku i ono je težište Srbije definitivno pomerilo na sever. Ima li ičeg zaludnijeg nego istorijskim reminiscencijama negirati ovu tendenciju? Sasvim druga stvar je srpska manjina koja tamo živi. Ali ona nije manjina kao naš zatočnik na „večno našem Kosovu“, nego upravo kao manjina koja može biti ugrožavana na najrazličitije načine (pa i direktnim nasiljem) i za čiju zaštitu se treba boriti. Međutim, to nije borba za „vraćanje“ Kosova Srbiji.

A danas se pokazuje da Kosovo nije bilo glavni uzrok za redukovanje pojma jedinstva na njegovu teritorijalnu dimenziju, nego obrnuto, da je, u okviru politike koja jedinstvo shvata na takav način, Kosovo moglo da odigra ulogu mobilizujućeg simbola. U kartezijskoj političkoj metafizici, gde je *res extensa* dominantni oblik egzistencije, i Srbija je postala jedno objektivisano određenje. Njome se barata kao nekom jasnom veličinom, kao nekim predmetom. Tako kao da politička zajednica nije duhovna potencija, nego protežnost, geografska činjenica. U ovom sveobuhvatnom supsumiranju esencije pod egzistenciju, slikovito izraženu sloganom „Za Srbiju nema

prečeg zadatka nego da je ima“, sadržana je dvostruka laž. Kao prvo, nije istina da će Srbije istinski biti time što će postati jedna od „republičkih država“ unutar postojećeg političkog uređenja. Za to je neophodno znatno više od revizije Ustava iz 1974. i od zloupotrebe termina „država“ za obeležavanje stanja koje time nastaje. Kao drugo, u jednoj političkoj zajednici se to da ona jeste ne može odvojiti od toga na koji način ona jeste. Nije bilo koja egzistencija kao takva već vrednost, kao što ni bilo kakav život sam po sebi nije vrednost, nego samo onaj koji svojom suštinom zavređuje da bude postavljen za cilj.

Lažni parlamentarizam i stvarna manipulacija

Iz „novog konstituisanja“ Srbija nije proizašla kao politička zajednica koja se reprodukuje slobodnom voljom svojih građana (a ne pukom okolnošću svog društveno-prirodnog postojanja). Da bi se to desilo, morala bi biti ispunjena bar tri uslova: a) Politička moć mora biti sabrana u parlamentu, b) izbori za parlament moraju biti potpuno slobodni, c) mora se obezbediti potpuna sloboda štampe i političkog udruživanja.

Prividni parlamentarizam, koji upravo nastaje u Srbiji, predstavlja otvoreni podsmeħ navedenim uslovima. Iako je i političkim laicima jasno da bez radikalne promene statusa Saveza komunista ne može biti ni govora o snaženju narodnog predstavnštva, a da je zalaganje za pravnu državu čista demagogija bez istovremenog ukidanja nadustavnog prostora, rezervisanog za trenutne nosioce političke moći, uprkos tome se uz dosad neviđeno jačanje komunističke ortodoksije (kako na organizacionom, tako i na ideološkom planu), deklarativno ističe navodno značajna uloga „naroda“. Voleo bih da vidim kog ministra će samostalno postaviti ili srušiti takav parlament

i kojim svojim zakonom će se drznuti da ograniči realnu moć političkog vrha.

Međutim, sudeći po načinu na koji će taj parlament biti postavljen, neće ni biti povoda za bilo kakve konflikte. Za prestabiliranu harmoniju između narodnih predstavnika i narodnih tribuna pobrinuo se izborni zakon, koji u navodno slobodne izbore uvodi instituciju „kandidacionih komisija“, tj. mehanizma za selekciju svih nepoželjnih kandidata. Trenutnim uživaocima političke moći nije bilo dovoljno to što im apsolutni monopol nad svim institucijama sistema osigurava nedostižnu prednost u odnosu na sve moguće protivkandidate. Oni su, uz to, poželeti da se ti protivkandidati uopšte i ne pojave u političkom polju, nego da budu, kao mnogo puta u proteklih pola veka naše istorije, izbrisani i sa margina političke scene.

Konačno, usaglašenost masovnih medija sa nosiocima „novog kursa“ ne ostavlja ni minimalnu mogućnost kritičarima da dođu do reči. A da bi ta odlučujuća privilegija bila ovekovječena, „Zakon o ličnom radu“ (u nacrtu) predviđa (član 29, stav 7) zabranu „osnivanja privatnih ustanova novinske i radio-difuzne organizacije“.

Između komunizma i demokratije

Posle svega ovog, jasno je da je pitanje „Šta je Srbija?“ ostalo otvoreno i nakon promena, izazvanih „novim kursom“. Potpuno blokiranje društvene energije, koje je karakterisalo stanje pre „istorijske sednice“, iziskivalo je radikalne poteze, u bilo kom pravcu. Nije sasvim nelogično to što se ono „nacionalno“, takoreći samo po sebi, nametalo za polazište svih mogućih promena. Ako je unapred isključena mogućnost nekog op-

štejugoslovenskog programa reformi, onda svakom delovanju u nekoj od republika mora prethoditi spontano ili veštačko konstituisanje te republike u „delatnog subjekta“. Drugim rečima, onog trenutka kada je Jugoslavija prestala da bude okvir zajedničkog delovanja (a to se desilo krajem šezdesetih godina), nacionalno konstituisanje predstavlja uslov mogućnosti delovanja uopšte. Već od početka sedamdesetih godina postaje jasno da one republike koje ne formiraju nacionalni identitet faktički i ne postoje.

Ovaj proces u kome se, u sve bržem vrtlogu, postavlja „hrvatsko“, „makedonsko“, „muslimansko“, „slovenačko“, „crnogorsko“ i, konačno, „srpsko“ pitanje, delom se može objasniti blokadama koje su se na saveznom nivou postavljale svim programima radikalnih reformi. Ako je nemoguće vlastito stanje poboljšati opštom reformom, onda je raspad opštosti pretpostavka za makar parcijalne promene. Čak iako stavimo u zagradu moćno dejstvo nacionalnih programa sa kojima su neki od jugoslovenskih naroda ušli u zajedničku državu, možemo razumeti zbog čega se u trenutku zamrzavanja celine enormnom brzinom revitalizuju parcijalni identiteti, uz to još i oficijelno priznati kao kolektivni delatni subjekti. A kada se ta celina raspala, onda su i oni koji nisu želeli nikakve promene, nego samo moć, takođe morali da se užurbano uključe u alhemiju nacionalnog konstituisanja. Ovo je jednostavno objašnjenje za opštepозnatu, na prvi pogled čudnu okolnost da su svi oficijelni programi „republičkih država“ preuzeti od nekada proganjanih nacionalnih ideologija.

Dakle, ne predstavlja veliki problem to što se „novo konstituisanje“ Srbije odvija u znaku nacionalnog mobilizovanja, nego to u kom pravcu taj proces ide. Ukoliko je nacionalno mobilizovanje samo formalni uslov delovanja, šta je njegov sa-

držaj? Za Sloveniju možemo sa izvesnošću reći da je veštačko naglašavanje nacionalnog statusa išlo ujedno sa jasnim interesom za demokratske reforme. A šta, trenutno, možemo reći za Srbiju?

Ako ne verujemo proglasima i programima, nego tendencijama koje su sve vidljivije u empirijskoj stvarnosti, u Srbiji, konstituisanoj u „delatnog subjekta“, biće isproban ortodoksno komunistički obrazac socijalnog delovanja. Ono što nije uspelo u „prvoj zemlji socijalizma“, što nije i neće uspeli nigde na svetu, možda ima veće šanse na „brdovitom Balkanu“? Možda smo upravo mi narod izabran za to da svetu demonstriramo epohalnu superiornost socijalizma nad svim drugim „društveno-ekonomskim formacijama“?

Koraci pred vratima

Na sve tri relevantne ravni socijalnog delovanja gomilaju se potvrde za ovu slutnju. U sferi politike je neprikosnoven princip političkog monizma, u sferi ekonomije se rehabilituju „društvena svojina“ i samoupravljanje, u sferi ideologije cveta dijalektičko-materijalistička ortodoksija. Na deklarativnom planu su sva tri procesa eufemistički zamagljena, tako da se priča o „nestranačkom pluralizmu“, „tržišnoj privredi“, „obnovi društvene uloge nauke i univerziteta“. Međutim, već sada je jasno da dozirani pluralizam treba da bude samo fasada za nepodeljenu i nedeljivu moć jednog vrha, da privatna inicijativa u privredi treba samo da obezbedi resurse za finansiranje bankrotiranih „društvenih preduzeća“, a da će društvena nauka biti tolerisana samo ako stupi u lojalnu službu politike.

Svojim „novim konstituisanjem“ Srbija nije mogla da postane suverena država, jer bi za to bila neophodna revizija

čina iz 1918. Međutim, mogla je da u okviru državno-pravno fluidnog „republičko-nacionalnog“ identiteta taj svoj novi „subjektivitet“ upotrebi za pokretanje jasnih demokratskih reformi. A pošto je postojeći politički sistem osnovni krivac za raniji problematični status Srbije, ništa nije bilo logičnije nego da on bude radikalno promenjen. To se nije desilo. Promenjeni su akteri i odnosi snaga, a suštinska svojstva političkog sistema još su intenzivirana. Koji su izgledi da ovo društveno uređenje, ali sada više ne kao jugoslovenski, nego kao nacionalni socijalizam, bude dugog veka? Veoma mali. Ali, svoj kraj ono ima u sebi samom, a ne izvan sebe, u vidu neke političke opozicije, intervencije armijskog vrha, drugih republika i slično. „Već se čuju koraci onih koji će ih izneti“, kako kaže biblijski motiv. To „koi će ih izneti“ biće socijalni problemi koje nijedna socijalistička ortodoksija u svetu do sada nije mogla da reši, i koji su doveli do tako ironičnog zaokreta da čak i jedan pitomac KGB-a, kao predsednik „prve zemlje socijalizma“, uviđa neminovnost napuštanja klasičnih uzora.

Jedna stvar je imati svu vlast u rukama, a sasvim druga biti u stanju da se u gotovo bezizglednoj društvenoj situaciji, u kojoj, osim problema, skoro nema šta da se deli, mobilizuje kreativna društvena energija. Ljudi se mogu sprečiti da slobodno izražavaju svoje uverenje, ali se ne mogu silom naterati na racionalno delovanje. Na toj „maloj razlici“ se slomio svet-ski komunizam.

Možda je primetna užurbanost koja vlada u politički aktivnim krugovima Srbije (i to ne samo u vezi sa nemotivisano prevremenim „izborima“) znak da i oni čuju „korake pred vratima“ i da su pohitali da što pre raspodele ono malo moći i novca što je još ostalo uprkos opštoj entropiji sistema? Možda i sami znaju da je sutra već prekasno za onog koji danas ništa ne

ugrabi? Ali za pitanje: „Šta je to Srbija?“, ni sutra neće biti kasno. Stanje u kome sada živimo biće dobra pouka da odgovor na to pitanje nikada nije bio jednostavan i da oni koji obećavaju jednostavnost najčešće nude prazna obećanja.

Stav, Novi Sad, 24. novembar 1989.

VLAST, PLURALIZAM I OPOZICIJA

Glavno svojstvo „građanskih društava“ je postojanje konfliktnih interesa i ideja, sa posledicom da se jedinstveni društveni identitet formira naknadno i artificijelno, uz veliki utrošak društvenih resursa i uz nužno, privremeno ili trajno, hendikepiranje onih interesa kojima ne uspe da stvore uticajne predstavnike.

Glavno svojstvo „socijalističkih društava“ je radikalno sužavanje baze legitimnih interesa, čime se onda društveni identitet unapred definiše. Jednostavnim ontologizovanjem jedinog legitimnog interesa (interesa „radničke klase“) rešavaju se, kako faktička pitanja moći (ona se uvek vrši u ime „radničke klase“, a da se ta „klasa“ empirijski ne mora locirati), tako i kontrafaktička pitanja legitimnosti (komunisti su po definiciji autentični zastupnici interesa „radničke klase“). Do nedavno je u katehizmima istočnoveevropskog marksizma važno pravilo: ako nisi siguran da li je neka tvoja odluka ispravna, upitaj se kako se ona odnosi prema interesima radničke klase.

Sve do kraja šezdesetih godina politička teorija je ona prva društva posmatrala kao manifestno pluralistička, a druga kao manifestno homogena. Pluralizam se onda, u zavisnosti od teorijskog i normativnog pristupa mogao interpretirati kao neokorporativizam, funkcionalno diferenciranje, individualizovanje itd. Društvena homogenost smatrala se izrazom totalitarizma, antimodernizma, organicističke slike sveta itd.

Polemički naboj odavno je napustio ove kategorije. Danas svima izgleda očigledno da savremena društva ne mogu ostvariti prestabiliranu harmoniju interesa, i da kompaktni

društveni identitet koči društvenu evoluciju. Jednostavnije rečeno, pluralizam ima visoku konjukturu. Svi su za pluralizam, dojučerašnji disidenti kao i današnji nosioci nepodeljene političke moći.

Već ova čudna saglasnost dovoljna je pa da posumnjamo u analitička svojstva pojma pluralizma. Nema sumnje da se epohalna promena desila time što su komunističke partije odustale od restriktivne definicije legitimnih interesa, i što su priznale da društvo nije proizvodni pogon u kome „radni ljudi“ usklađuju svoje različite, ali uvek teleološki međusobno uklopljene interese. Ideja pluralizma je legalizovana, a šta dalje?

Kratkotrajno iskustvo onih socijalističkih zemalja koje su bile najodvažnije u afirmisanju pluralizma (Poljska i Mađarska) uz prvobitnu euforiju donosi i otrežnjenje. Stručnjaci različitih zapadnoevropskih finansijskih instituta, odlučnih da podržavanjem određenih interesnih grupa potpomognu stabilizovanje novostvorenog pluralizma, svakodnevno iskušavaju da je najteže pronaći takve grupe u raspadnutom korpusu socijalističkih zemalja. Fragmentarizovane individue udružuju se u slučajne i privremene (situacione) grupe, čije ponašanje se ne može predvideti i koje ne raspolazu sposobnošću adekvatnog samoopažanja. U društvima u kojima je odgovornost decenijama bila metafizička kategorija (kao „odgovornost pred klasom i istorijom“), raspad te metafizike ne vodi automatskom uspostavljanju principa realnosti.

Da bi društvo moglo da se reprodukuje putem usaglašavanja interesa, mora postojati oformljena semantika njihovog ispoljavanja, njihovog pretapanja u političku moć i uticaj i, konačno, njihovog međusobnog usklađivanja. Pluralizam se ne može uvesti dekretom, kao što to nije bilo moguće ni sa nje-

govim poricanjem. A budući da je u socijalističkim društvima načelno bilo sprečeno stvaranje autentičnih interesnih grupa, one su postojale ili u pervertiranom obliku (kao različite „klike“ i „kamarile“), ili kao slučajne ili sudbinske grupe (regionalne, verske, nacionalne). Njihovi predstavnici bili su samozvani ili samonikli, a njihova politička težina nemerljiva i nekontrolisana. U tom vakuumu je sada eksplodirao „pluralizam“, i zar je čudno što taj novostvoreni haos nije u stanju da se samoreguliše, kako je to, pomalo naivno, verovala klasična liberalna doktrina?

Nestranački pluralizam?

U procesu koji polazi od formiranja neke društvene interesne grupe, a završava njenim legalnim participiranjem u društvenom bogatstvu (moći, novcu, uticaju itd.), veoma značajnu ulogu igra posredni član, kod koga se radi o onom što sam metaforički nazvao socijalnom semantikom. Ovde društvene grupe oblikuju svoje viđenje sebe, svoju sliku u javnosti, svoje „predstavnik“ koji treba da njihovu sliku o sebi (iz koje slede pretenzije na društveni uticaj) verodostojno i efikasno zastupaju na nivoima na kojima se donose značajne odluke. Znatan deo ovog procesa spada u ono što se uobičajeno naziva *političkim delovanjem*. Tek prevođenjem na politički jezik može neki interes ili neka ideja računati na institucionalna pomoćna sredstva za širenje svog uticaja.

Da li političke partije spadaju u neophodan uslov takvog političkog delovanja? Može li se pluralistička koncepcija društva realizovati na „skraćenom putu“, tj. bez političke partije kao „srednjeg člana“?

Ova pitanja, koja su nekada spadala u inventar socijalističke teorije (i koja su dovela do odvajanja socijal-demokratije

i komunista), danas su aktuelna samo na marginama socijalističkog reformatorskog pokreta. Dakle, u Jugoslaviji (preciznije, Srbiji), koja se nalazi na toj margini. U ideji „nestranačkog pluralizma“ ostao je opori ukus „pluralizma samoupravnih interesa“, što bi već bio dovoljan razlog da je posmatramo kao ideološki trik, smišljen zbog otežavanja stvarnog pluralizma. Međutim, ovaj pojam poseduje izvesnu heurističku vrednost. Razmatranje njegovih pretpostavki olakšaće nam da razumemo pretpostavke stvarnog pluralizma.

Pogrešno je pitati da li je za usaglašavanje interesa i ideja relevantnih društvenih grupa u Jugoslaviji bolje da im na raspolaganju stoji forma partijskog organizovanja, ili je bolje da se to dešava u političkoj komunikaciji u kojoj društvene grupe nemaju oblik političkih partija. U oba slučaja pretpostavljeno je da je pluralizam sam po sebi vrednost, i da se samo radi o efikasnijem načinu njegovog izražavanja. Međutim, ovo je samo na prvi pogled tako. Ako bi *mnoštvo* interesa predstavljalo poslednju vrednost, lako je zamisliti neki autoritarni sistem u kome sve vrvi od različitih interesa, a ipak ne bismo bili spremni da ga smatramo poželjnim. S druge strane, ako bi višepartijski sistem već kao takav bio vrednost, lako je zamisliti takav sistem kao fasadu za nepodeljenu moć. Zar upravo „narodne demokratije“ nisu bile formalne višepartijske države?

Pluralizam, dakle, ne može biti prihvaćen kao poslednja vrednost, bilo da je to pluralizam interesa ili pluralizam partija. Oboje predstavljaju samo *funkciju* izvornije vrednosti, koju uopšteno možemo označiti kao neometanu društvenu komunikaciju o tome šta se nekog trenutka može smatrati legitimnim interesima.

Naravno da se može raspravljati o tome da li bi u specifičnoj društveno-istorijskoj konstelaciji, kakva je npr. trenutna ju-

goslovenska, forma političkih partija pospešivala ili blokirala društvenu komunikaciju o legitimnim društvenim interesima. Međutim, takva rasprava bi, zbog našeg decenijama ideologizovanog govora i nedovoljno razjašnjenih emocija, imala malo izgleda da bilo šta razjasni. Zbog toga je preporučljivo jednostavno je zaobići vraćanjem na osnovno pitanje, o kome postoji saglasnost među kontrahentima. Ako je pluralizam samo *funkcija* izvornije vrednosti, da li je moguće formulisati neki jednostavan uslov zaštite te vrednosti, i to zaštite koja bi bila efikasna bez obzira na specijalnije pitanje o njenom nestranačkom ili višestranačkom vidu?

Korupcija i kontrola

Kada se radi o zaštiti, uvek je reč o ugrožavanju. Ukoliko podemo od očevidne postavke da se društvena komunikacija odlikuje akumulisanjem *moći* svojim određenim segmentima, lako je uvideti da korupcija, tj. zloupotreba akumulisane moći predstavlja osnovni oblik ugrožavanja društvene komunikacije. Društva koja su tu moć oblikovala u politički sistem, a to su bez izuzetka sva savremena društva, u tom sistemu su, uz efikasno sredstvo za rešavanje problema, dobila i izvor vlastitog permanentnog ugrožavanja.

Na koji način je moguća efikasna kontrola moći? Ako isključimo metafizičku zamisao o samokontroli i samonormiranju, ostaje nam ultimativan odgovor: moć se može efikasno kontrolisati samo konkurentskom moći, tj. politička moć se može kontrolisati isključivo političkom *opozicijom*.

Figura političke opozicije na nužan način sledi iz principa političke moći, a nije moralni postulat (u tom smislu da bi opozicija bila poželjna zbog same sebe), niti situacioni zah-

tev. Sve dok u društvima postoji politička moć, jedini način njene efikasne kontrole biće politička opozicija. Ovim ništa nije rečeno o konkretnom izgledu te opozicije. Ona može biti formirana kao konkurentska partija partiji na vlasti; ali to iz principa opozicije nužno ne sledi. Da bi opozicija bila efikasna, ona možda ne mora biti partijska, ali mora imati pristup svuda gde se radi o koncentraciji moći. Formalni uslov te mogućnosti jeste da se takva mesta bar približno mogu evidentirati. U zemljama u kojima je npr. vojni ili policijski vrh nosilac znatnog potencijala moći, a sam je izmaknut preciznom evidentiranju „kvantuma“ moći, ne može biti govora o njenoj efikasnoj kontroli.

Da bi bilo stabilizovano knjigovodstvo društvene moći, mora biti stvoren medij kroz koji su obavezni da prolaze osnovni tokovi društvene moći, tako da tu mogu biti mereni i kontrolisani. Pošto merenje i kontrolu mogu sprovoditi samo izabrani predstavnici relevantnih društvenih grupa, takav medij može biti samo ono mesto gde se ti predstavnici nalaze, tj. samo parlament. Osnovni uslov za efikasnu kontrolu političke moći jeste, dakle, njeno parlamentarizovanje. Drugi osnovni uslov je legalizovanje parlamentarne opozicije. Ako parlament iz svojih redova formira vladu kao jedinog legitimnog nosioca političke moći, onda je postojanje parlamentarne opozicije najbolji garant da ta delegirana moć neće biti izmaknuta kontroli.

Ukoliko se zagovornici „Nestranačkog pluralizma“ odlučno zalažu za legalizovanje parlamentarne opozicije (naravno, uz ispunjavanje prethodnog uslova, tj. ukidanje svih vanparlamentarnih izvora političke moći), možemo verovati da im je zaista stalo do društvenog pluralizma kao izraza neometane društvene komunikacije. Ako oni, međutim, veruju da

će raspad komunizma usporiti time što će legalizovati diskusiju, a osnovne odluke prepustiti autoritarnom političkom vrhu (koji i dalje deluje po principu demokratskog centralizma), onda očigledno nisu shvatili dalekosežnost krize komunizma.

Društvo bez društva

Ukoliko je tačna generalna teorijska postavka, koju sam bez daljeg izvođenja naznačio, a u skladu sa kojom socijalizam predstavlja društvo kao skup fragmentarizovanih individua, tj. društvo bez vlastitog društvenog poretka, onda je stvarni višestranački sistem u prvoj fazi reforme socijalizma nemoguć. Autonomne društvene grupe tek treba da nastanu, umesto dosadašnjeg monopola reprezentovanja tek treba da budu socijalno uvežbane tehnike samointerpretacije, i tek treba da bude testirana korelacija između interesa i ideja. „Grupe“ koje su po prirodi stvari već oduvek tu su etnički, verski kolektivi i pseudo-političke grupe koje nastaju erozijom političke klijentele „starog režima“. Svaka od tih društvenih grupa može svoj identitet zamagliti time što će sebe proglasiti političkom partijom; ali što je više takvih partija, to je manje stvarnog višestranačkog pluralizma. Takav pluralizam je pre indeks raspada, nego novog života.

Socijalističke zemlje nalaze se pred teškim zadatkom da stvore okvir u kome će biti moguća rekonstrukcija ukinutog društva. Taj proces će proticati bolnije i teže nego što se to trenutno čini i najopreznijim savremenicima. Neuspeli eksperiment stvaranja „novog čoveka“ i „novog društva“ ostavio je posledice koje će mučiti i dolazeće generacije. Njih će uspeli da saniraju samo one zemlje u kojima izvori, obim i intenzitet političke moći postanu transparentni, merljivi i podložni kon-

troli. Svako političko delovanje koje ne služi tom cilju, ili mi čak protivreči, preuzima na sebe odgovornost za sve buduće civilizacijske padove. Tu odgovornost neće umanjiti deklarativno zalaganje za pluralizam i demokratiju.

Time što u sebi sadrži ideju *političke konkurencije*, višestranački pluralizam, premda realno bez socijalne podloge, potpomaže učvršćivanju okvira u kome takva podloga može da nastaje. Ništa u takvoj situaciji ne bi bilo fatalnije od partijskopolitičkih isključivosti i stvarnih sukoba oko prividnog uticaja. Ono što tek treba izboriti jeste *pravo na opoziciju*, a ne učešće u moći. Ako vođe i članovi bezbrojnih novoosnovanih stranki u socijalističkim zemljama, uključujući Jugoslaviju, u što skorije vreme ne shvate da višestranački sistem predstavlja funkciju, a ne cilj, biće i sami funkcionalizovani, i to upravo u interesu održavanja onih ciljeva koje su svojim političkim delovanjem nameravali da definitivno odgurnu u prošlost.

Stav, Novi Sad, 15. decembar 1989.

MISTERIJA SLOVENAČKO – SRPSKE SIMETRIJE

Između Slovenije i Srbije je uz niz obnarodovanih negativnih i pozitivnih simetrija uspostavljena i jedna suštinska, pa ipak prećutana. Dok se zvanični tumači zvanične politike trude da terminološki savladaju dijalektiku „prekida odnosa“ i „uspostavljanja ravnopravnosti“, stvarno događanje odvija se iza njihovih leđa, kao što se u znamenitoj marksističkoj analizi „robne razmene“ tajna ne skriva u onom što se razmenjuje ili ne razmenjuje, nego u mističkom „ekvivalentu“ koji dve strane uopšte dovodi u međusobni odnos (koji onda može biti i odnos rata). Na toj suštinskoj ravni odnosa simetrija između Slovenije i Srbije je ne samo uspostavljena nego je, uz to, uspostavljena na opšte zadovoljstvo. Ako je proteklih dve godine „novi kurs“ upućivao dragocenu pomoć slovenačkoj političkoj eliti, igrajući ulogu negativne određišne tačke, bez koje bi se projekt formiranja slovenačkog nacionalno-političkog identiteta razlio u alpskim maglama, sada je došao trenutak za vraćanje duga. „Novom kursu“ je bilo neophodno novo punjenje baterija. Niko ne zna da li će zima koja dolazi biti duga i hladna, a dalekovido rukovodstvo ne može dopustiti iznenađenja. Treba podgrejati maštu i emocije, bolje i preventivno, nego prekasno.

Teško se može osporavati evidentnost činjenice da je na (svejedno da li stvarnoj ili izmišljenoj) „srpskoj opasnosti“ slovenački narod uz veliku pompu ušao u politiku. Ne da on bez tog dodatnog potiska ne bi bio u stanju da se pokrene, nego ne bi imao volje ni interesa za to. Tek fantom Milošević integri-

sao je letargičnu i fragmentarizovanu masu, tek on je stvorio slovenački politički narod. Zbog toga nije čudna neurotska fiksacija za taj fantom i onda kada je on završio svoj zadatak.

Naravno da se ovde ne radi o čistom prividu, o proizvoljnom izmišljanju „neprijatelja“ da bi se zbili vlastiti redovi. Niti je „novi kurs“ bez svoje krivice upregnut da tegli tuđi teret, niti je protivusluga od strane slovenačke političke uprave usledila bez njihovog vlastitog učinka. U međusobnom instrumentalizovanju je, kao što rekoh, afirmisan princip ekvivalenta. Svako je znao šta dobija time što se upušta u trgovinu i svako je dobio ono što je želeo. I jedni i drugi su osvojili pravo da budu hrabri i uvređeni, da ne pristaju na pritiske i da ne prezaju ni od najvećih žrtava. Kada ne bismo znali da se ovde radi o trivijalnoj razmeni, pomislili bismo da je na pragu rat.

Argumenti „nejednake razmene“

A kako stoji stvar sa jugoslovenskim tržištem političkih simbola? Vladaju li i tu simetrija i opšte zadovoljstvo, kao u odnosu između Slovenije i Srbije, ili je trgovina nekog privilegovala, a nekog hendikepirala? Da li se svi naši republički narodi pojavljuju ravnopravno, tj. kao kupoprodavci, ili ima i onih koji samo prodaju ili samo kupuju? Ako to čine, zbog čega to čine?

Svi znamo da argument „nejednake razmene“, koji je danas trivijalizovan i sveden na svoju materijalnu dimenziju ekonomskog odnosa severozapad/jug, od samog početka igra izuzetno značajnu simboličko-konstitutivnu ulogu u politici „novog kursa“. U tom izvornom argumentu radi se o tvrdnji da je Srbija u novu političku zajednicu unela svoju državu, a da je, u prvoj fazi razmene, za to dobila samo mlake emocije i čak bila optužena da je svoj državnosni suicid izvršila zbog

očekivanog ekstraprofita, tj. pretvaranja Jugoslavije u proširenu Srbiju. Bilo kako bilo, došlo je do dijametralno suprotnih viđenja uslova razmene. Dok jedna strana tvrdi da je „Srbija u miru izgubila ono što je u ratu stekla“, druga je uverena da je „ratni pobednik“ u miru i preterano naplatio svoje usluge za zajedničku stvar.

Druga faza navodne nejednake razmene odvija se u „novoj“ Jugoslaviji, gde se, počev od sedamdesetih godina, od elemenata zajedničke države konstruišu republičko-nacionalne pseudodržavice. Tu je za sve bilo dovoljno građevinskog materijala. Osim za Srbiju. Jedino njen status nije bio jasan.

Ako rezimiramo ovu transakciju, dobijamo rezultat koji može da „uznemiri građane“, ili, tačnije, koji ih je poslednje dve godine neprekidno uznemiravao. U transakciju političkim simbolima Srbija ulazi sa vlastitom državom, a ostali sa dobrom voljom. Nakon obavljene razmene, svi ostali izlaze sa svojim državama, a Srbija sa dobrom voljom (tj. odlučna da sačeka dobru volju drugih da i njoj dopuste slično pseudodržavno konstituisanje).

Ova uznemiravajuća neravnopravnost predstavlja polazište „novog kursa“. Zar je onda čudno to što mu je uspelo da u kratkom vremenu mobilizuje ogorčenje i uvređenost i što mu još uvek polazi za rukom da temu drži otvorenom?

Ako se prisetimo prethodne skice, uočićemo da se ovde radi o takvoj nejednakoj razmeni u kojoj jedni samo (ras)prodaju, a drugi samo kupuju. Lako možemo razumeti motive onih koji kupuju, pogotovo ako je „roba“ koju dobijaju znatno vrednija od valute kojom je plaćaju. Međutim, koji su motivi prodavca? Zašto on, i to pod normalnim okvirnim uslovima („u miru“, kako i sam priznaje), uopšte pristaje na tako nepovoljnu razmenu? Koja to loša trgovačka intuicija navodi Srbi-

ju da za samo sedam decenija razmeni bogatstvo za prosjački štap?

Ako možda i nismo u stanju da odgovorimo na ova pitanja, barem smo stekli svest o problemu. Tako nas uveravaju pristalice „novog kursa“. Bez obzira na to šta je motivisalo srpske političare prve i druge Jugoslavije da pristanu na trajnu hendikepiranost, ona je sada definitivno stvar prošlosti. A da li je zaista to tako?

Primer nesrećnog kralja

Već površan uvid u stanje akcija na simboličko-konstitutivnom tržištu, promenjeno „novim kursom“, pokazuje da se tu, ni u kom slučaju, ne radi o eksproprijaciji eksproprijatora, kako bi to želeli da prikažu ideolozi srpske kristalizacije. Ne samo što njima nije uspelo da pokupuju sve akcije i da onda ucenjuju druge potencijalne kupce, nego su svojim neveštim ponašanjem izazvali upravo skok cena onih vrednosnih papira koje drugi poseduju, a koji su prethodno bili bezvredni. Vrednost akcije *Šuvar* bila je nula, pre nego što je uključena u beogradsku transakciju. Posle neumskih i agrokomerskih lomova, bosansko-hercegovačka berza je bila praktično pred zatvaranjem. Spasonosnom energetsom injekcijom iz Beograda bolesnik je živnuo, i sada, umesto galvanizovanog političkog leša, posmatramo rekonvalescenta. Sličan proces regeneracije dešava se u Hrvatskoj, pa i u Sloveniji, a da ne govorimo o Kosovu.

Jednom rečju, „novi kurs“ je, suprotno vlastitoj nameri, najmanje poboljšao svoj sopstveni saldo, a mnogo više saldo svojih konkurenata. Poput onog nesrećnog mitskog kralja, i on je dodirom pretvarao u zlato sve što nije želeo. Ne radi se o tome da on izmišlja protivnike, on potpomaže njihovom

uspostavljanju, a kada se uspostave, odobrava im dugoročni beskamatni kredit, na svoju štetu, naravno.

Čitava ova priča mogla bi izgledati zabavno, kada ne bi imala smrtno ozbiljnu dimenziju. Njena kulminacija je sadržana u temi „Srbi u dijaspori“. Ova tema nije slučajni, nego nužni element radnje. Ako bismo želeli da je raščlanimo na osnovne segmente, stvar bi izgledala otprilike ovako:

a) Na početku stoji opravdana ili neopravdana imperijalna svest, svest o velikoj misiji, pijemontstvu, o spremnosti na velike vlastite žrtve za sreću drugih. Bez obzira na sve dobre namere, tu se, formalno posmatrano, radi o mešanju u tuđe stvari. Problem se dramatižuje kada postane jasna diskrepancija između jake imperijalne svesti i slabih civilizacijsko-asimilacionih kapaciteta. Upravo „oslobođeni“ ne žele spontano da oponašaju „oslobodioce“, nego ih se tome mora učiti, tj. sloboda se transformiše u političko-pedagoški (ili policijski) predgoj. To je srpska zvanična politika u kraljevini, proizašla iz okolnosti da političku moć (koja je uvek privlačna) nije pratila civilizacijska (koja bi dobrovoljno bila prihvaćena kao uzor).

b) Pošto je time homogenizovanje političke zajednice unapred onemogućeno, važnu ulogu počinju da igraju Srbi izvan Srbije. Oni se, po definiciji, nalaze u istom agregatnom stanju kao i njihova „centralna masa“, i u različitom u odnosu na svoje vlastito okruženje. Time postaju prirodni agens projekta kolonizacije. Već u ratovima sa Turskom, u drugoj polovini 19. veka, beogradski političari računaju sa aktiviranjem Srba izvan Srbije, ali po pravilu ne vodeći računa o tome šta će se sa tim manjinama desiti u slučaju da zajednički poduhvat doživi neuspeh. Neobična neodgovornost u odnosu prema Srbima u dijaspori osobenost je brojnih srpskih političara u obe Jugoslavije.

c) Nije teško naslutiti da će iz prve tačke slediti suprotan efekt od očekivanog, tj. da svest o velikoj misiji neće homogenizovati, nego upravo razjediniti, a da će homogenizovani biti elementi tog razjedinjenja; u škripcu ostaje inicijator „velikog oslobađanja“, ali, još više nego on, u škripcu ostaju Srbi u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu.

Ovo je skica za odvijanje nejednake nacionalno-državne trgovine pre „novog kursa“. Da li se njegovom pobedom nešto izmenilo? Neka na ovo pitanje svako odgovori prema vlastitoj savesti.

Slovenačko-srpsko akcionarsko društvo

Vratimo se početku analize. Tamo smo ostavili pomalo komične aktere slovenačko-srpskog akcionarskog društva, zabavljene uspostavljanjem simetrije. Prva faza zajedničkog poduhvata uspešno je okončana. „Srbi“ su bauk za Slovence, „Slovenci“ su bauk za Srbe. Ljudi koji su skloni metafizičkom tumačenju istorije, mogli bi pomisliti da se sve moralo tako desiti. U pervertiranom odnosu snaga na Balkanu, nema jasnih akcija bez jasnih reakcija. Drugim rečima, politička reforma Srbije, bilo kakva da je bila, proizvela bi negativnu reakciju, samim tim što bi značila obnovu političke volje naroda koji njegovi susedi (s pravom ili bez njega) doživljavaju kao opasnost.

Ovo metafizičko tumačenje istorije danas nije tačno. Možemo zamisliti razvoj događaja u kome bi istorijski arhetipovi bili izbegnuti, i koji ne bi ponavljao logiku skiciranu pod a-c. I u tom scenariju bi simetrija između Slovenije i Srbije igrala odlučujuću ulogu. Naime, problemi ova dva naroda, iako sasvim različiti, međusobno se približavaju time što im je rešenje zajedničko. To zajedničko rešenje je: ustavna drža-

va sa preciznim mehanizmima kontrole moći, a pre svega sa uverljivim i efikasnim sredstvima zaštite manjina. Slovenci sebe doživljavaju kao manjinu, a osnovni (istorijski) problem Srbije jeste to da se veliki deo stanovništva nalazi van matične teritorije. Jugoslavija je nastala kao rešenje oba problema. Međutim, pukom činjenicom nastanka, njen smisao nije realizovan. Želji da se unutar zajedničke države efikasno štite vlastita prava, mora korespondirati politički i socijalni poredak koji tu zaštitu garantuje. Takav poredak sve do danas u Jugoslaviji nije nastao.

Nije potrebno previše mašte da bismo zamislili scenario po kome bi Slovenija i Srbija destabilizovali (u pozitivnom smislu) jugoslovensku političku ravnotežu, ali ne negativnom simetrijom, kako se to danas dešava, nego tako što bi postavili ultimativni zahtev za uspostavljanje jedinog tipa političkog uređenja koji trajno rešava njihove najveće probleme. Dakle, tipa parlamentarne demokratije opremljene načinima za kontrolu političke i socijalne moći. Takva sredstva kontrole mogu biti samo sloboda političkog udruživanja i parlament koji se nalazi pod stalnom kontrolom opozicije.

Znamo da se ovo nije desilo i da su mali izgledi da će se desiti. Umesto toga, nacionalni političari su izabrali put etničkog konstituisanja, sa namerom da ono što žele iznude u međusobnoj trgovini. To za naše prostore nije ni novo ni neobično. Međutim, važno je da znamo da se tu ne radi ni o kakvoj „novoj politici“, a pogotovo ne „preporodu“ (bilo kog naroda u Jugoslaviji), nego o podgrejavanju zaboravljenih klišeja i instrumentalizovanju kolektivnih arhetipova. U svemu tome nije bilo istorijske nužnosti; individualni izbor odigrao je značajnu ulogu, čime se postavlja pitanje i individualnih odgovornosti. Istorija se možda ponavlja, ali oni koji ništa ne

nauče od prethodnih neuspaha, ne mogu se sa istim pravom pozivati na načelo „dobrih namera“ (kojima je, kao što je poznato, popločan i put do pakla).

Stav, Novi Sad, 29. decembar 1989.

100-1000

DEVEDESETE

PLEDOAJE ZA JUGOSLAVIJU*

Prva Jugoslavija nastala je u Versaju, druga u Jajcu, treća na Brionima. Nastanak četvrte, u kojoj trenuino živimo, delociran je. Važnu ulogu tu su odigrali Ljubljana, Novi Sad, Titograd, ali, sada ne kao sedišta dvoraca ili dvorana za sednice, nego kao centri kolektivnog delovanja, sa svojim ulicama, trgovima, i što je najznačajnije, sa svojim stanovništvom. Ako bi ova promena značila početak jednog novog trenda, mogli bismo očekivati da će u eventualnom nastanku neke nove Jugoslavije po prvi put u njenoj istoriji autentični predstavnici svih njenih građana odlučivati o tome kako ona treba da izgleda. Još jedna promena desila se na relaciji između prve i četvrte Jugoslavije. Mogli bismo je označiti kao prelazak sa modela piramide na model kruga. On je naznačen već u brionskoj Jugoslaviji. Pre toga je vlast u državi bila strogo centralizovana. I to u revolucionarnoj Jugoslaviji mnogo više nego u „nenarodnoj“. Uprkos deklarativnom federalizmu, nije bilo govora o nekoj kontroli ili čak konkurenciji. AVNOJ, kao utemeljenje federalnog poretka, samo je prazni mit, jedan od najpraznijih u našoj istoriji prepunoj mitova.

Piramida moći transformisana je u krug moći, onog trenutka kada je, u procesu koji se odvija između 1965. i 1971, moć počela da se taloži u republičkim vrhovima. Neko će reći

* Svi tekstovi u listu *Stav* objavljeni su u rubrici „Sistem i moć“ (prim. prir.)

da su i republičke države organizovane po načelu piramidalne hijerarhije, i to je tačno. Međutim, komunikacija između njih nosilaca moći poprimila je formu kruga. Protok se prekida ukoliko neko od učesnika odbije da učestvuje.

„Rušenje AVNOJ-ske Jugoslavije“, kako neki doživljavaju storniranje brionskog sporazuma, samo prividno predstavlja razbijanje forme kruga. A u stvari je njeno intenziviranje, ubrzavanje, i to takvo da se mnogima od toga vrti u glavi. Četvrta Jugoslavija ni u kom slučaju ne crpe svoju energiju iz potsećanja na prvu, nego iz naslanjanja na treću. Ona naprosto povlači poslednje konsekvence iz geometrijske transformacije piramida/krug. Na Brionima je, privremeno, konstruisana groteskna figura, nastala spajanjem vrha piramide i kruga. Kada je ovaj vrh i fizički nestao, krug je po prvi put mogao neometano da funkcioniše. Nije potrebno posebno dokazivati da, uprkos svim opisanim inovacijama, osnovni konstrukcioni problemi Jugoslavije nisu rešeni. Delemično zbog toga što je materijal koji bi trebalo povezati veoma raznorodan, ali delimično i zbog subjektivne nespremnosti da se ta raznorodnost uvaži kao osnovni problem, i da se traže adekvatna rešenja za njega.

Demagoška saglasnost

U Jugoslaviju kao zajedničku državu ulaze narodi čiji se nacionalni programi nalaze u različitim fazama formulisanja i realizacije. Ne samo što je Jugoslavija zakasnela država „zakasnelih nacija“, nego, uz to, zakasnelost nacija nije simultana. Bilo bi jednostavnije da je nacionalna država voz, koji je otišao, i time ujedini sve putnike koji su ostali na peronu, nezavisno od toga da li su zakasnili pet minuta ili pet sati. Oni bi se tada mogli dogovoriti da staničnu zgradu pretvore u svoj trajni sme-

štaj. Međutim, pravi haos nastaje ako neki od putnika potajno veruju da će njihov voz ipak stići, i da je smeštaj privremen. Počinje međusobno sumnjičenje, evidentiranje prtljaga, stvaranje koalicija, iz straha ili iz želje da se stekne preimućstvo.

Bili bi neophodni veoma precizni mehanizmi kontrole moći da bi se decenijama nataloženo nepoverenje postepeno, u procesu socijalnog učenja, moglo razgraditi. To pre svega znači da bi svi izvori moći morali biti transparentni i obuhvaćeni ustavnim i pravnim poretkom. Naravno da bi i tada bilo društvenih grupa i regija koje bi sebe smatrale oštećenima, ali njihovom doživljaju nedostajala bi svaka intersubjektivna evidencija. Na taj način, nezadovoljstvo ne bi neposredno pogađalo samu formu države, nego bi se ticalo konkretne distribucije moći i privilegija.

Danas je u Jugoslaviji relativno lako postići saglasnost u pogledu toga da bi efikasna ustavna i pravna država mogla rešiti veliki broj naših problema. Ova široka saglasnost kompromituje rešenje. Kada i komunisti počinju da govore o pravnoj državi, onda nešto nije u redu, ili sa komunizmom, ili sa pravnom državom. Pošto nam je do koncepta pravne države stalo, najbolje bi bilo da ga više ne pominjemo, jer, ako to činimo u isti glas sa komunistima, izgubićemo i njega, kao prethodno i pojmove demokratije, socijalne pravde, autonomije. Neophodno je skicirati konkretne korake transformacije ka normalnoj državi, korake kod kojih se smanjuje prostor za demagošku saglasnost (kakva trenutno vlada u pogledu pravne države ili višepartijskog uređenja).

Republike i narodi

Prva država jugoslovenskih naroda bila je potpuno slepa za trajno krizno žarište, sadržano u pomenutoj okolnosti različitih agregatnih stanja nacionalnog osećanja tih naroda. Druga ih je kao narode deklarativno priznala, ali je, još mnogo manje nego prva, raspolagala skromnim sredstvima za ispoljavanje autentičnih interesa i za njihovo regulisanje. U njoj je sve bilo ideologija, od prvog člana Ustava, do poslednje stranice dnevnih novina. Brionski obrazac, konačno realizovan u četvrtoj Jugoslaviji, daje narodima (koje naziva nacijama) punu suverenost, oduzimajući je u podjednako meri građanima i državi. Međutim, i pored ovako ekstremnog naglašavanja „nacionalnog subjektiviteta“ ništa danas nije tako očigledno kao nacionalna nezadovoljstva. Kao da je brionska afirmacija jugoslovenskih „nacija“ proizvela upravo suprotan efekat, njihovo totalno ugrožavanje! Kako to treba razumeti? Da li su u pravu oni koji rešenje vide u razvlašćivanju „nacija“, i u vraćanju, tj. dodeljivanju suverenosti građanima i državi? Drugim rečima, da li bi klasični koncept demokratije (u kome građani putem svojih predstavnika odlučuju, a država se brine za sprovođenje tih odluka) predstavljao rešenje naših teškoća?

Najpre je potrebno bliže razmotriti naizgled paradoksalnu vezu između „nacionalnog“ afirmisanja i „nacionalne“ ugorženosti. Šta je to afirmisala „nova“ Jugoslavija, i na koji način je to učinila? Kome je dodelila suverenost? U Glavi III Ustava iz 1946, u kojoj je reč o „Osnovnim pravima naroda i narodnih republika“, u članu 9 je suverenost jasno dodeljena republikama. Doduše, ne tako dosledno kao u Ustavu iz 1974. Međutim, za našu argumentaciju je značajno redukovanje naroda na teritorijalno određenje, tj. na „republiku“. Kao što

je „narodni suverenitet“ iz Glave II istog Ustava, u sledećem koraku transformisana u suverenost „radničke klase“ i njenih istorijskih predstavnika komunista, tako je i suverenost jugoslovenskih naroda pretvorena u suverenost „republika“. Time je izvršena dalekosežna konceptualna priprema za stvaranje nacionalnih republičkih država, i za pretvaranje Jugoslavije u konfederaciju. Ovo ne bi bilo ništa nepoželjno, da je predstavljalo jasnu i svesnu odluku autentičnih i slobodno izabranih predstavnika jugoslovenskih naroda. Umesto toga, „istorijski predstavnici“ su iza fasade večnog „bratstva i jedinstva“ na svoju ruku „prekrajali Jugoslaviju“.

Kako nastaje država

Lako je uvideti zbog čega transformacija etničkog suvereniteta u republički suverenitet nužno vodi stvaranju nacionalnih (republičkih) država. Ako je u definiciji jugoslovenskih naroda teritorija preovlađujuće određenje, ne može se sprečiti da iz spoja teritorije i suverenosti ne nastane suverena država.

Ova jednačina ne bi bila tragična (makar i što je njen stvarni smisao decenijama prikrivan), kada bi se pojmovi naroda (kao etničkih grupa) i republika bar približno poklapali. U nekom takvom slučaju, koji važi samo za Sloveniju, teritorijalno fiksiranje etničke suverenosti zaista bi moglo da olakša artikulisanje interesa. Jugoslovenski narodi, smešteni u svoje republike, tada bi zaista sklapali ugovore, kako to diletantski sugeriše AVNOJ-ski mit. Međutim, to nije slučaj. U Jugoslaviji u kojoj je dovršeno afirmisanje „nacija“ kao nacionalnih republika, odjednom raste osećanje ugroženosti „nacija“. To nije paradoks, nego nužna posledica AVNOJ-skog koncepta. Pošto se etnička geografija Jugoslavije ne poklapa sa njenom

republičkom geografijom, svi narodi koji ne žive u „svojim“ republikama počinju da strahuju za svoja kolektivna prava. Uz to, njihov strah aktivira reakciju u republikama u kojima žive, pošto ih taj strah može pretvoriti u „petu kolonu“ njihove matične „republičke države“. Ta reakcija ponovo deluje povratno, pojačavajući onaj strah, i tako u nedogled. Afera se komplikuje time što sve etničke grupe i nemaju svoje teritorije (pa se onda pomoću terminološkog bastarda „narodnosti“ posredno uključuju u igru, kao što je slučaj sa Albancima), ili se za postojeće regionalne celine konstruišu etnički identiteti (kao što je slučaj sa muslimanima u Bosni).

Da bismo se bar približili nekom iole racionalnom rešenju ovog haosa, moramo se vratiti polaznoj situaciji. Nju karakteriše nužnost da se uz individualna građanska prava priznaju i prava naroda kao etničkih kolektiva. U državnoj konstrukciji prve Jugoslavije bila su priznata prva prava, u drugoj Jugoslaviji ni prva ni druga. Građani tu po definiciji političkog uređenja nisu mogli da budu priznati, a priznanje etničkih grupa je u konstrukciji države zamenjeno priznavanjem „narodnih republika“. Ovo je načelan prigovor, tj. potpuno je nezavisan od konkretnog pitanja o faktičkoj „nacionalnoj politici“ koja je vođena unutar te državne konstrukcije (tj. pitanja da li su neki narodi bili posebno privilegovani, a neki posebno hendikepirani, i u kojim periodima su to eventualno bili).

Ukoliko bi trebalo zadovoljiti zahtev za priznavanje građana i za priznavanja etničkih kolektiva, pojam naroda (današnji netačni, ali uobičajeni pojam „jugoslovenskih nacija“) mora se konstrukcijski jasno osloboditi njegove teritorijalne komponente. Jugoslovenski narodi su etničke grupe, nezavisno od toga da li su teritorijalno kompaktne, i nezavisno od toga da li izvan Jugoslavije postoje države u kojima takođe

žive članovi tih etničkih grupa (što posebno važi za Albance i Mađare). Svi oni moraju dobiti mogućnost da neposredno i na saveznom nivou zastupaju svoje etničke interese, a ne da to čine posredstvom „svojih“ (ili „tuđih“) republičkih država, kao Albanci posredstvom Srbije, ili Srbi posredstvom Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Šta bi, dakle, zadovoljavanje zahteva za priznavanje prava etničkih kolektiva značilo u svojoj poslednjoj konsekvenci? Ništa drugo nego uspostavljanje Veća naroda, i to istog onog Veća koje je uspostavljeno već u Ustavu iz 1946. (članu 52), ali je, kao što smo videli, mađioničarskim trikom pretvoreno u Veće „narodnih republika“. To Veće bi odlučivalo o svim pitanjima od značaja za kulturni identitet etničkih kolektiva koji žive u Jugoslaviji. Svako onaj ko je makar i površno pratio dinamiku nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, zna da bi te rasprave bile u visokoj meri političke, a ne samo „puko“ kulturno-istorijske (kao što ni pitanja jezika, obrazovanja, izdavaštva itd. nisu nepolitička).

Srbija – ili podsticaj ili prepreka

Uz uvažavanje činjenice o formiranim regionalnim (republičkim) identitetima, Skupština pete Jugoslavije sastojala bi se od tri veća: Veća građana, Veća republika i Veća naroda. Kompetencije među njima morale bi biti jasno i srogo podeljene, da bi bio sprečen transfer moći i da bi se olakšalo odvajanje različitih dimenzija problema (ekonomskih, regionalnih, kulturnih, etničkih, verskih itd.).

Odvajanje pitanja o pravima etničkih kolektiva od pitanja o republičkom (teritorijalnom) statusu, kao i preklapanje kolektivnih identiteta preko teritorijalnih granica, na funkci-

onalno nužan način vodi novom tipu integracije jugoslovenskog prostora. Takvu integraciju ne može obezbediti samo načelo građanskih prava, jer ono nailazi na (smatram opravdanu) skepsu onih etničkih kolektiva koji sebe doživljavaju kao ugroženu manjinu. Proces integracije, ukoliko do njega uopšte treba da dođe, tj. ukoliko je Jugoslavija još uvek vrednost za većinu njenih stanovnika, mora da započne tamo gde je i najviše ugrožen, tj. kod pitanja o efikasnom regulisanju međusobnih odnosa etničkih kolektiva.

Pretpostavljam da bi osnovni poticaj za nastanak pete Jugoslavije, ali i osnovna prepreka za to, mogli da dođu iz Srbije. Neteritorijalno priznavanje etničkih prava trajno i uverljivo bi rešilo problem Srba koji žive izvan Srbije, i kojima trend ka konfederaciji izgleda kao neposredno izručivanje samovolji etničkih većina republika u kojima žive. Jasno je da se ovaj problem ne može rešiti nikakvim novim centralizovanjem Jugoslavije, a pogotovo ne „izvoženjem revolucije“.

S druge strane, mnogima bi integracija albanskog stanovništva, koje je danas rasepkano između Srbije, Makedonije i Crne Gore, pobudilo asocijaciju na Veliku Albaniju. Međutim, takva bojazan, ma koliko inače bila realistična, ne sme da spreči unutrašnju transformaciju Jugoslavije. Jer, moglo bi nam se desiti da spoljašnje zidove građevine utvrđujemo i podupiremo, dok istovremeno propada građevinska supstanca, koju ti zidovi zapravo treba da štite. Ta „supstanca“ nije samo Jugoslavija, u tom smislu da bi pitanje unutrašnjeg uređenja Jugoslavije bilo odvojeno od pitanja o stanju njenih delova. Bez unutrašnje transformacije, brze i dosledne, raspašće se ne samo Jugoslavija (što možda i nije najveći problem), nego će patologija, koja je zahvatila sve njene delove, nastaviti da deluje i u raspadnutim segmentima. Dakle, u interesu svake pojedinačne

regije, svakog pojedinačnog naroda, svakog socijalnog kolektiva, je da se pokuša sa formiranjem pete Jugoslavije. Ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga da bi se, posle eventualnog neuspeha (koji bi se vrlo brzo mogao ustanoviti), Jugoslavija definitivno, i bez griže savesti, mogla da raspadne.

Stav, Novi Sad, 26. januar 1990.

DISKRETNİ ŠARM NEOLIBERALIZMA

Danas naše društvo još samo na svojim rubovima komunicira pomoću koda binarnog shematizma, gde se radi o dihotomijama levo/desno, revolucionarno/kontrarevolucionarno, progresivno/konzervativno. Ovaj primitivni kod zamenjen je složenijim, koji barata nijansama, a ne nepomirljivim razlikama. Tako su sada svi za pluralizam, višepartijski sistem, slobodno tržište, pravnu državu.

Doduše, jedni su za to da se pomenuta dobra u celini konzumiraju, dok su drugi za oprezno doziranje. Ne zato što bi imali neke načelne prigovore. Daleko od toga. I oni su (odjednom) shvatili da bez pluralizma nema razvoja. Samo što se plaše da bi isuviše nagle promene ugrozile osnovnu stvar, pa predlažu askezu u praktikovanju demokratije. Ne treba, za početak, preterivati sa slobodama, pa je zato npr. i kod „slobodnih izbora“ dovoljna slutnja da bi „glavni čovek“ pobedio i da su stvarno bili slobodni.

Ova promena koda, ma koliko inače bila pohvalna, ima tu lošu osobinu da otežava komunikaciju. Ako se vladajuća partija utrkuje sa novoosnovanim alternativnim partijama u pogledu toga ko će tamnijim bojama opisati postojeće stanje i ko će u svoja programska načela uključiti više „civilizacijskih vrednosti“, ako se, dakle, više ne zna ko je vlast a ko opozicija, politička publika ostaje zbunjena. Kako da razlikuje prazna obećanja od istinskih namera?

Srećom, ovde postoji jednostavna metoda provere. U iskrenom opredeljenju za politički pluralizam sadržano je sa-

znanje o heterogenom karakteru društva. O tome da društvo nije moguće jedinstveno reprezentovati, pa da je zbog toga neophodan pluralizam reprezentovanja. Međutim, ako zagovornici pluralizma istovremeno svim sredstvima teže tome da na pozicije društvene reprezentacije (npr. u vrhovima „društveno-političkih“ organizacija) dovedu aktiviste iste (vladajuće) partije, onda je i taj njihov pluralizam samo neobavezna priča. Onaj ko u nju poveruje sam je kriv.

Utoliko je političkoj opoziciji relativno lako da pokaže neiskrenost liberalne demagogije, koja poslednjih meseci cve-ta i u Srbiji. Već površno evidentiranje pozicija na kojima se sabira društvena moć, pokazuje da nema ni govora o njenoj redistribuciji. Osim toga što je personalno koncentrisana u rukama lidera i njegovog najužeg sledbeništva, ona je i pot-puno izmaknuta kontroli. U konstitucionalnim monarhijama evropskog 18. veka bilo je više institucionalnih sredstava za kontrolu moći nego što je to slučaj u reformisanom komunizmu balkanskog tipa.

Ekonomska deboljševizacija

Iza prividne saglasnosti u pogledu političkog pluralizma, necenzurisane demokratije, podele vlasti itd. lako je prepoznati okoštalu dihotomiju naši/njihovi (tj. prijatelj/neprijatelj), koja je retorski omekšana, ali je u svojoj suštini nepromenjena. A kako stoji stvar sa ekonomskom deboljševizacijom našeg po-retka? Da li je zalaganje za tržišnu ekonomiju, privatnu inici-jativu i neprikosnovenost svojine takođe samo demagoški trik, smišljen da unese zabunu i da blokira stvarne promene? O ka-kvom slobodnom tržištu može da bude reč ako naše društvo ostane „socijalističko“ (kako Predlaže i nacrt za novi Ustav),

o kakvoj privatnoj inicijativi i svojini uz zadržavanje „samoupravljanja“ i „društvene svojine“?

Zaista, kada je u pitanju ekonomska deboljševizacija našeg društva, protivrečnosti su podjednako očevidne kao i kod političke deboljševizacije. Međutim, da li je stanovište opozicije, kao kritičara vladajućeg koncepta „reformi“, tako jednostavno kao što je to u slučaju obećanih političkih promena? Ako se politička obećanja vlasti proveravaju s obzirom na stvarnu redistribuciju političke moći, da li se iskrenost vlastodržaca u pogledu obećanih ekonomskih promena može proveravati istim kriterijem redistribucije? Očigledno da ne, pošto je ekonomski pojam participacije definitivno kompromitovan modelom „samoupravljanja“. Onaj ko bi danas kritikovao vladajući poredak zbog toga što on ne obezbeđuje participaciju u ekonomskoj moći, nastupao bi sa pozicije neostvarenih ideala samog tog poretka, i nužno bi delovao sasvim anahrono. Naime, najviše do čega bi u svojoj kritici mogao doći bile bi floskule o „otudenim centrima“ koji sprečavaju „integralno samoupravljanje“.

Čini se da iz ove dileme ipak postoji jednostavan izlaz. Oni koji govore o slobodnom tržištu misle ozbiljno samo onda ako pod tim podrazumevaju potpuno povlačenje države iz ekonomije. Naravno da bi to značilo kraj komunizma, pa i onog koji je radikalno reformisan. Kritičare postojećeg stanja to ne mora da brine, budući da njihov zadatak i nije da traže modus opstanka komunizma. Ali, nešto drugo bi moglo da ih zabrine, i to sa dobrim razlogom. Da li postoji strukturna analogija između političkih i ekonomskih promena? Takva analogija koja bi opravdavala upotrebu iste metafore, tako da bismo onda mogli govoriti o političkom liberalizmu kao slobodnom tržištu političkih ideja i projekata, i o ekonomskom liberalizmu kao slobodnom tržištu roba i usluga.

Ovo pitanje namerno ne želim da formulišem u obliku klasične dileme o korelaciji između političkih i socijalnih sloboda (prava). Svi znamo da je na toj dilemi izrastao socijalistički pokret i da se kompromitovao upravo pri pokušaju da je reši. Nepopravljivi utopisti će, naravno, sada tvrditi da se uzrok za epohalni neuspeh komunističke civilizacije ne nalazi u samom projektu komunizma, nego u prebrzom potcenjivanju političkih sloboda, ostvarenih u „građanskim društvima“ (u kojima nisu bile ostvarene socijalne slobode). Sada bi u nekom „demokratskom socijalizmu“, uveravaju nas oni, trebalo još jednom pokušati sa istim programom, ali uz pouke koje smo u međuvremenu stekli. A za mogućnost tog svog „demokratskog socijalizma“ oni ponovo nemaju bolji dokaz nego što je puko uverenje u nužnost rešavanja pomenute dileme politička/socijalna emancipacija. Prosvećeni kritičari komunističkog poretka odbacuju sam problem, a ne samo njegovo rešenje. Ekonomske promene, po njihovom uverenju, ne treba da se rukovode idealom socijalne pravde, pošto je to jedna ideološka kategorija koju je analitički teško definisati. Pojam tržišta ima u oba polja, političkom i ekonomskom, čisto proceduralnu ulogu. On naznačava slobodu konkurencije, bez obzira na sadržaje koji se razmenjuju.

Već sam napomenuo da ne želim raspravljati o načelnoj liberalističkoj kritici komunizma. Ostavljam po strani pitanje da li je zahteve za političku slobodu moguće neprotivrečno udružiti sa zahtevima za socijalnu pravdu. Interesuje me sasvim konkretan problem. Ne to da li postoji korelacija između političke i socijalne emancipacije, nego da li se može utvrditi strukturna analogija između onih promena koje u političkom i ekonomskom polju zahtevaju liberalni kritičari komunizma. Oni u oba polja zahtevaju uvođenje slobodnog tržišta i povlačenje države.

Da li to vodi rezultatu koji očekuju? Da li se sa dobrim razlozima može očekivati da će u situaciji kakva je, npr. trenutno u Jugoslaviji, oslobađanje tržišta ideja i tržišta roba i usluga podsticati demokratiju? Ili će se možda ova dva procesa, formalno povezana metaforom tržišta, međusobno blokirati? Pitanje je značajno i tiče se svih socijalističkih zemalja koje pokušavaju da se sa što manje gubitaka vrata sa pogrešnog puta.

Političko i ekonomsko tržište

Ne treba da se zadržavamo kod prvog elementa dileme: koncept demokratije kao slobodnog tržišta ideja i projekata, tržišta na kome se političke vizije i političke odluke razmenjuju za biračke glasove i poverenje, taj koncept demokratije nije teško na uverljiv način izložiti i utemeljiti. Isto važi i za model tržišne privrede, kao prirodnog pandana političkog liberalizma. Šta ostaje od ove evidencije ako je prenesemo u kontekst postojećeg socijalizma? Da li i tu možemo, kako to čine pristalice neoliberalizma, poći od hipoteze da tržište krči put ka demokratiji?

Pre svake dalje rasprave je jasno da stanje socijalističkih zemalja tek treba da bude promenjeno pomoću navedenog koncepta. A šta to znači? Odgovor ćemo dobiti samo ako u raspravu uvedemo i stanje koje treba da bude promenjeno. Ono je formirano pod neposrednim dejstvom lažne socijalne (socijalističke) države, koja je individuama oduzimala svaku inicijativu, ali ih je zauzvrat opskrbljavala elementarnim sredstvima za preživljavanje. Na taj način je nastalo društvo politički i ekonomski nepunoletnih ljudi. Njihovo participiranje u zajedničkom životu ograničavalo se na forme nametnutog parazitiranja, koje je u ekonomskoj sferi završavalo kao trošenje zatečenih resursa.

Promena ekonomskog obrasca, tj. prelazak sa modela tutorske države na model slobodnog tržišta, u prvom trenutku bi značila da ogroman broj prividno zaposlenih (koji u preraspodeli dobara učestvuju na principu socijalno propisanog parazitiranja) postanu faktički nezaposleni. Ostavimo po strani moralni problem koji proizlazi odatle što su ti ljudi tipom društvenog uređenja (a ne vlastitim učinkom) bili prisiljeni na paraziternu formu ekonomskog delovanja, pa stoga nije opravdano da snose individualne posledice. Stvarni problem je na drugoj strani.

Pošto bi za prelazak sa tutorske na tržišnu privredu bila neophodna takva šok-terapija kakvu istorija ne poznaje (i u odnosu na koju je tzv. prvobitna akumulacija kapitala dečija priča), i čije neposredne troškove bi trebalo da nosi znatan deo stanovništva današnjih socijalističkih zemalja, postavlja se pitanje: ukoliko bi odlučivanje o prelasku sa jednog obrasca na drugi trebalo da bude demokratsko, zbog čega liberalni kritičari komunizma veruju da bi većina stanovništva slobodnom voljom odlučila da se podvrgne realnoj patnji u ime budućeg (i time irealnog) blagostanja? Kod ovog pitanja postaje jasno da između političke demokratije i ekonomskog tržišta ne samo da u socijalističkim zemljama ne postoji direktna korelacija, nego se ova dva pravca reformi međusobno blokiraju.

Uz to, treba uzeti u obzir da demokratska procedura u političkom odlučivanju sama po sebi još ne garantuje da će donesene odluke biti ispravne. Ta procedura podstiče stvaranje političke kulture, koja onda umanjuje verovatnost i težinu grešaka. Međutim, ljudi u socijalizmu su decenijama odgajani u jednoj totalnoj utopiji, koja ih je držala na sigurnom odstojanju ne samo od bilo kakve političke kulture, nego i od realnosti. Oni su sada zasićeni tom utopijom i spremni su da je u celini odbace. To, međutim, ne znači da će automatski

dospeti u posed političke kulture, ili da će se odmah približiti realnosti. Struktura utopijskog doživljavanja sveta još dugi niz godina će opterećivati politički život tih zemalja, nabacujući lažne dileme i proizvodeći prividne alternative. Neke od tih alternativa biće bez sumnje direktna suprotnost ekonomskoj racionalnosti, što će još više udaljiti političku demokratiju i racionalnu privredu.

Ako povežemo ova dva momenta, doći će do paradoksalnog zaključka. Naravno, paradoksalnog sa stanovišta neoliberalizma. Naime, dosledni preobražaj socijalizma može se sprovesti samo u formi neke diktature, a u svakom slučaju, na nedemokratski način. Uostalom, to nije samo svojstvo današnjih socijalističkih reformskih košmara, nego karakteriše stanja u kojima reformama tek treba da stvori pretpostavke za reformu. Političko i ekonomsko tržište se međusobno nadopunjuju u zemljama u kojima su samonikli, tj. u izvesnom smislu organski nastali. Tamo gde treba da budu planski uneseni, nastaje potreba za koncentrisanjem političkih kompetencija. Jednostavno rečeno, nastaje funkcionalna potreba za političkom diktaturom. U izvesnom smislu se to desilo u ekonomskim reformama Čilea i Bolivije, ali se desilo i u zapadnonemačkoj monetarnoj reformi 1948. Tu reformu sprovodio je organ koji je bio nezavisan od parlamenta i koji je zapravo delovao komesarski, tj. bio je opremljen izuzetnim ovlašćenjima. Kada bi jugoslovenska vlada dobila takva ovlašćenja, bilo bi to ravno državnom udaru.

Lepi fetiš – tržište

Naravno, nepostojanje direktne korelacije između političke demokratije i ekonomskog tržišta nije dovoljan razlog da odbacimo model slobodnog tržišta i neprikosnovene privatne

svojine. Zar nam istorija ne nudi brojne primere za kolektivne zablude, za to da većinske odluke često vode zabludi? Utoliko bismo se, možda, morali zalagati za obrazac slobodnog tržišta, čak iako to podrazumeva autoritarnu politiku, tj. slamanje volje većine? Možda zaista većina stanovnika koji imaju nesreću da su rođeni u socijalističkim državama treba da prođu pomenutu šok-terapiju i da budu preodgojeni u nekoj kombinaciji Maltusa i Darvina?

Ali, zbog čega je „tržište“ tako velika vrednost da bismo se radi njegove afirmacije upuštali u moralno-dubiozne aktivnosti? Što nam zastupnici neoliberalizma mogu reći njemu u prilog, osim teško dokazivih metafizičkih hipoteza o utemeljenosti konkurencije u „ljudskoj prirodi“? Ako ovu metafiziku stavimo u zagrade, ostaje nam jednostavna tvrdnja da ekonomsko tržište pogoduje društvenom samoregulisanju, povećanju društvene racionalnosti i da time pospešuje društveni prosperitet (ili bar relativnu društvenu stabilnost). Ova tvrdnja nije sporna, ali je u njoj došlo do promene akcenta. Težište je sada na društvenom prosperitetu (stabilnosti), a tržište je njegova funkcija. Time je tržište demistifikovano i od osnovne vrednosti spušteno na rang sredstva.

Nije potrebno posebno dokazivati da ekonomski prosperitet i društvena stabilnost ne stoje u nužnoj vezi. Kod ovog zapažanja radi se o istorijskim sekvencama, pošto je jasno da na duže vreme nema stabilnih društava bez dobre privrede i obrnuto. Ono što nas interesuje jesu upravo kraće sekvence. Po strani stoga ostavljam i opštije pitanje o produktivnom (inovativnom) dejstvu društvene nestabilnosti na privredu. U literaturi su poznati modeli u kojima se privremeno destabilizovanje društva, koje pozitivno deluje na privredu, preporučuje kao sredstvo za obezbedenje dugoročnije društvene stabilno-

sti. Međutim, ti modeli nisu primenjivi na socijalističke države. Onaj ko bi preporučio destabilizovanje takvih društava, a u ime neke njihove buduće stabilnosti, podsticao bi na eksperiment koji u dosadašnjoj istoriji još (u tim razmerama) nije isproban i koji se može završiti i totalnom katastrofom. Potpuno pogrešno bi bilo misaonu atmosferu zapadnoevropskih ekonomskih teorija, zabrinutih zbog toga što dugogodišnja društvena stabilnost postepeno parališe privredne inovacije, prenositi u socijalističke zemlje, u kojima „društvo“ samo metaforički postoji, a zapravo je sastavljeno od fragmentarizovanih individua, sa veoma nestabilnim obrascima kolektivnog delovanja. Svako destabilizovanje takvih društava ugrožava samu njihovu supstancu, čini ih nepredvidivima. A ako takvo društvo samo u sebi eksplodira, ko još ima koristi od njegove „zdrave privrede“?

Plan i državni intervencionizam

Zaključak ovog izvođenja je: između političkog monizma na jednoj i plana (državnog intervencionizma) na drugoj strani, ne postoji takva veza koja bi opravdavala jednosmernu kritiku. Neoliberalizam zvuči privlačno kada u istom dahu odbacuje oba elementa i kada traži totalno tržište (u politici i u privredi). Međutim, on deli izvornu metafizičku naivnost komunizma, koji je takođe verovao u skrivenu ruku providenja, pri čemu je komunizam verovao u logiku istorije, a neoliberalizam veruje u socijalnu ontologiju. U oba slučaja bi eksperiment totalne promene garant svog uspeha trebalo da ima u velikoj nepoznanici, naime, u toj „ruci iz pozadine“. U komunističkom eksperimentu je njeno dejstvo izostalo. Društva koja su bila istrgnuta iz svoje „društvene prirodnosti“ (što je u Marksovoj

terminologiji krajnje negativno stanje) zaleđena su i izbačena iz istorije. Neoliberalizam predlaže njihovo naglo odmrzavanje, uz naivnu nadu da će životne funkcije same od sebe već nekako biti regenerisane. Ta nada je neutemeljena i neodgovorna, na sličan način kakva je bila i ona prva.

Država „odmrzavajućeg perioda“ moraće da bude izrazito intervencionistička. Alternativa „tržište ili plan“ tu neće igrati nikakvu ulogu, pošto će u svakom konkretnom slučaju biti reč o društveno prihvatljivim troškovima privrednog ozdravljenja. U rešavanju te teške formule neće pomoći nikakve logaritamske tablice, nego samo praktična mudrost. Dakle, nije pitanje da li ta država treba da se meša u privredu, nego kako treba da izgleda država da bi njeno mešanje u privredu bilo korisno za društvo, a ne destruktivno.

Ovim se vraćamo na početak rasprave, tj. na pitanje političkih promena. Uvođenje političkog tržišta predstavlja nužni uslov za stvaranje racionalne države, koja bi bila u stanju da reguliše transformaciju socijalističke ne-privrede u takvu privredu koja bi garantovala elementarnu društvenu stabilnost. Prividna radikalnost neoliberalizma, koja se sastoji u zahtevu za šok-terapiju, zapravo je radikalnost pokreta koji su svoje zvezdane trenutke doživeli sredinom prošlog veka. Jer, ne treba zaboraviti da je liberalizam epohatni savremenik socijalizma. A za našu zemlju se radi o tome da konačno napusti tu epohu zapadnoevropske prošlosti, a ne samo da promeni varijantu, ostajući unutar njenih okvira.

Stav, Novi Sad, 9. februar 1990.

USTAV ZA JUGOSLAVIJU?

Retke su zemlje, poput naše, u kojima je „ustavna radnja“ napeta kao neki kriminalistički roman, prepun raznovrsnih zavera, zločina i namerno zamršenih tragova. Ova radnja pleni pažnju široke čitalačke publike koja se, u zavisnosti od trenutne sekvence, uvek iznova opredeljuje, ne mareći previše za vlastito prethodno ubedenje. Uloge ustavobranitelja i ustavorušitelja razmenjuju se kao pozorišne maske. Ako su se slovenački političari donedavno profilirali kao poslednji branioci ugroženog Ustava, sada ih ništa ne sprečava da isti taj Ustav, neznatno izmenjen, bez griže savesti pošalju na drugi svet. Obrnuto, srpski ustavorušitelji odjednom otkrivaju svoju strasnu ljubav za donedavni objekt svog pravednog gneva i spremni su da ga brane sve dok se ne pogase i poslednje pozorišne svetiljke.

Ova neobična atraktivnost ustavnih zapleta utoliko je neobičnija što svi znaju da je osnovno štivo (tekst Ustava) suvo-parno i beskrajno dosadno. Diskrepancija između „scenarija“ i „radnje na sceni“ tolika je da pobuđuje opravdanu sumnju. Ne igraju li glumci neku svoju igru, pri čemu im scenario služi samo kao dobar izgovor da zaposednu scenu? Drugim rečima, da li je jugoslovensko „ustavno pitanje“ zaista ustavno, ili je tu Ustav poslužio kao forma za zaplete i rasplete koji sa njom nemaju mnogo veze?

Ako celu jugoslovensku ustavnu aferu posmatramo iz ovog ugla, dakle, ne kao opčinjeni gledaoci, nego kao neki posetilac koji je sa svetla dana banuo u zamračenu dvoranu usred predstave, bićemo prijemčiviji za jedno načelno pitanje: da li

je Jugoslavija uopšte sposobna da ima ustav? Skromni kao i svi slučajni posetioci, ograničićemo domet naše skepse na trenutno stanje. O čemu se radi kod trenutne jugoslovenske „ustavne reforme“? Da li problemi koje ona treba da reši mogu uopšte ustavnim sredstvima da budu rešeni?

Građani neke zemlje u svome ustavu formulišu osnovna svojstva poretka u kome žele da žive. Jedinstvo ustava proizilazi iz temeljne saglasnosti koja je postignuta. A u kakvom poretku žele da žive građani naše zemlje? Oko čega su oni i na koji način postigli temeljnu saglasnost? Da li taj način sadrži dovoljnu garanciju da eventualni sporazum neće biti narušen i pre nego što se osuši štamparska boja prvih primeraka ustavnog teksta?

Šizofrenija jugoslovenskog poretka doživela je svoj klasični vrhunac u odvajanju duše i tela. U isto vreme dok se raspadala partija, kao telo tog poretka, proklamovana je regeneracija njegove duše – Ustava. Manje nas uveseljava okolnost što se u jednoj materijalističkoj državi sve više širi sklonost za spiritualizam; puno smešnije od toga je uverenje da bi duša mogla u potpunosti da kompenzuje gubitak telesnosti. Od rata do danas partija je bila jedini stvarni sadržaj političkog i javnog života, a sve drugo bilo je čisti privid. Ustav kao „lepa dušica“ predstavljao je neophodni dekor i ništa više. Sada bi taj privid trebalo da se pretvori u stvarnost, da počne da diše, deluje. Jednom rečju, da počne da živi! Ko bi, osim nepopravljivih političkih mistika, poverovao u ovo čudo?

Na istim naslovnim stranicama dnevnih novina donesena je vest o raspadu jugoslovenske partije i o „predlogu za donošenje novog Ustava“. Vesti su stajale jedna pored druge, ne dodirujući se. Predsednik naše vlade (Ante Marković – prim. prir.) uveravao je sebe i druge da između te dve radnje nema

nikakve veze, tj. da našu državu ne dotiču interne partijske zavrzlame. Međutim, ako se vratimo elementarnom određenju ustava kao temeljne saglasnosti, nećemo se tako lako prepustiti spiritualističkom optimizmu. Naime, niko ne može osporiti da je partija bila jedini medij za političku komunikaciju i da se svako pitanje o tome šta naši građani žele na nužan način pretvaralo u pitanje o tome šta želi naša partija (tj. partije). Bez partije nema političke komunikacije, bez političke komunikacije nema saglasnosti, bez saglasnosti nema ustava. Dakle, bez partije nema ustava.

Raspad jugoslovenske partije ne znači samo krizu pretenzije na apsolutnu moć u društvu, nego i faktički prekid političke komunikacije, u jednom društvu u kome je ono političko bilo u potpunosti okupirano od strane jednog „političkog subjekta“. A to znači: trenutno uopšte nije moguće utvrditi o čemu postoji saglasnost među jugoslovenskim građanima. Naravno da ni interna saglasnost partije, na kojoj je do početka osamdesetih počivao jugoslovenski poredak, nije imala neke suštinske veze sa stavom građana prema društvu u kome živi. Raspad partije potencijalno i njih uključuje u radnju, tako da se čitava stvar znatno komplikuje, ali i oslobađa prethodnih privida. Nazire se mogućnost da eventualni jugoslovenski Ustav zaista postane izraz saglasnosti jugoslovenskih građana u pogledu osnovnih svojstava društva u kome žive. Međutim, da bi se to desilo, bilo bi neophodno da se uspostavi novi medij političke komunikacije.

Na osnovu spontanog ispoljavanja političkih uverenja trenutno nije moguće reći ni to da li su sve relevantne grupe koje žive u našoj zemlji uopšte za Jugoslaviju, a pogotovo za kakvu bi se Jugoslaviju zalagali. Opcije variraju između asimetrične federacije, konfederacije i „obične“ federacije. Međutim,

što je još važnije, ni ta ispoljena uverenja ne sadrže uvek u sebi dovoljnu garanciju da ne predstavljaju demagoški trik. Naš politički prostor kontaminiran je ostacima „starog režima“, a njegova kriza još nije istoznačna sa njegovom abdikacijom. U takvoj situaciji se neko može zalagati, na primer, za politički pluralizam, a činiti sve da ga spreči.

Neophodno je izvesno vreme da bi društveni akteri (među njima i republičke komunističke partije) stvorili medij za relevantnu društvenu komunikaciju, u kojoj bi onda bilo odlučeno i to da li je, i oko čega, moguća saglasnost među ljudima koji žive u našoj zemlji. Svako prejudiciranje, u vidu nekog novog Ustava, bilo bi po svom sadržaju irelevantno (jer ne bi obavezivalo one na koje se odnosi), a po svojoj funkciji štetno (jer bi stvaralo komunikacijske šumove).

Dakle, treba neizostavno odložiti raspravu o novom Ustavu, a umesto toga posvetiti pažnju institucionalnom osiguranju medija za relevantnu društvenu komunikaciju. Pošto je politika njegov bitan segment, to znači: treba maksimalno zaštititi pravo na izražavanje političkih uverenja i na političko udruživanje, da bi nakon stabilizovanja preovlađujućih političkih uverenja postala moguća rasprava među njima i time, eventualno, postizanje saglasnosti. Umesto Ustava potrebni su Ustavni amandmani i zakoni o političkim partijama. I potrebno je strpljenje da bismo videli da li su oni koji izražavaju uverenja zaista uvereni u njih, ili politička sredstva žele da iskoriste za još jedno ukidanje politike.

Stav, Novi Sad, 23. februar 1990.

SJEDINJENE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Nikada u našoj istoriji nije toliko toga učinjeno u ime afirmisanja nacija. Istovremeno, nikada se jugoslovenske nacije nisu osećale tako ugroženima, osujećenima i obespravljenima kao danas. Gde je rešenje ovog paradoksa? Da li je etničkim grupama, uprkos svim deklaracijama i obećanjima, ipak dato premalo prava? Možda ih državna i republička „birokratija“ sprečava da ostvare ta obećanja, pa bi onda izlaz iz međunarodne krize trebalo tražiti u daljem intenziviranju etničkih individualiteta? Ili je našim nacijama dato previše prava, koja one zloupotrebljavaju i okreću protiv zajedničke države kao jedinog izvora vlastitog pravnog statusa?

U jugoslovenskoj političkoj javnosti lako ćemo naći pobornike sve tri navedene varijante. A u samoj prirodi spora sadržana je nemogućnost njihovog međusobnog komuniciranja. Ukoliko se svi iskreno osećaju ugroženima (u šta nemamo razloga da sumnjamo), irelevantno je da li oni objektivno imaju osnov za takvo svoje osećanje.

Međutim, moguće je zamisliti i nekvantitativni pristup jugoslovenskom nacionalnom problemu. Ako napustimo bezizglednu metodu merenja, možda ćemo se probiti do načelnijeg i racionalnijeg stava, koji doduše takođe neće dovesti do opšte saglasnosti, ali bar neće od samog početka blokirati komunikaciju među suprotstavljenim gledištima. Umesto da sabiramo i oduzimamo, upitajmo: da li su jugoslovenskim nacijama zapravo data pogrešna prava, pa je ta pogrešnost, a ne količina i obim, uzrokovala trenutno nemoguće stanje?

Pogrešan koncept

Jugoslovenski federalizam predstavlja državno-pravni odgovor na naše nacionalno pitanje. Stav da su jugoslovenskim etničkim grupama data pogrešna prava ne znači ništa drugo nego da je pogrešan taj koncept federalizma. Ovde nam neće mnogo pomoći njegovo polemičko istorizovanje. Kao politička realnost on je uspostavljen tzv. AVNOJ-em, a kao državna forma se proteže od prvog Ustava (1946), pa sve do najnovijih oficijelnih predloga za donošenje novog Ustava (1990). Sve borbe za redistribuciju nacionalnih prava, koje su prikryveno i otvoreno vođene u posleratnoj Jugoslaviji, priznaju ga kao referentni okvir. Naravno da u sredstva borbe spada i to da se protivnicima osporava pravo pozivanja na zajednički izvor (AVNOJ), međutim, ma kako ratoborna bila, ta demagogija ne može prikryti da su svi saglasni o prirodi nacionalne moći, a da se spor vodi samo oko njene raspodele među jugoslovenskim nacijama. A ta priroda moći jasno je definisana u prirodi našeg federalnog poretka.

Šta je to u jugoslovenskom federalizmu, što dovodi do nerešivih teškoća, kakve su i one pred kojima se naša zemlja trenutno nalazi? Odgovor je jednostavan: nacionalna moć jugoslovenskih etničkih grupa sistemski je uspostavljena kao etničko-teritorijalna suverenost, tj. kao stapanje etničke i republičke suverenosti. Ova operacija institucionalno je dovršena još 1964, a politički se realizuje od sredine šezdesetih godina. U svom dovršenom političko-državnom obliku – od koga nismo previše udaljeni – nudi nam se kao forma saveza suverenih država, tj. kao Sjedinjene Jugoslovenske Države.

Već sama terminološka asocijacija na Sjedinjene Američke Države pobuđuje optimizam. Zašto Jugoslaviji nije suđeno da svoj konačni mir pronađe u ovoj privlačnoj formuli?

AVNOJ-ski koncept federalizma pogrešan je zbog toga što počiva na jednoj fikciji sa dalekosežnim posledicama. U njemu je pretpostavljeno da su jugoslovenski narodi – kojima je onda priznata teritorijalna suverenost – u samima sebi uspostavljeni kao istorijsko-politička nacija. Naime, da su to „nacionalni individualiteti“ koji su unutar sebe politički homogenizovani, a to pre svega znači, da su etničke manjine unutar tih nacija politički integrisane na relativno opštezaodovoljavajući način. Ako bi to bilo istina, federalizam bi predstavljao skup institucija za regulisanje međusobnih odnosa između nekolicine nacija kao istorijsko-političkih celina.

Međutim, užasna zbivanja tokom Drugog svetskog rata mogla su biti osnov za sve drugo, samo ne za pomenutu AVNOJ-sku fikciju. Ta zbivanja su pokazala da jugoslovenske „nacije“ nisu istorijsko-politički, nego prirodno-etnički kolektivi, koji svoju unutrašnju homogenost ostvaraju prvenstveno fizičkim ostvarivanjem manjinskih etničkih grupa. Pred posleratnim državnim uređenjem time se postavljao težak zadatak da u sklad dovede zahtev za afirmisanje velikih etničkih grupa (nacija) i za zaštitu etničkih manjina unutar tih nacija. Koncept federalizma, onako kako je razvijen u svim ustavima socijalističke Jugoslavije, predstavlja odgovor na prvi deo zadatka, uz potpuno zanemarivanje drugog dela. Stiče se utisak da je on pravljen u skladu sa potrebama nekog naroda čije se etničke granice potpuno poklapaju sa teritorijalnim. A u Jugoslaviji, osim slovenačkog, takvih naroda nema.

Time što je nacionalnu suverenost definisao kao etničko-teritorijalnu, jugoslovenski federalizam je pokrenuo dvostruku dinamiku. Na jednoj strani, dinamiku konfederalizovanja. Pošto nacija + teritorija + suverenost ne znači ništa drugo nego suverenu nacionalnu državu u smislu 19. veka, jasno je bilo

da će naš federalni koncept, čim napusti ravan čiste političke demagogije (a on ga napušta već u ranim šezdesetim godinama) voditi u pravcu formiranja nezavisnih država, koje će se u prvom trenutku nazivati „socijalističkim republikama“, da bi onda suvereno odlučile i o eventualnoj promeni svog imena. Na drugoj strani, okolnost da narodi koji ulaze u Jugoslaviju u najvećem broju slučajeva nisu istorijsko-politički, nego samo etničko-nacionalni individualiteti, vodi tendenciji stvaranja *unitarnijih* republičkih država.

Manjine kao iskušenje

Isti oni razlozi koji su na nivou jugoslovenske države motivisali naglašavanje kolektivnih prava (kao prava federalnih jedinica) trebalo bi da važe na nivou republičkih nacionalnih država, kao heterogenih zajednica sa kompaktnim etničkim manjinama. Međutim, borcima za nacionalnu afirmaciju ništa nije tako mrsko kao pomisao da bi nacionalna moć njihovog naroda mogla biti okrnjena federalnom redistribucijom te moći. Argumente za svoje nepomirljivo stanovište oni mogu da pronađu u našem federalnom uređenju, koje je od samog početka napravljeno kao komplikovani mehanizam, u kome od svih funkcija besprekorno deluje samo ona koja reguliše samouništenje sistema.

Umesto lažnog federalizma, zasnovanog na fikciji o jugoslovenskim nacijama kao istorijsko-političkim individualitetima, bilo je na kraju rata neophodno priznati da se naši narodi nalaze u relativno ranoj fazi svog samodefinisanja kao kolektiva, pa im je zato bilo potrebno staviti na raspolaganje institucije unutar kojih bi se to samodefinisanje moglo stabilizovati i dovesti do koegzistencije. trebalo je oprezno i pažljivo

razdvojiti dimenzije kolektivnog identiteta. Prvenstveno etničke identitete (npr. Srba, Hrvata) trebalo je odvojiti od prvenstveno teritorijalnih (npr. u Dalmaciji, Slavoniji, Vojvodini) ili verskih i kulturnih. Umesto toga, paušalnom nacionalnom afirmacijom su sve male ali suštinske razlike izbrisane, a Jugoslavija je definisana kao savez (u tadašnjoj terminologiji je bila reč o „dogovoru“) nacija.

U takvim nacionalnim državama, u kojima nema mesta za priznavanje kolektivnih prava manjina, po prirodi stvari raste strah. Naime, njegov intenzitet raste direktno proporcionalno ostvarenju koncepta federacije kao saveza država. Manjina koja je, zajedno sa većinskim republičkim narodom, zatvorena u granicama republičke nacionalne države, izručena je na milost i nemilost političkom odnosu snaga unutar većinskog naroda. A pošto su te nacionalne republičke države uspostavljene na načelu etničko-nacionalne, a ne istorijsko-političke individualnosti, jasno je da u njima neće biti tolerancije prema neasimilovanim etničkim manjinama.

Sjedinjene Jugoslovenske Države postaće poprište nasilja nad etničkim manjinama, i verovatno poprište znatno težih etničkih sukoba nego što je to trenutno slučaj. Onaj ko želi da spreči ovakav, veoma lako predvidiv razvoj događaja, mora se zalagati za promenu postojećeg koncepta federalizma. Etničko-nacionalna prava moraju se odvojiti od teritorijalno fiksiranih „nacija“, i moraju se stvoriti institucije koja će ta prava štiti, nezavisno od teritorijalnih granica u kojima neki narod, ili neka etnička manjina, žive.

Stav, Novi Sad, 9. mart 1990.

LANČANA REAKCIJA

Početak januara, Beogradom je šetalo četiri hiljade novopečenih direktora privatnih preduzeća. Uz ulog od dve milijarde starih dinara, tipizovani ugovor o osnivanju i fiktivni „elaborat o društveno-ekonomskoj opravdanosti“ oni su po novom Zakonu o preduzećima ispunjavali uslove za upis u sudski registar. Naravno, samo zanemarljivo mali broj novih privrednih subjekata je u spisak svojih delatnosti uključio i po neku proizvodnu. Ono za čim njihovo poslovno srce žudi jeste trgovina, po mogućnosti export/import.

Nije bio neophodan nikakav Zakon o političkim udruženjima da bi se početkom januara Beogradom šetao dvocifreni broj osnivača partija i političkih udruženja. Kao ulaznica u to ponosno društvo bio je dovoljan politički program (po pravilu tipizovan, tj. u najčešćem broju slučajeva gotovo identičan) i fiktivno, tj. načelno neproverljivo, zalaganje za demokratska načela i opoziciju postojećem sistemu moći. Naravno, zanemarljivo mali broj novih političkih subjekata namerava da se bavi „proizvodnim političkim delatnostima“, tj. da radi na stvaranju političke kulture kao nužnog uslova demokratije. Budući da se ta delatnost ne može u partijskom knjigovodstvu neposredno prikazati kao ideološki „dohodak“, probitačnijim se čine transakcije unutar postojećih političkih resursa, tj. trgovanje trenutnim i nekadašnjim političkim idejama, predrasudama i resantimanima.

Podela nepronađenog blaga

Neko bi očekivao da će kao neposredna posledica ovog „cvetanja hiljadu cvetova“ nastupiti blagi šok kod konzumenata roba i ideja, i da će ovi, uplašivši se za to da će umesto poljoprivrednih proizvoda na svojoj trpezi imati samo cveće, po kratkom postupku odlučiti da preoru ovaj neobični botanički vrt. Tj. da će novoosnovana preduzeća i novoosnovane partije bez velike pompe bankrotirati i raspasti se, pošto neće uspeti da animiraju klijentelu kojoj se obraćaju.

Ovakvo očekivanje bilo bi preterano optimističko. Ono bi počivalo na iluziji o tome da kolektivna dobra (ono što se u bilo kom smislu nudi kao roba) kod nas već mogu da budu procenjivana sa stanovišta upotrebne vrednosti. Dakle, da u privredi i politici po kratkom postupku propadaju ona preduzeća i oni politički projekti koji ne mogu da izdrže proveru racionalnog kriterijuma tržišne ponude i potražnje. A taj tržišni princip podrazumeva ne neko stihijsko i kratkotrajno opredeljivanje (jer takve stihijske reakcije slamaju tržišnu strukturu, pošto ukidaju predvidivost, i time racionalnost ponašanja), nego stabilizovane preferencije i pouzdana merila da se ponudena „roba“ (bilo da se radi o predmetima ili političkim programima) proceni i da se njen sadržaj uporedi sa etiketama koje su na njoj nalepljene.

Ovaj minimalni uslov tržišne racionalnosti nije ispunjen ni u našoj ekonomiji, ni u našoj politici. Ne samo što kupci tj. klijenti političkih partija, nisu načisto sa svojim vlastitim potrebama, nego oni povrh toga ne raspolažu objektivnim mehanizmima da proveravaju obećanja koja su sadržana u pompeznim nazivima preduzeća i partija. Uz realnu mogućnost samoobmanjivanja i pogrešne autopercepcije, dolazi opasnost

obmanjivanja, što onda beskrajno otežava proces pronalaženja veze između interesa i objekata za njihovo zadovoljavanje.

Svojevrsni idealizam našeg ekonomskog i političkog života, naime, odvojenost tog života od empirijske stvarnosti kao one instance koja lomi ekstreme i koja služi svakodnevnoj, rutinskoj proverbi pojmova i ideja, taj idealizam otežava testiranje. On na taj način produžava život i najbizarnijim političkim koncepcijama. Na ovoj osnovi počiva prividni paradoks, koji se sastoji u tome da će se novoosnovane privredne i političke organizacije, kada dospeju u krizu, dalje umnožavati, umesto da se naprosto ugase. Kada između dva člana osnivačkog odbora nekog preduzeća dođe do konflikta pre nego što je realizovan ijedan posao (ili možda, upravo zbog toga), normalno bi bilo da će se firma raspasti. Kod nas se dešava nešto drugo: nastaju dve firme. Isto važi i za partije. Pluralizam se u našim uslovima na taj način pojavljuje kao lančana reakcija. Onaj ko je naivno mislio da je atom teško deljiv, grdno se prevario. A kako trenutno stvari stoje, u aktuelnim deobama naših privrednih i političkih preduzeća pokazaće se da ni elektroni nisu nedeljivi, samo ako je sila dovoljno jaka.

U ovakvom haosu sve manjih čestica, aktuelno postaje pitanje primata, tj. autorskih prava. Kada se podeli jedna firma čiji članovi čvrsto veruju da je njeno ime već steklo ugled, ili neka partija čiji osnivači isto to misle, koja strana će imati pravo da dalje nosi cenjeni naziv? Ako na jednoj strani ostane direktor, a na drugoj upravni odbor, ko je autentični nastavljaj prvobitnog preduzeća? Pošto se njihov kapital ne sastoji od materijalnih stvari, nego od istinskog ili tobožnjeg ugleda među klijentima (članstvom), kako taj ugled da se podeli na ravne delove?

Pred ovim teškim, gotovo metafizičkim pitanjima o dele-nju vrednosti, ovih dana su se našla mnoga novoosnovana pre-

dužeća, a i neke od najperspektivnijih partija u Srbiji. Čak ni eksperti u oblasti srednjovekovnog učenja o (ne)deljivosti subjektivnih kvaliteta ne bi mogli reći da li je npr. SNO (Srpska narodna obnova – prim. prir.) stranka svoga ideologa, ili svojih organizatora i praktičara. Naizmenične konferencije za štampu, na kojima najpre oni njega isključuju iz zajedničke partije, pa on njih, i tako u krug, pokazuju kako je najteže podeliti blago koje tek treba da bude pronađeno. To blago, članovi i birači, čekaju da se imovinska rasprava završi, pa da pripadne pobjedniku. Tako veraju obe strane u sporu.

Logika stvarnog raspada

Spor između Narodne radikalne partije i njenog dojučerašnjeg neprikosnovenog lidera (dr Vojislav Šešelj – prim. prir.) drugi je karakterističan primer. Nezdрави radikalizam, koji proističe iz poremećenog odnosa prema realnosti, rezultira time da se dojučerašnja, makar i deklarativna privrženost istom političkom programu, neposredno transformiše u animoznost, čak i u ličnu netrpeljivost.

U preduzećima i partijama koji bi nastajali normalno, a to znači, bez neumerenih pretenzija i sumnjivog idealizma, a pre svega bez ambicija da se na lak i brz način steknu bogatstvo i moć, u takvim organizacijama bi se i nepremostive podele lako regulisale. Klijenti i poverenici (a u slučaju partija članstvo) bili bi na vreme i sveobuhvatno informisani o razlozima i konsekvencama razlaza, takođe i o daljim namerama svih strana, pa bi se onda na miru mogli opredeliti. U normalnim partijama frakcija, koja se osamostalila do te mere da se više ne uklapa u zajednički program, mogla bi na skupštini svih delegata da se odvoji i da sa sobom povede svoje sledbenike.

A šta raditi sa preduzećima i partijama koje nemaju čak ni svoje stvarno sedište, stvarne adrese i službenike? Kako podeliti te fluide, koji od čvrstih oblika imaju samo svoje nazive? To je pitanje koje ovih dana muči pre svega one koji su do juče tvrdili da raspoložu milionima dolara i članova.

Ova situacija je sve drugo samo ne smešna. Jer, ona neposredno ugrožava svaki pokušaj stabilizovanja političke situacije u našoj zemlji. Ako ne postoje institucionalni mehanizmi da se fiktivna preduzeća spontano odvoje od stvarnih, kako da funkcioniše tržište roba i ideja? Šta su fikcije, a šta stvarne ponude iza kojih stoje ozbiljnost i volja? Kako da znamo 1) koja partija, i za koje delove svog programa ima podršku među stanovništvom, 2) kako da se izvrši podela uticaja u slučaju da dođe do temeljnog spora o programu ili rukovodstvu? Jedini način bio bi, uspostavljanje komunikacijske mreže, ne samo u interesu članstva, nego, pre svega, u interesu neopredeljenih posmatrača, tj. političke javnosti.

Naši vlastodršci misle da će time što sistematski sprečavaju nastajanje pomenute komunikacijske mreže (zadržavajući totalni monopol nad sredstvima društvene komunikacije) sprečiti eroziju vlastitog uticaja. Međutim, oni time onemogućavaju regeneraciju političke kulture. Loš idealizam, sklonost radikalizmu i netoleranciji, to su posledice stanja u kome je prekinut protok relevantnih informacija, stanja u kome nema mogućnosti političkog korigovanja i učenja putem svakodnevnog upoređivanja programa i stvarnosti.

Zbog te nemogućnosti se kao pandan dosadašnjem – političkom fragmentarizovanju pojavljuje politički pluralizam kao lančana reakcija. Asocijacija na atomski proces nije slučajna, jer i političko raspadanje je opasno po život. Ono vodi zamoru i rezignaciji i pre nego što je stvarni politički život

započeo. A stvarni politički život događa se samo u zemljama u kojima postoji parlament. Otezanje sa uvođenjem višepartijskog parlamenta, kao jedinog efikasnog sredstva da se praktično provere partijski programi, takvo odugovlačenje za sada proizvodi samo komične fenomene javnog sukoba partijskih lidera i njihovih organizacija, međutim, u procesu lančane reakcije sadržana je logika koja će ubrzo zalediti svaki smeh. Naime, logika stvarnog raspada.

Stav, Novi Sad, 23. mart 1990.

ONI SU SE ZA OVO BORILI

Kada bi jedini izvor našeg saznanja bile trenutne izjave bivših i aktuelnih političara, morali bismo da dosadašnjih pola veka komunističke vladavine u Jugoslaviji definišemo kao hrabru i masovnu, premda skrivenu, borbu protiv komunizma. Svi su, a pogotovo ovi partizani pluralizma, veoma dobro znali da jednopartijska diktatura koči društveni razvoj, parališe kolektivnu energiju i vodi opštem nazadovanju. To svoje jasno uverenje oni, na žalost, mogu da saopšte tek danas. Duge decenije prisilne ćutnje objašnjavaju njihovo trenutno emfatičko oduševljenje za pluralizam. Nema nijednih dnevnih novina, nijedne radio stanice ili televizijske emisije u kojoj pobednici ne daju oduška svojoj radosti. Utrkuju se u tome ko će da nabroji više prednosti stranačkog pluralizma, ili više nedostataka stranačkog monizma. Naravno da je njihovo knjigovodstvo najpouzdanije, a njihovo zbrajanje pluseva i minusa iznad svake sumnje. Zar godinama nisu, s gnušanjem naravno, iz najveće blizine posmatrali tu nezasitu neman, nekontrolisanu i nikom odgovornu političku vlast? Zar je, konačno, nisu najbolje osećali na vlastitoj koži, kao gerilci pluralizma koji se skrivaju na teritoriji jednopartijske države?

Najteže je, svakako, bilo onima koji su bili najbliže. A neopisivo teško bilo je onima u samom vrhu, takoreći u brlogu zveri. Oni su morali da se najviše pretvaraju, da najglasnije hvale zverinji poredak i njegove zakone da neman ne bi posumnjala. Njihova patnja bila je velika jer su veoma dobro znali koje su civilizacijske prednosti višepartijskog uređenja, a

iz razloga kamuflaže i partizanskog ratovanja morali su da ih skrivaju i čak osporavaju.

Pobeda je bilo dosta

Međutim, bilo bi nepravedno pomisliti da su ih ovi teški uslovi prisiljavali na totalnu pasivizaciju, i da im, pre svega zahvaljujući veri u blagodetne društvene učinke pluralizma, nije uspevalo po neki protivnapad. Naprotiv! Pobeda je bilo dosta, i to ne sasvim beznačajnih. Našim ljudima u njihovim redovima uspevalo je čak i to da (preobučeni u ministre, ambasadore, članove visokih državnih delegacija) potpišu i po neku međunarodnu konvenciju kojom se garantuju ništa manje nego građanska prava i politički pluralizam. Sa zebnjom smo ih ispricali na te neizvesne puteve plašeći se da im ruka ne zadrhti, da se ne odaju. Bili smo srećni kada su i tu probu izdržali, pa smo, zajedno sa njima, požurivali da što pre zabašurimo, uklonimo, skinemo s dnevnog reda sve te zamke, te deklaracije koje su u stvari predstavljale klopke za lov na prvoborce pluralizma. Provokatori su pokušavali da nas zavedu time što su tražili da se naši ljudi u njihovim redovima i praktično založe za deklaracije koje su potpisali i to sa vrlo providnim izgovorom da one činom ratifikovanja stiču neposredno zakonsko dejstvo, te da nema rizika. A stvarna namera im je bila da naši ljudi neoprezno odaju svoju ljubav za pluralizam, da budu otkriveni, a njihova tajna borba za višepartijski sistem onemogućena.

Uprkos svim iskušenjima, na kraju je ipak morala pobediti stvar za koju se toliko ljudi, i tako požrtvovano, borilo. Pobedio je pluralizam. Odahnuli su prvoborci, odahnuli njihovi jataci i simpatizeri. Nema više skrivanja, rata živaca, dvostrukih uloga. Svi sada mogu otvoreno da imenuju ono za šta

su se oduvek borili: demokratska kontrola vlasti, višepartijski parlament sa odgovornom vladom i opozicijom, ukidanje monopola jedne partije.

Došao je trenutak da se sve stvari nazovu pravim imenom, bez mimikrije i kameleonstva. I članovi masovnog pokreta za borbu protiv jednopartijskog monopola sada mogu da definitivno odbace svoje pseudonime iz vremena nužde, Komunistička partija i Savez komunista, i da bez bojazni istaknu svoju stvarnu firmu: Demokratski socijalisti. Prave revolucije se i odlikuju time što uspostavljaju intimni odnos između stvari i njihovih imena, rekao je još davno neki pesnik čije ime sam zaboravio. Utoliko je i ovo što nam se dešava prava revolucija, a pre svega revolucija iskrenosti, naravno.

Svaki početak je težak, a pogotovo ako je praćen uzavrelim emocijama. Ne treba prigovarati brzopletosti ljudima koji su dobauljali iz mraka u svetlost. Ko će biti toliko neuviđavan da našim Demokratskim socijalistima zameri što se, po izlasku iz mraka, nisu odmah setili svih svojih svetlih tačaka, pa su u svoj rodoslov uvrstili samo Marksa i Dimitrija Tucovića, liberalnu vladavinu Petra I i srpsku ustavnu tradiciju, a u brzini su zaboravili da pomenu npr. Demokrita i Epikura, poznate zagovornike pluralizma naspram monizmu, i slobode naspram nužnosti? Jer sada, u novoj epohi iskrenosti i neusiljenog odnosa prema prošlosti, biće prilike za ispravke i dopune. Pa zar su se članovi Srpske akademije nauka i umetnosti uzalud uključili u ovaj zajednički projekt slavljenja istine? Šta bi nauka i umetnost mogli drugo da slave do istinu? Imali su akademci, doduše, više kritičkih nego pohvalnih primedbi, ali već sama činjenica da su o programu Demokratskih socijalista raspravljali kao o stvari od univerzalnog značaja, pokazuje da je trijumf pluralizma univerzalan. Kao jedinstvo raznolikosti

(od Dimitrija Tucovića, tj. Demokrita, do današnjih dana) program Demokratskih socijalista u stvari je samo drugi naziv za pluralizam. Šta bi drugo bio istinski i konstruktivni pluralizam, ako ne to mnoštvo proverenih imena i vrednosti?

Za svakog ponešto

Razumljivo, u našem narodu ima i večnih nezadovoljnika, onih kojima nikad nije bilo dosta, pa im sada neće biti dosta ni pluralizma. Pre svega imam u vidu one koji vole da strančare, one za koje je pluralizam pre svega sadržan u višepartijskom sistemu. Ni ovde nema problema. Draž nove situacije i jeste u tome što za svakog ima ponešto. Oni koji vole da strančare, kojima nisu dovoljni samo Marks ili Dimitrije Tucović, pa čak ni Petar I, ti egzibicionisti zaista će moći da biraju između tri partije. Naime, između partija Demokratski socijalisti I, Demokratski socijalisti II i Demokratski socijalisti III. Višepartijski sistem može da bude uveden u Srbiju a da se ne napusti univerzum Demokratskog socijalizma. Već sada, priča se, ima uglednih prvoboraca pluralizma koji nisu sasvim zadovoljni trenutnim programom svoje univerzalne partije. Preterano je radikalan, smatraju, jer se u njemu ni dvadeset puta ne pominju „društvena svojina“ i svetsko-istorijski trijumf komunističkog pluralizma. Ima i takvih kojima je ponuđeni program (navodno) preskroman. Konačno, najlakše je dvorskoj partiji, koja je program sastavila, pa sada može da inicijativu prepusti drugima.

Mogućnost izbora između tri partije izuzetan je civilizacijski učinak. Pogotovo ako su sve tri partije okrenute Demokratskoj Budućnosti, pa je opasnost pogrešnog izbora time praktično isključena. Stoga oni koji su se za ovo borili mogu

već da počnu sa dodelom priznanja partizanima pluralizma. Svečanostima će prisustvovati predstavnici sve tri partije, tj. Demokratski socijalisti I–III. Navikli na konspiraciju, praviće se nevesti, pa će više govoriti o jedinstvu nego o razlikama. Ali pošto znamo da su oni oduvek bili za pluralizam, nećemo ni sada obraćati pažnju na njihove reči i dela, nego na njihove namere. A one su, u to nema sumnje, oduvek bile dobre.

Stav, Novi Sad, 6. april 1990.

UVREDLJIVA AROGANCIJA VLASTI

Trijumfalni pohod Predsednika Predsedništva SR Srbije (Slobodan Milošević – prim. prir.) po Južnom Banatu rezultirao je jednom važnom poukom: za Srbiju je najznačajnije to da je ima! Doduše, oni čije pamćenje seže bar tri godine unazad, znaju da je ovaj ambiciozni program takoreći dnevni politički bestseller. Do te mere da se moramo upitati, da li je za Srbiju uopšte bilo šta drugo značajno, osim to da je ima? Fascinirani činjenicom da Srbije ima, naši vlastodršci nemušto upiru prstom u tu „činjenicu“, očekujući da svi bespogovorno učestvuju u ritualu, a oni koji se samo premeste sa jedne noge na drugu, oni koji „činjenicu“ pogledaju iz drugog vidnog ugla ili sa drugog odstojanja, po kratkom postupku postaju bogohulnici i „peta kolona“. Ako se čudni ritual još neko vreme produži, građani Srbije počće da liče na stanovnike fantastičnog Markesovog sela, koji su, postepeno zaboravljajući nazive stvari i njihovu upotrebu, svoju komunikaciju sveli na samo jednu rečenicu – „bog postoji“. Naš oficijelni politički jezik opasno se približava redukciji na jednu tvrdnju: Srbija postoji.

Arogantnost ovog mitskog insceniranja sastoji se, između ostalog, i u tome što niko drugi do članovi komunističke partije sebe predstavljaju za beskompromisne branioce „državnog interesa“. A u komunizmima svih vrsta – ma kako oni bili reformisani – državni interes je uvek samo sredstvo i *funkcija* ideologije, a nikada vrednost i cilj. Zbog toga treba biti veoma skeptičan prema rano-apsolutističkom dekoru naših reformisanih komunista. Kada kažu da je „iznad svih pitanja interes

države Srbije“, a pritom ne manje energično insistiraju na komunističkom obrascu politike, onda su pobrkali radnje iz dva različita filma, iz dve potpuno odvojene priče, čak dve suprotstavljene civilizacije. U jednoj, građanskoj, koja počinje ranim apsolutizmom i dovršava se Francuskom revolucijom i ustavno-pravnom državom, država je shvaćena kao nad-klasna, a pogotovo nad-stranačka tvorevina. U drugoj, socijalističkoj, koja počinje Oktobarskom revolucijom a dovršava se u „realnom socijalizmu“, država je instrument jedne klase i jedne partije.

U ovom svetlu treba procenjivati i iznenada probuđenu ljubav srpskih komunista za državu. Naravno da niko normalan neće osporavati da je država uslov političke zajednice. Međutim, nameće se pitanje, kada smo mi, i čijom zaslugom, izgubili taj uslov? Da li su možda antikomunisti ostavili Srbiju bez države, pa bi sada trebalo da slavimo komuniste, jer su joj oni vratili državu? Stvar slično stoji i sa famoznim istorijskim „Ne“. Slušajući današnja samohvalisanja čovek bi pomislio da su istorijsko „Da“ Staljinu rekli neki ne-komunisti, pa su komunisti imali mnogo teškoća da taj pogrešni savez raskinu.

Činjenica da Srbije ima uopšte nije tako zapanjujuća da bi bilo suvišno pitanje: na koji način je ima. Ako je za nekoga ustavno konstituisanje srpske republičke državnosti pre godinu, dve dana moglo i biti cilj koji ne zahteva dalje preciziranje, danas to ne može biti slučaj. Dakle, ostavimo po strani utvrđivanje primata koji „interes države Srbije“ ima nada „svim drugim pitanjima“, i pozabavimo se trivijalnijim problemom. Kako se, pod pretpostavkom da se svi slažemo u pogledu pomenutog primata, uopšte utvrđuje šta je sadržaj interesa „države Srbije“? Ko i na koji se način odlučuje o tome?

Odgovor na ova pitanja izgleda logično: „u Srbiji će biti onako kako odluče građani Srbije“. Međutim, nedostaje samo

jedan detalj. *Kako* će građani Srbije odlučivati o tome „kako će u Srbiji biti“? Pozdravnim telegramima, na ulicama i trgovima, putem „Odjeka i reagovanja“? Ili preko svojih slobodno izabranih predstavnika, u pluralističkom parlamentu, u kome bi se politička obećanja pamtila, a njihovo neispunjavanje vodilo gubljenju moći?

Došli smo do tačke u kojoj nije više moguće prikrivati protivrečnost između komunizma i države. Kada kažu „država“, pristalice komunističke ideologije nemaju u vidu neku nadstranačku stvar, neku stvar koja je suviše značajna da bi bila u nadležnosti samo jedne društvene grupe. Kada kažu „državni interes“ njima nije ni na kraj pameti da se do sadržinskog određenja tog interesa dolazi usaglašavanjem različitih društvenih aktera, koji po pravilu imaju različita viđenja opšteg interesa, ali čija viđenja je moguće usaglasiti putem demokratskih procedura. Zbog toga je parlamentarizam za njih samo fasada koju će deklarativno prihvatiti, istovremeno je dezavuišući. Oni načelno nemaju ništa protiv neistomišljenika, samo neka ti neistomišljenici ne pokušavaju da se mešaju u raspravu o tome ko i na koji način određuje „državni interes“. Pokušaju li to, onda oni „uvlače građane u međusobni sukob“, i time ugrožavaju „državni interes“! Nije teško primetiti da je „jedinstvo“ upotrebljeno kao argument protiv demokratskog uspostavljanja jedinstva. Naime, ako demokratsko uspostavljanje jedinstva za svoju pretpostavku ima razlike, pa time i sukobe mišljenja, uverenja, političkih projekata, onda demonizovanje razlika u ime jedinstva ne znači naprosto ljubav za jedinstvo, nego ljubav za sasvim određeni tip jedinstva. Za takvo jedinstvo koje je unapred definisano, propisano, naloženo. Ono nije rezultat razlika, ono je stanje koje prethodi svim razlikama i koje sprečava njihovo ispoljavanje.

Fiksacija za objektivističku dimenziju „jedinstva“, za čijenu nenicu da „Srbije ima“, na nužan način proizlazi iz karaktera tog jedinstva, iz njegove nedemokratske suštine.

Kada sve protivnike ove suštine optužuje da su protivnici jedinstva kao takvog, komunistička vlast pokazuje da nije razumela ono na šta se stalno poziva, naime, da nije razumela šta znači „državni interes“. Inače bi znala da osim njenog represivnog postoji i neko drugo jedinstvo, u kome su razlike usaglašene i omogućene. Znala bi da su demokratska društva snažna zbog toga što predstavljaju fleksibilnu kombinaciju razlika, a ne zato što svu vlast gomilaju u jednu tačku. Time što pod firmom državnog jedinstva učvršćuju apsolutnu vlast svoje partije, srpski komunisti za Srbiju predviđaju neku vrstu lažnog parlamentarizma po uzoru na posleratne „narodne demokratije“ (Poljska, DDR...). Pošto su otkupili sva autorska prava na patriotizam, oni mirne duše mogu sve svoje konkurente da proglase „izdajnicima svog naroda“. Trijumfalni pohod njihovog šefa po Južnom Banatu ostavio je za sobom niz formulacija koje ukazuju u tom pravcu, a koje treba još samo razrađivati i konkretizovati. Jer, ni sva „peta kolona“ nije ista. Među njima ima onih koji su Srbiju prodali Zapadu, ima i onih koji vole Rusiju, a poneki pokazuju sumnjivo razumevanje za probleme Albanaca u Srbiji i Jugoslaviji. Verovatno bi se našao i neko ko smatra da u jednoj demokratskoj Srbiji mora mnogo jasnije da bude osiguran status etničkih manjina. Dakle, sve te „izdajice svoga naroda“ treba kategorizovati i pojedinačno obraditi. Ili srpski komunisti veruju da su, poput njih, i njihovi protivnici jedinstveni, i to kao izraz svetske zavere protiv srpskog režima koji, i pored njegovih čistih namera, niko ne razume? A možda se naprosto radi samo o tome da im je beskrajna arogancija vlasti oduzela smisao za realnost, pa su uvređeni i zbunjeni

svaki put kada se sudare sa trivijalnom činjenicom da to što se trenutno u Srbiji događa ima malo veze sa demokratijom, ma kako široko shvatili ovu reč?

Stav, Novi Sad, 25. maj 1990.

VOAJERI, LEGALISTI, PATRIOTE

Vladajuća politička scena u Srbiji može se opisati jednom rečenicom: vode predizbornu kampanju, a na izbore i ne pomišljaju. Trenutno je u opticaju nekoliko argumentacijskih figura, koje bi trebalo da zamagle pomenuti apsurd. Najznačajnije su dve, legalistička i patriotska.

Ako bismo poverovali legalističkom opravdanju postojećeg nenormalnog stanja u Srbiji, morali bismo našim vlastodržcima pripisati izuzetno uvažavanje ustavnosti kao forme socijalne regulacije. Oni bi rado uspostavili višestranački sistem ali, na njihovu i našu žalost, važeći Ustav to ne dozvoljava. A ako se već borimo za pravnu državu, moramo da poštujemo zakone, čak i ako oni ukidaju samu suštinu pravne države. Treba biti strpljiv, promenićemo mi već i taj Ustav (nametnut nam zloglasne 1974), i uspostavićemo istinski parlament, ne stihijno, nego legalno i po propisima, makar to trajalo narednih pola veka.

Legalistički argument omiljen je među partijskim reformistima. On za njih predstavlja neku vrstu političkog prezervativa. Mirno se mogu odreći mehanizama samokontrole, i prepustiti se dražima liberterstva. Ustav kao kondom čuva ih neželjenih posledica tog novog promiskuiteta koji, za sada, nudi čista zadovoljstva bez obaveza. Posle čitavih decenija ideološke monogamije sada su otkrili pluralizam, i najviše bi voleli kada bi ga imali u bezopasnom obliku, kao ružu bez ijednog trna. Ili prozaičnije: kod kuće neugledna, ali nezamenjiva supuga/partija, a na ulici neobavezni flertovi. A sve skupa pod firmom slobodne ljubavi! Istinski voajeri demokratije.

Pozivanje na Ustav kao glavnu prepreku za uspostavljanje političke demokratije potpuno je neuverljivo. U socijalističkim zemljama ustavi nikada nisu igrali značajnu ulogu, u pozitivnom ili negativnom smislu. Oni su po prirodi stvari samo razrada partijskih programa, i potpuno su u funkciji partijske vlasti. Nema ni govora o nekom nadideološkom važenju ustava, o ustavu kao vrhovnoj normi kojoj je potčinjeno i delovanje komunističke partije.

Jugoslavija se u tom pogledu ne razlikuje od drugih socijalističkih zemalja. Ustavi su menjani na partijskim kongresima, a kada nije bilo vremena ili volje za sazivanje kongresa, ustav je mogao biti suspendovan običnim „pismom“ partijskog i državnog šefa, nekim „smernicama“ ili sličnim partijskim aktima. Tako je npr. potreba za novim Ustavom (1963) oficijelno obrazložena pozivanjem na novonastali nesklad između starog Ustava i novog partijskog programa (1958)! Dakle, nije partijski program bio u neskladu sa Ustavom, nego obrnuto, Ustav je trebalo prilagoditi novom partijskom programu. A sada nas nastavljači i naslednici tih Ustava i tih partijskih programa žele uveriti da je preko noći odnos promenjen, da je Ustav svetinja, a partija samo neki smerni čuvar hrama. Onaj koga ubede, zaista je sam kriv za svoju naivnost.

Naravno da rasprava o ustavnim osnovama političkih promena nije naivna, kao što termin kontinuitet nikada nije naivan u političkom jeziku. Traganje za „ustavnom osnovom“ višepartijskog sistema ima, čak i kada se pozitivno okonča, cilj da diskretno sugerise naše ostajanje na putu kojim smo krenuli 1945. Ako se nije desio nikakav odlučujući preokret, ako nije bilo ustavne praznine u kojoj se onda sastaju različiti akteri novog „društvenog ugovora“ (kao u Mađarskoj ili Čehoslovačkoj), ako se dosadašnji poredak legalno može prevesti u novi,

onda se zapravo ništa bitno ne menja. Zaista, možda smo mi oduvek već bili slobodna, višepartijska demokratija, samo to nismo primećivali?

Odavde do večnosti

Patriotski argument za konzervisanje postojećeg monopola vlasti puno je ozbiljniji od legalističkog. Centralnu ulogu u njemu, prema očekivanju, igra Kosovo. Izbore bi trebalo neizostavno odložiti zbog primata republičko-ustavnih promena. A njihov smisao manje je u tome da obezbede višepartijski parlament, jer bi se to moglo provizorno regulisati prostim ustavnim amandmanima. Stvarni smisao je dovršenje Republičko-državne transformacije, tj. sužavanje političke autonomije pokrajina i utvrđivanje središnje uloge beogradskog parlamenta. U skladu sa ovom argumentacijskom figurom, srpski komunisti žele da isprave nepravdu koju su njihovi prethodnici učinili prema Republici Srbiji. Pre odlaska sa vlasti oni hoće da učine i jedno dobro delo, tj. da ostave jedinstvenu srpsku državu.

Argument na prvi pogled može biti uverljiv. Masovnu podršku sadašnja vladajuća garnitura stekla je veštım kombinovanjem komunističkog i nacionalnog programa. Izvesne rezultate postigli su u oba pravca. Ostali su jedini komunistički režim u Evropi (izuzev egzotične Albanije) koji nije neposredno ugrožen narodnim gnevom dok, s druge strane, bez ustručavanja koriste i nacionalnu retoriku. Zašto im ne bismo poverovali da imaju ozbiljne namere u svom kasno ispoljenom patriotizmu?

Prve sumnje nastaju kada bacimo pogled na kalendar. Pod pretpostavkom da kosovska Skupština neće dati saglasnost na predložene ustavne promene, nužan je rok od šest

meseci, nakon koga sledi raspisivanje referendumna na celoj teritoriji Srbije. Minimalno vreme za ova dva početna koraka, sa kojima komunisti u Srbiji već unapred računaju, jeste godina dana. Nakon toga sledi donošenje novog izbornog zakona, predizborna kampanja, i, konačno, izbori. Dakle, daljih šest do osam meseci. Prema grubom proračunu, srpski komunisti pomoću patriotske varijante ostaju jedini nosioci vlasti narednih dvadeset meseci. A ako se u međuvremenu nešto desi, u Hrvatskoj, Bosni ili na Kosovu, ovaj rok može se produžiti. Oдавde do večnosti, omiljena je melodija trenutne vladajuće garniture u Srbiji.

Patriotski argument nudi niz prednosti. Prva prednost sadržana je u sloganu „drž'te lopova!“. Oni koji traže prevremene izbore (a prevremeni su svi koji nisu u skladu sa komunističkim kalendarom), u stvari slabe Srbiju, jačaju separatiste, i u stvari su delo „pete kolone“. Dakle, nisu za demokratiju oni koji traže izbore, nego oni koji ih sprečavaju. Druga značajna prednost je psihološka. Nju izražava fraza kojom političko činovništvo i inače štiti tajnu svoje vlasti od nepozvanih: „ne uznemiravaj, imamo posla“. Grozničavi aktivizam ustavnog usaglašavanja stvoriće beskrajne mogućnosti za nove kolektivne doživljaje koji će u potpunosti da kompenzuju nepostojanje institucionalne demokratije. Naši vlastodršci imaju pune ruke posla da nam stvore državu, pa nećemo valjda biti toliko neuidavni da ih uznemiravamo sitnicama i detaljima, npr. pitanjem o slobodnim izborima?

Novi varvari u predvorju moći

Čitava mistifikacija pada u vodu ako, smerno kao što priliči nelegalnim „političkim subjektima“, upitamo: a zbog čega srp-

ski komunisti misle da je jedino njihova partija garant patriotizma i uspešnog oblikovanja „nacionalnih interesa“? Zbog čega iz rasprave o državnim promenama odlučno isključuju sve nerežimske partije? Možda zato što te nerežimske stranke nisu dovoljno patriotske, pa bi smetale komunističkoj partiji pri realizaciji njenog epohalnog zadatka? Ili je odgovor znatno jednostavniji: srpski komunisti i ne pomišljaju na mirnu podelu vlasti. Prezir koji oni svakodnevno ispoljavaju prema svojim dojučerašnjim partijskim dragovima iz Slovenije i Hrvatske (koji su „bez borbe predali vlast“) pokazuje da je njima i sama ideja slobodnih izbora strana i nerazumljiva, da je ona za njih simbol izdajstva. Donošenje novog republičkog Ustava za njih je samo jedna etapa na širokom putu jednopartijske vlasti, a ni u kom slučaju ne predstavlja poslednji patriotski čin pred svečano vraćanje narodu one moći koja je uzurpirana pre pola veka.

Nije neophodno detaljno poznavanje političke teorije da bismo videli kako je trenutni patriotizam srpskih komunističara po svojoj suštini poguban za našu političku budućnost. Naime, time što žilavo brane jednopartijski monopol, i sve druge stranke guraju u polje polulegalnosti, srpski komunisti blokiraju nastanak osnovnih institucija političkog pluralizma. Faktički pluralizam, koji već uveliko postoji, narasta bez adekvatnih institucija, i veoma lako može da se pretvori u čistu negativnost. Ne samo u formi čistog antikomunizma (koji je štetan za političku kulturu), nego i u formi neartikulisane političke energije, čiji osnovni projekt je rušilački.

U senci komunističkog monopola formiraju se politički kolektivi koji, zbog nedostatka ilegalnih institucija, ne mogu da postanu stranke, nego ostaju pokreti. Niko ne zna šta oni u sebi nose, a kada to budemo saznali, verovatno će biti kasno.

Vatra kojom se srpski komunisti igraju već uveliko se širi iza njihovih leđa. Njihova naivna samouverenost počiva na dobro uigranoj funkciji vatrogasca, koji najpre sam izazove požar, da bi u njegovom gašenju pokazao svoju nezamenjivost. Međutim, današnja ideološka konstelacija nema puno veze sa klasičnim ideološkim obrascima. Svako igranje vatrom danas je smrtonosno ozbiljno.

U predvorju moći, kao novi pretendenti na vlast čekaju novi varvari. Njihova politička svest je *tabula rasa*, kao što drugačije ne može ni biti, posle pet decenija ukidanja političke kulture. Ukoliko se na represivnoj političkoj brani ne naprave otvori za normalan protok moći, politička promena koja je neminovna, i koju nikakav CK svojim programima ne može da spreči, dogodiće se u formi rušenja i pustošenja. Naznake takvog stanja već sada doživljavamo, iako su represivne institucije još uvek dovoljno snažne da situaciju drže „pod kontrolom“. Koliko dugo će im to polaziti za rukom?

Stav, Novi Sad, 8. jun 1990.

POLITIKA KAO SUDBINA

Da je Hitler kojim slučajem imao tandem (Dušan) Mitević (urednik RTV Beograd) – (Živorad) Minović (urednik *Politike* – prim. prir.), svet ni do danas ne bi saznao da je on izgubio Drugi svetski rat. Ljudi koji pričaju ovaj vic znaju, naravno, da je Hitler imao Gebelsa, i da je ovaj svojim demonskim sposobnostima višestruko prevazilazio naš domaći tandem. Međutim, stvar je u nečem drugom. Ne radi se samo o kvalitetu i intenzitetu propagande, o metodama koje istinu pretvaraju u laž, a laž u istinu. Radi se o *identitetu* medija pomoću koga se ovo čini, o njevoj „ličnoj karti“.

I osnovci znaju da su totalitarni režimi nemogući bez kolektivnog „ispiranja mozga“, ili drugim rečima, da je tek razvoj sredstava javne komunikacije (u dvadesetom veku) stvorio pretpostavke za totalitarne oblike vlasti. Za takve oblike vlasti kojima nije dovoljna samo formalna lojalnost građana, njihova pokornost i poslušnost. Ova vlast želi dušu. A da bi se uvukla u nju, mora da okupira sve prilaze toj duši, da bude njena primarna veza sa stvarnošću. Na osnovu ovog elementarnog saznanja o nužnim uslovima totalitarne politike, partije koje teže takvoj vlasti veliku pažnju posvećuju svojim novinama, nastupima svojih lidera u javnim medijima, i uopšte, proizvodnju „svoje javnosti“.

Međutim, odlučujuća razlika sastoji se u tome da li političke partije u svojim vlastitim glasilima, na jasno prepoznatljiv način, bez prikrivanja, iznose svoje viđenje stvarnosti, ili to čine prikriveno, pod plaštom nepristrasnosti i neutralnosti.

Da je (Živorad) Minović kojim slučajem urednik *Komunista*, nikome ne bi palo na pamet da se zgražava nad njegovom delatnošću. Kao čedo svoje partije, on bi bio njeno ogledalo, i predstavljao bi problem partijskog članstva. Međutim, on nije urednik partijskih novina. On ugledne novine svakodnevno pretvara u partijski list. U ovoj operaciji svakodnevnog pretvaranja sadržan je vrhunski skandal našeg političkog života. „Lična karta“ je sredstvo lične identifikacije. „Lična karta“ lista *Politika* sadrži bar to minimalno određenje da se ovde ne radi o partijskim novinama. Ovo minimalno određenje zasniva se na elementarnoj intuiciji građana, na njihovoj navici, konačno, na dugoj tradiciji lista. Kada bi celokupni sadržaj *Politike* bio objavljen u formatu *Komunista*, nikome ne bi palo na pamet da zaviri u te novine, makar ih besplatno delili.

Ono što krči put u nezaštićene duše jeste firma, nemušto poverenje, navika. A najvažniji je taj prvi korak, stvaranje difuzne prisnosti, u kojoj onda počinje rad propagande. *Politika*, kao institucija srpske političke kulture, obezbeđuje taj prvi korak. Moć tradicije je dovoljno jaka da će ovaj list imati svoju publiku i kada sa tom tradicijom bude imao još manje veze nego danas.

Konflikt lojalnosti

Pretvaranje *Politike* u propagandni organ vladajuće stranke vodi dvostrukom učinku. Na jednoj strani, strani „informativnog prostora“, pogubni učinak pomenute transformacije sastoji se u ideologizovanju pitanja činjeničke istine. Naravno da je istina relativan pojam, i da je delatnost vrednovanja i interpretacije prisutna i u samom utvrđivanju činjenica. Ali, to ne znači da je nemoguće utvrditi minimumi onog što se za-

ista desilo, pa izveštaj o tome odvojiti od ocene i analize. Ako je na nekom skupu učestvovalo 50.000 ljudi, onda to mogu biti sve odreda kriminalci i inostrani plaćenici, ali njihov broj ne može biti smanjen na 8.000. List *Politika* je, uz svoj televizijski pandan, u Srbiji trenutno glavni motor ideologizovanja svih sfera života. Naše društvo ne može se modernizovati bez funkcionalnog razdvajanja prava, politike, ekonomije, ideologije. Informativni prostor, kao lokus formiranja javnosti, predstavlja okvir unutar koga se to razdvajanje može obaviti, jer jedino javnost omogućava međusobnu kontrolu pomenutih podsistema, njihovu komunikaciju i uviđanje vlastitih i tuđih grešaka. Ideologizovanje informacija koči evoluciju društva. U *Politici* mi „svakog dana sve više napredujemo, i to u svakom pogledu“. Društvena stvarnost ne može ništa da započne sa tom lažnom slikom o sebi. Podstiče se mitomanija, realsocijalistička sklonost za kolektivne misterije, animoznost prema svakodnevi.

Ovo su pogubni učinci na strani javnosti. A na strani „društva“, čitalaca, zloupotreba poverenja koje je uživala *Politika* manifestuje se u destrukciji mentalno-psiholoških pretpostavki političke kulture. Čitaoci *Politike*, rastrzani između implicitnog poverenja „svom listu“, i vlastitog zdravog razuma koji dovodi u sumnju to poverenje, svakodnevno zapadaju u konflikt lojalnosti. Kada bi taj konflikt uzimali ozbiljno, što na sreću ne čine, uplovili bi u klasični neurotski obrazac, jer, u krajnjem slučaju, prijem svih informacija (osim o događajima u kojima je neko sam učestvovao) zasniva se na poverenju. Sistematsko proizvođenje lažne realnosti, što *Politika* čini, nagrizava poverenje kao takvo. Čitaoci postaju nesigurni, pokolebani, postaju „čitaoci između redova“ ili „obrnuti čitači“ (tako što veruju u direktnu suprotnost od onog što piše u novinama).

Takva publika je krajnje nepovoljna baza demokratskog preobražaja društva.

Siva zona monopola

Tajna *Politike* nije u tome što je postala glasilo vladajuće partije, nego u tome što je to na prikriven način. Pre rata ovaj list je bio nezavisan, uspešno se krećući po zamišljenoj liniji koja „društvo“ odvaja od „države“. Posle rata je „društvo“ ukinuto i zamenjeno fikcijom. I u toj fikciji se nešto događalo, radne akcije i diplomatske posete, premašaji planova i novi ustavi. Međutim, inercija *Politike* bila je tako impozantna da je nove vlastodržce sprečila da je neposredno pretvore u partijske novine. Ona je bila izveštač događaja iz fiktivnog društva, i kao takva, daleko od bilo kakve objektivnosti i nepristrasnosti. Ali nije bila *Komunist*, nije bila stranački bilten, zidne novine. U jugoslovenskom realnom socijalizmu društvo nije bilo pretvoreno u prošireni partijski sastanak (kako se to desilo u DDR-u, Bugarskoj, Rumuniji ...). Ono je vodilo neki svoj marginalizovani život, poluistinit i oskudan, a deo te oskudice bila je i *Politika*.

Poslednje tri godine *Politika* je napustila taj „stav na jednoj nozi“. On je bio neudoban, ali bar primeren situaciji. Stala je čvrsto na obe noge, ali ne u polje probuđenog društva, ili u polje nadstranačkog, patriotskog interesa, nego u polje u kome se brani apsolutni monopol komunističke politike. Čitav trik sastoji se u tome što je ovo pronalaženje novog težišta prikazano kao otvaranje za necenzurisano društvenu stvarnost, dok se zapravo radilo o najvišoj formi cenzure. Time je *Politika* postala simbol zloupotrebe državnog interesa u službi stranačke politike. Za samo društvo bilo bi loše i da ta stranka nije vladajuća i neprikosnoven. Ovako je to pogubno.

Da bismo znali sa koliko uspeha *Politika* unosi u narod istinu svojih naredbodavaca, morali bismo raspolagati podlacima koji dobrovoljnu konzumaciju jasno odvajaju od podržavane i dirigovane. *Politikina* manipulacija sastoji se u tome što informativnu robu prodaje u lažnom pakovanju. Kupci misle da kupuju istinu, a zapravo im se servira sasvim određena verzija stvarnosti. Koliko uspešno posluje takvo preduzeće? Da li ono uspeva da svoju klijentelu trajno zadrži u zabludi i da, koristeći svoj zatečeni monopolski položaj (to što je pri promeni politike firme već zateklo mrežu kupaca), izdrži konkurenciju, ili se mora umešati njegov patron iz sive zone? Drugim rečima, da li je *Politika* dodatno privilegovana? Ako bi to bio slučaj, ovo bi značilo da roba koju nudi *Politika* nije dovoljno konkurentna, da njoj treba netržišna podrška, što onda neloyalnu konkurenciju još pojačava. A to jeste slučaj.

Politika u Srbiji ima status preduzeća od najvišeg državnog interesa. Vlastodržci nju tretiraju kao neku nežnu biljku koja zahteva specijalni tretman. A pošto i nežne biljke troše materiju, takav specijalni tretman pretpostavlja, pored podrazumevajućeg uklanjanja svih eksternih smetnji, još i pozitivno pridodavanje potrošnog materijala. Nažalost, nije moguće steći makar približan uvid u skrivene izvore kojima dotiče energija partijskom mezimcu. „Dobrovoljni prilozi“ velikih beogradskih i srpskih preduzeća tu se podrazumevaju. Njihov patriotizam meri se brojem nula na čeku koji ispisuju za „naš list“.

Nešto lakše je dobiti podatke o znatnom posrednom privilegovanju *Politike* kao partijskog lista srpskih komunista. Te privilegije ostvaruju se ogromnim poreskim olakšicama. Već ovlaššan pogled na statističke podatke o novinsko-izdavačkom poslovanju, objavljene između ostalog u biltenu Poslovne zajednice izdavača novina Jugoslavije (broj 24–25 za 1990. godi-

nu) pokazuje da su jugoslovenski listovi podeljeni u dve kategorije: na jednoj strani *Politika* i *Ekspres politika*, na drugoj strani svi ostali!

Izdanja ove kuće su, uz marginalne *Narodne novine*, dva jedina dnevna lista u Jugoslaviji kod kojih je u poslednje dve godine smanjeno učešće poreza i doprinosa u strukturi čistih ličnih dohodaka. Oni čak ostvaraju poboljšanje od oko 12%, dok istovremeno npr. *Borba* beleži pogoršanje od 65,6%! Još drastičnije je stanje kod poreske osnovice za bruto lični dohodak. *Politika* je, na volšeban način, izdejtvovala smanjenje te osnovice za ravno 90%. Ako npr. novosadski *Dnevnik* na bruto iznos od 5 milijardi plaća 8,5 milijardi doprinosa, *Politika* na isti iznos plaća ni manje ni više nego 350 miliona. Kod poreza i doprinosa iz dohotka (odnosno dobiti), razlika nije tako drastična, ali je приметna. Kod *Večernjih novosti* ili *Sporta* izdvajanja se kreću oko 35%, kod *Politike*, prema očekivanju, minimalnih 8%. Ne treba pominjati da je to najmanja stopa u poređenju sa svim velikim i srednjim dnevnim novinama u Jugoslaviji.

Materijalno privilegovanje *Politike* nije ove novine sprečilo da zauzmu prvo mesto na listi gubitaka među jugoslovenskim dnevnim listovima. Takođe, to nije dovelo do povećanja, nego čak do smanjivanja tiraža. Ali to su sve zanemarljive manjkavosti u poređenju sa velikom idejom koju *Politika* neumorno širi. Sa idejom da je komunizam večan.

Politizovanje sudbine

Detaljnu analizu zaslužuje način na koji *Politika* unosi svoju veliku ideju u domove i duše građana. Naravno da je taj način neposredno vezan za znamenito „događanje naroda“. Ne iznosi *Politikin* naredbodavac lično i neposredno svoju verziju

stvarnosti, nego on dozvoljava „delegatima“ te stvarnosti da bez uvijanja kažu šta misle. Onako narodski, autentično, pod ličnim imenom (a ponekad i fotografijom).

Lako je uočiti dva mehanizma pomoću kojih *Politika* proizvodi lažnu stvarnost, i to lažnu stvarnost sasvim određenog tipa. Oba mehanizma počivaju na zloupotrebi autentičnosti. Prvi je čisto politički, drugi svetonazorski (i karakterističan je za svu žutu štampu, nezavisno od sadržaja ideologije). U prvom se radi o kombinaciji političkog autoriteta i fragmentarizovanju, u drugom samo o fragmentarizovanju.

Političku scenu Srbije *Politika* konsenkventno prikazuje kao nesputanu komunikaciju između vrhovnog političkog autoriteta i fragmentarizovanog sledbeništva, tj. političke „mase“, sastavljene od prividnih individua (mesnih zajednica, minijturnih partijskih organizacija, radnih kolektiva itd.). Ta prividno individualizovana, a zapravo anonimna masa, unesena je u klasičnu formu totalitarne demokratije. Između nje i lidera nema posredovanja, nema hijerarhije institucionalnog donošenja odluka. Stav neke seoske organizacije Saveza boraca može da bude plasiran na centralnom mestu. Telegram koji su u pauzi za doručak sastavili radnici nekog provincijskog preduzeća postaje neposredni izraz „narodne volje“. Vođstvo i narod su postali veliko jedno, u kratkom spoju čije opasne varnice *Politika* slavi kao trijumfalni vatromet.

Drugi mehanizam za proizvođenje lažne autentičnosti ima opštiji karakter. Do vrhunca su ga razvili npr. urednici i novinari zapadnonemačkog *Bilda*. Radi se o tome da se stvarnost razbije u bezbroj fragmenata, i da se od njih konstruiše nova stvarnost. Svi detalji mogu biti tačni, ali nevidljiva postaje veza između njih. Briše se granica između ličnog saopštenja, političkog događaja, kriminala, patologije. Loša privatnost

provaljuje u sferu javnosti, računajući na voajerske sklonosti neprosvećene publike, i na egzibicionizam korumpiranih izveštača. Sve se može pretvoriti u senzaciju, samo treba imati metoda.

Lažna autentičnost *Politikinog* sveta preplavila je novine ličnim imenima. Ona je atribute ličnosti dodelila i individua- ma koje već decenijama nemaju ličnost. Tako je Nr. 1 među javnim ljudima bez ličnosti, izvesni Prvoslav Ralić (saradnik u aparatu CK SKJ – prim. prir.), u *Politici* dobio stalnu rubriku pod karakterističnim nazivom „lični stav“. Veći podsmeh terminu „ličnost“ teško je zamisliti.

Zatrpavajući nas lažnom realnošću *Politika* je učinila nešto više od pukog nametanja jedne političke pozicije. Ona je politizovala mikro-strukture života. *Politika* kao sudbina nije isto što i politika kao sudbina. Ovo drugo znači da je politika, kao poziv ili tip delovanja, postala sudbina individuumu ili društva. Međutim, *Politika* kao sudbina znači da je naša sudbina politizovana, da su politizovana lična imena i prezimena, fotografije i preduzeća, mali i najmanji kolektivi i zajednice. Sve je postalo sredstvo ideologije.

Čitaoci *Politike* sa zebnjom bacaju pogled čak i na njenu poslednju stranicu, na TV-program. Možda je u „višem interesu“ i to da i on ponekad bude lažno naveden?

Stav, Novi Sad, 22. jun 1990.

NACIONALNI PROGRAM SRPSKIH KOMUNISTA ODSUSTVO IDENTITETA I DEFETIZAM

Koji je nacionalni program srpskih komunista, program pomoću koga su svoju organizaciju sačuvali od entropije i pomoću koga veoma uspešno blokiraju sve promene

U Srbiji, sada je to sasvim izvesno, u doglednoj budućnosti neće biti slobodnih izbora. „Viši nacionalni interes“ definitivno je na granicama naše republike zaustavio talas demokratizacije iz pravaca Istočne Evrope. Na dnevnom redu je jedinstvo, a ne demokratija. Problemi koje mi imamo preteški su da bi ih mogao rešavati višestranački parlament. Razlike u mišljenju tu se ne preporučuju, jer nalazimo se u ratu, a u ratu treba razvijati instinkte, ne mišljenja. Srećom, na vlasti je trenutno upravo stranka koja je kao stvorena za taj specijalni zadatak.

Građani Srbije na referendumu su odlučili da srpski komunisti mogu da u ime svih njih donesu novi ustav. Referendum je, naravno, sam po sebi bio farsa. Glasalo se kao na seoskoj slavi, bez glasačkih listića i stroge kontrole. Uvažavane su sve vrste direktnog i indirektnog prijavljivanja (sa i bez ličnih isprava, u svoje i u tuđe ime), osim telefonskog. Međutim, i pored toga što su prekršena sva tehnička pravila za održavanje referenduma, od načina formulisanja pitanja, preko roka, pa sve do medijske propagande za pozitivan odgovor, ne treba potcenjivati stvarno raspoloženje u prilog referenduma. Ono je bilo difuzno, najveći broj ljudi uopšte nije znao o čemu se radi, ali spremnost na slepu podršku bila je očigledna. Režimu je još jednom pošlo za rukom da *demos* pokrene protiv *demokratije*.

Raspuštanje Skupštine Kosova, koje se zbog njenog opstruktivnog delovanja moglo i ranije očekivati, spada u istu priču. Pošto je za prihvatanje republičkog ustava neophodna saglasnost pokrajina (a ako nje šest meseci nema, Ustav ide na referendum), nepostojanje kosovske Skupštine znači nepostojanje ustavne osnove za proglašenje novog ustava. Kada bi ta Skupština postojala a bila protiv novog ustava, stvar bi bila lako rešiva. Time što ona više ne postoji donošenje novog ustava Srbije pomera se u neizvesnu budućnost. A negde na njenom kraju čekaju nas i slobodni izbori, posle proglašenja novog ustava, naravno.

U obzir ne dolaze vanredni pokrajinski izbori, koji bi rezultirali novim sazivom Skupštine, koji bi onda mogao da šest meseci sprečava donošenje novog ustava. Glavni argument srpskih komunista protiv slobodnih izbora bio je upravo to da bi takvi izbori doveli do formiranja separatističke kosovske Skupštine. Ako taj argument i dalje važi, onda izbora za kosovsku Skupštinu nem apre novog ustava Srbije, a njega nema pre nego što se o njemu izjasni Skupština Kosova. Dakle, nema ni izbora, ni novog ustava. Ako neko pomisli da su srpski komunisti svesno težili upravo ovoj blokadi koja ovekovečuje njihov apsolutni monopol, verovatno se vara. Oni bi veoma rado pristali na demokratsku konkurenciju političkih ideja i programa, ali situacija to ne dozvoljava.

Zjapeća praznina

Isticanjem u prvi plan „višeg nacionalnog interesa“ srpskim komunistima je uspelo da bar u Srbiji uspore točak istorije i da produže vek komunizmu. Ovaj izuzetni učinak iziskuje pažljivu analizu „višeg nacionalnog interesa“. Koji je nacionalni

program srpskih komunista, program pomoću koga su svoju organizaciju sačuvali od entropije, i pomoću koga veoma uspešno blokiraju sve promene? Znamo pod kojom zastavom su pobedili borci za nacionalnu emancipaciju Slovenaca i Hrvata. Pod kojom zastavom pobeđuju srpski komunisti?

Zvuči neverovatno, ali nacionalni program S. Miloševića i njegove ekipe uopšte nije tako lako identifikovati. On možda i postoji, ali izuzev klasične nacionalne retorike (o nacionalnom jedinstvu, dostojanstvu itd.) nijedan njegov element do sada nije prodro u javnost. Možete koliko god hoćete puta da čitate govore i da analizirate partijske dokumente, ali nećete steći ni maglovitu predstavu o tome kako trenutni srpski režim zamišlja budućnost Srba, u Srbiji i izvan nje. Potpuna ravnodušnost prema dramatičnim izborima (pre svega) u Hrvatskoj, totalna nekomunikativnost srpskog političkog vrha (njegova nespremnost i nesposobnost da održava kontakte sa drugim političkim vrhovima), fiksacija na „užu Srbiju“, sve to pojačava podozrenja da srpski komunisti zapravo i nemaju jasan nacionalni program, već da se on sastoji od niza opštih mesta (zalaganje za federaciju, ravnopravnost itd.) i konkretnih negacija („nećemo pristati...“). Srpski komunisti, u stvari, i ne vode politiku, nego se zadovoljavaju opstankom na vlasti. Poput nekog ko se našao u vodi, a ne pliva, nego se samo održava da ne potone, dok ga vodena struja vuče u „svom“ pravcu. Zbog toga nije slučajno što su sve inicijative tog režima po svojoj suštine bile destruktivne, podjednako u partijskoj organizaciji (nekadašnjem SKJ), državnom Predsedništvu i u ekonomskoj politici (u kojoj je trebalo imati jasan odnos prema politici SIV-a). Ne kažem da su srpski komunisti morali da budu popustljivi, ako je to protivrečilo njihovoj poziciji. Ono čega nema jeste upravo ta pozicija koja bi, kao politička vizija,

osmišljavala konfrontacije i omogućavala da se bar zamisli pozitivni deo programa. Srpski komunisti su partija bez političke vizije, što ima dalekosežne posledice, budući da su oni istovremeno partija koja svoju legitimnost crpe iz obećanja (o tome šta će sve učiniti za srpski narod), a ne na osnovu tradicije ili tehnokratske efikasnosti.

Tri verzije nacionalnog defetizma

Nepostojanje nacionalnog programa stvara pravu pometnju na „srednjem nivou“ partijskog delovanja, tj. na nivou koji se nalazi ispod ravni retorskih proklamacija, a iznad ravni na kojoj se odvija svakodnevna reprodukcija vlasti. Na tom „srednjem nivou“ srpski komunisti su u kratkom vremenu naznačili čak tri različite verzije nacionalnog programa. Prva je čisto konfederalistička, druga počiva na teoriji o relativnosti međurepubličkih granica, dok treća računa sa političkim mobilizovanjem Srba izvan Srbije. Kratka analiza unutrašnjih ograničenja svake od navedenih verzija nacionalnog programa pokazaće da srpski komunisti, suprotno opštem uverenju, uopšte ne zastupaju konsekventno shvaćen srpski nacionalni interes, tj. da oni to čine ispod nivoa srpske državne politike od 1845. do 1918. godine. Ovaj redukcionizam nadoknađuje se demagoškim intenziviranjem nacionalnih osećanja, tako da se i odustajanje od jednog stoleća srpske nacionalne politike prikazuje kao njena konačna realizacija.

Ne treba trošiti mnogo reči na opis jake konfederalističke struje u politici srpskih komunista. Ona je bila više demonstrativna nego pragmatika, i vodila je nepotrebnom izolovanju Republike Srbije čak i u odnosu na one republike (Makedoniju i BiH) čiji neposredni interes nije konfederalizovanje Jugo-

slavije. Naravno da srpski komunisti nisu odgovorni za separatističke težnje u Sloveniji i Hrvatskoj, ali su olakšali njihovo promovisanje i sticanje „građanskog prava“. Srpski komunisti su posvuda postavljali makete teškog naoružanja i time drugima dali opravdanje da se zaista naoružaju.

Ideja o suverenoj državi Srbiji, kojoj je do Jugoslavije stalo koliko i drugim federalnim jedinicama, predstavlja otvoreno napuštanje zajedničke crte svih dosadašnjih srpskih nacionalnih programa, tj. napuštanja projekta o državi u čijim granicama bi živeli svi Srbi. Srpski komunisti su vrlo revnosno prihvatili neodgovorno publicističko lamentovanje nad idealističkim srpskim jugoslovenstvom, kao da je Jugoslavija nastala zbog nekog idealizma i altruizma, a ne iz pragmatških i tvrdih političkih razloga tadašnje srpske političke elite. Ti razlozi postoje i danas. Interes Srba za zajedničku državu po prirodi stvari je veći nego interes drugih jugoslovenskih naroda, koji konfederalizovanjem ne bi ostavili jednu trećinu vlastitog naroda izvan svojih državnih granica. Naravno, zajednička federalna država podrazumeva čiste račune. Ona je nastala zbog interesa, a ne zbog ljubavi (kao da stari političari nisu znali sve ponore srpsko-hrvatskih odnosa!), a interesi se regulišu egzaktnim metodama. Ekstremno ideologizovanje, kao sastavni element politike srpskih komunista, beskraino otežava racionalne dogovore o prirodi zajedničke države i time pruža svakodnevni alibi onima koji tu državu u stvari i ne žele. Poput uvredene seoske učiteljice, srpski komunisti su takođe odlučili da tu državu ne žele, pa nek košta šta košta!

Korekcija ovog političkog inata, koji doduše jača nacionalni ponos (jer, „i mi možemo da kažemo *ne*“), ali nepovratno ruiniira srpski nacionalni interes, nastupila je u formi stava: nemamo ništa protiv konfederacije, ali tada se otvara problem

novog povlačenja međurepubličkih granica. Ovaj stav zvuči radikalno, jer u stvari neposredno pretil srpskim teritorijalnim pretenzijama u slučaju razgradnje federacije. Međutim, on je radikaln samo na verbalnom planu, dok je zapravo podjednako minimalistički kao i fiksiranje za republičke granice.

Naime, da li se može zamisliti trenutak u kome će pomenuta pretnja da bude ostvarena? Kada će i pod kojim uslovima da bude objavljeno brisanje dosadašnjih i povlačenje novih granica? To bi se moglo desiti ako bi sutra Savezna skupština proglasila konfederaciju. Ona to ne može učiniti bez pristanka svih republika, pa, dakle, to i neće učiniti. Konfederalizovanje se odvija tiho, pod zaštitom federalnih institucija. Sve republike će doneti svoje ustave pre saveznog ustava (među njima, naravno, i Srbija), i moći će, u znatno većoj meri nego trenutno, da stupaju u međusobne kontakte, kao i u kontakte sa inostranstvom. Da li će u toj situaciji Srbija proglasiti granice nevažećima? Naravno, ne, jer kada bi imala takvu nameru mogla bi to da učini već odmah. Dakle, idemo dalje. U okviru svog prava da vodi relativno samostalnu republičku politiku, Republika Hrvatska će sklopiti niz trgovinskih, kulturnih itd. sporazuma sa Republikom BiH. U procesu sklapanja tih sporazuma neće postojati tačka u kojoj bi se moglo reći da dolazi do ujedinjenja ove dve republike, što bi onda moglo da bude povod za intervenciju srpskog režima. Te tačke neće biti, pa ipak, celina tih odnosa će na kraju voditi faktičkom ujedinjenju. Srpski komunisti se protiv ovog jasnog plana HDZ-a ne mogu boriti pretnjom ekstremnim sredstvima, jer očiglednog povoda za aktiviranje tih sredstava neće biti. Istovremeno, ta sredstva su jedini odgovor koji srpski komunisti imaju na ekspanzionizam hrvatskog nacionalizma. Ova sredstva su prazna puška, koje se trenutno niko ne boji, a trebalo bi da je se boje oni koji je drže u rukama.

Konačno, u najnovije vreme nazire se nova verzija nacionalnog programa srpskog režima. Ona je manje naivna od prve dve, što je i razumljivo, budući da u njenoj pripremi učestvuje znatan deo nacionalne inteligencije. Radi se o koordinisanju nacionalnih pokreta srpskog naroda u Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori. Pošto se tip ove koordinacije tek nazire, a nije jasna ni vrsta povezivanja sa „matičnom republikom“, postavimo samo pitanje o evolucionim kapacitetima te nacionalne strategije.

Da li ona može efikasno da spreči razbijanje srpskog naroda na više etničkih država, u kojima bi tek trebalo da se bori i za ona svoja kolektivna prava koja je imao u Austro-Ugarskoj monarhiji? Da li ovakvo političko mobilizovanje, čiji magnetni pol bi bio komunistički režim u Srbiji, može u dotičnim političkim prostorima, u kojima Srbi predstavljaju manjinski narod (u Hrvatskoj i BiH), da oteža ili čak spreči pomenuti trend koji vodi sakaćenju srpske interesne sfere i njenom svodenju na republičku državu Srbiju?

Svako vezivanje za srpski komunistički režim ubrzava, a ne usporava, transformaciju postojeće države u savez država. Samo jedan radikalno demokratski režim u Srbiji mogao bi da srpski nacionalni interes za održanje zajedničke države zastupa kao državni razlog, a ne kao integracionističku ili unitarističku ideologiju. Eventualno približavanje (Jovana) Raškovića (predsednika SDS u Hrvatskoj – prim. prir.) i (Novaka) Kilibarde (predsednika Narodne partije u Crnoj Gori – prim. prir.) Miloševiću, imaće znatan emocionalni efekat za Srbe izvan Srbije, ali će biti fatalno za srpski nacionalni interes. Taj interes bio bi afirmisan samo ukoliko bi se Srbi izvan Srbije politički organizovali kroz svakodnevnu kritiku kako totalitarnih i antidemokratskih režima vlastitih republika, tako i kroz podjednako otvorenu kritiku totalitarnog i antidemokratskog

režima u Srbiji. Njihova pragmatska solidarnost sa srpskim komunistima u stvari posredno potvrđuje ono što oni žele da negiraju, i što treba da bude negirano, naime, da se tu radi o spoljnopolitičkim odnosima, o odnosima manjina koje žive u stranim državama prema svojoj matičnoj državi. Takva nekritička solidarnost neprimerena je u situaciji u kojoj zajednička država još uvek postoji. Ako smo mi sami spremni da tu činjenicu poreknemo, činimo uslugu onima koji bi ovo postojanje najradije proglasili čistom fikcijom.

U svim naznačenim verzijama, nacionalni program srpskih komunističkih predstavlja pad sa nivoa čak minimalno definisano srpskog nacionalnog interesa. Budući istoričari imaju težak zadatak da razumeju demagošku moć ove nacionalno defetističke politike. Međutim, znatno teže je savremenima, pred čijim očima se besomučno i bez plana ruši građevina u kojoj je i srpski narod imao bar svoj nužni smeštaj. Rušitelji nas uveravaju da će od preostalih ruina napraviti nacionalnu palatu. Treba li njima, koji ništa ne znaju, verovati da raspolazu najvećom od svih veština, veštinom građenja budućnosti?

Stav, Novi Sad, 27. jul 1990.

HARIZMA PROTIV HARIZME

Ne tako davno, pre tri godine, uveravali su nas da je smenjivanje mekog komunističkog kursa i zavođenje tvrdog dobro za srpsku političku scenu. Da je čak lekovito. Jer, tako je glasio argument, Srbi su se zaglibili u močvaru stambolićevskog (Ivan Stambolić, predsednik Predsedništva SR Srbije – prim. prir.) sistema, lepljivog, neiskrenog, korumpiranog. A pošto su i sami skloni dvosmislenim političkim rešenjima, upecali su se u tu mrežu i nisu mogli da se iz nje iskobeljaju.

Novi staljinizam, tvrdili su tadašnji politički analitičari, taj novi socijalizam bez ljudskog lica, konačno će osvetiti Srbe. U prvom trenutku će biti zaslepljeni, ali će onda, u jednom naletu epohalne lucidnosti, shvatiti suštinu komunizma kao takvog, i definitivno mu okrenuti leđa.

Naravno, bio je to račun bez krčmara. Teorija „što gore to bolje“ nigde nije uspevala, pa ni u Srbiji. Novi kurs otkrio je nove energetske izvore, i to ne samo nacionalno-nacionalističke. U političkoj pustinji, u poslednjih pola veka pažljivije kultivisanom nego što se kultivišu engleski vrtovi, u toj pustinji svaka fatamorgana je izuzetan događaj, a svaka kap vode senzacija. Pojavljivanje harizmatičkog političara u političkom vakuumu probudilo je nove emocije. Hladni staljinistički tuš, za koji su neki naivno verovali da će konačno osvestiti političku publiku, delovao je kao osvežavajuće sredstvo.

O svemu ovome ne bih pisao kada se ponovo ne bi javljali zagovornici iste teorije. Pogrešili su, doduše, kada su mi-

slili da staljinizam, mada sam po sebi neprihvatljiv, može da posluži kao sredstvo za ukidanje staljinizma. Međutim, sada su pronašli novo sredstvo. Pošto je novi staljinizam uspeo da se ustoliči zahvaljujući pre svega liderskoj harizmi, sada ga treba rušiti drugom liderskom harizmom. U skladu sa lozinkom „klin se klinom izbija“.

Svako ko otvori dnevne, nedeljne, mesečne i kakve sve ne novine i časopise u Srbiji, osetiće blagu nostalgiju za vremenom koordinirane izgradnje liderske harizme trenutnog šefa srpske države i vladajuće partije. Kao i tada, sada se u beskrajnim varijacijama nudi jedan mit, jedna idealizovana figura. Bitna razlika u odnosu na tadašnju dirigovanu kampanju je u tome što sada nastupaju mnogi slobodni srelci. Kada su svojevremeno veličali Miloševića kao instrument za rušenje komunizma nije im bilo sasvim lako, jer komunizam je ipak komunizam, čak i onda kada služi kao sredstvo za rušenje komunizma. Sada im je znatno lakše, jer nova harizma na čijem uspostavljanju užurbano rade pripada opoziciji.

Nekadašnji neuspešni analitičari, koji su glatko promašili svojom prognozom da će tvrdi socijalizam trajati nekoliko meseci (a on je kod nas nadživeo čak i rušenje berlinskog zida!) sada su smislili novu teoriju. To je teorija o neophodnosti čvrste predizbome koalicije svih opozicionih stranaka, i o neophodnosti njihovog zbijanja iza jednog harizmatškog lidera. A oni će se, po svojim novinama i magazinima, postarati da taj lider zaista dobija harizmatški oreol.

Naravno, pitanje je, na osnovu kojih analiza ti važni analitičari dolaze do uverenja o neophodnosti koalicije. Imaju li na raspolaganju neki drugi argument osim onog sa kojim su podržavali tadašnjeg vođu, naime, argument da je jedinstvo i zbijanje redova najvažniji politički princip? Otkud im ta uve-

renost da su sada pronašli pravog lidera, ako znamo da su pre samo tri godine debelo pogrešili?

Nije reč o ličnostima, ni u pozitivnom ni u negativnom smislu. Uopšte me ne interesuju lične osobine prošlih, trenutnih i budućih vođa. Kao ni to da li se redovno briju ili nose bradu. Radi se o političkom pristupu problemu. Taj politički pristup potpuno je nedostajao već u prvom neuspehom pokušaju da se komunističkim sredstvima sruši komunizam. Zbog čega je to bilo tako! Zbog toga što je cilj pogrešno formulisao. Onaj ko razmišlja politički nikada se neće složiti sa tim da rečenica „cilj je da srušimo komunizam“ adekvatno opisuje politički zadatak. Jer, u političkom diskursu cilj ne može biti određen negativno, ili pretežno negativno.

U politici se uvek radi i o sredstvima. To je elementarna činjenica, ali je naši brojni politički mešetari retko uvažavaju. Da su je pre tri godine uvažavali, ne bi tako lako pristali na teoriju o autoritarnom rušenju autoritarnog sistema. Ta teorija dovela je do stapanja i uvećanja autoritarnog potencijala postojećeg uređenja.

Kao trenutni cilj postavlja se promena tog uređenja. Ponovno se širi priča kako su sva sredstva dozvoljena u izvršenju tog zadatka. Samo da komunisti odu, posle ćemo lako! A da li je to „odlaženje komunista“ zaista smislen politički cilj? Zar je neki politički cilj zaista dovoljno određen jednom jednostavnom negacijom, jednim jednostavnim odlaskom? Ili ta negacija treba da prikrije prazninu, nepostojanje vizije budućnosti, nesposobnost da se formuliše jasna politička strategija?

Ovu prazninu neće ispuniti „duplerice“ sa portretima novopečenog harizmatičkog lidera, neće je ispuniti ni pseudoanalize koje nameću potrebu još jednog, ovoga puta definitivnog zbijanja redova. Tu prazninu može ispuniti samo rad na

onom što kao sadržaj nedostaje. A to je: stvaranje političkih sredstava koja će svojim karakterom i svojom strukturom da anticipiraju cilj kome se teži.

Pretpostavljam da su svi racionalni protivnici komunizma saglasni sa tim da je komunizam kao uređenje nepoželjan zato što ukida demokratiju, blokira spontani društveni razvoj, ubija inicijativu i energiju. To su sasvim racionalni razlozi, i oni su dovoljni. Nije potrebno demonizovanje komunizma, njegova mitska osuda, koja bi dovela do stava da je ukidanje komunizma samo po sebi cilj kome ne treba dodatno obrazloženje. To dodatno obrazloženje je potrebno. Ako komunizam odbacujemo zato što onemogućava demokratiju, onda je poželjno samo ono stanje koje podstiče demokratiju. Dakle, nisu poželjna sva sredstva, nego samo ona sredstva u kojima je bar delom sadržana priroda cilja. Dakle, demokratska sredstva. Suprotstavljanje jedne harizme drugoj, jednog mita drugom, mobilisanje iracionalnosti i predrasuda da bi se srušio poredak koji i sam počiva na iracionalnosti i predrasudama, sve to samo regeneriše i uvećava problem koji treba rešiti.

Iskustvo „antibirokratske revolucije“ poučilo nas je bar tome da se nejasnim i neartikulisanim sredstvima ne mogu postići jasni ciljevi. Ako je cilj – uspostavljanje demokratskog poretka – onda sredstva moraju biti prilagođena tom cilju. Vatretni antikomunisti, kojima je važno da komunisti odu, makar posle toga bio i potop, ti antikomunisti koji su se lakomisleno legitimisali u trenutnu verziju komunizma u Srbiji, mogli bi da se malo uzdrže. Ako već ne potpomažu mukotrpnju izgradnju demokratske svesti, neka je bar ne ometaju.

Stav, Novi Sad, 1. oktobar 1990.

FUNKCIONALNOST DIKTATURE

Tema našeg današnjeg razgovora (u časopisu Sociologija – prim. prir.) je politički sistem, a ona je smeštena u okvir generalne teme ovog skupa, koja se tiče aktuelne krize u Jugoslaviji. Dakle, imali bismo da raspravljajmo o jednom važnom aspektu jugoslovenske krize, onom aspektu koji se tiče statusa političkog sistema u tom zbivanju. Ali, već ovde počinju nedoumiце. One nisu samo formalne prirode, tj. ne odnose se samo na pitanje adekvatnosti ili neadekvatnosti naše teme. Jednostavno rečeno, mislim da je naša tema na jedan nostalgičan način neprecizna i netačna. Kada bi ona bila adekvatna, kada bi zaista bila reč o krizi političkog sistema unutar globalnog događanja jugoslovenske krize, naš teorijski zadatak bio bi znatno lakši nego što jeste, a da i ne govorim o olakšanju koje bi usledilo u stvarnom životu.

Naslučujete da problem proističe otud što nemamo posla sa jugoslovenskim društvom nego sa jugoslovenskim društvima, i, prema tome, ne radi se o političkom sistemu, nego o političkim sistemima. Naravno, iz prethodnog naslova moramo zadržati konstataciju o krizi predmeta koji smo na ovaj način preimenovali. Ali, ovim preimenovanjem odbili smo jedan polivalentan odnos, čime je stvar znatno komplikovana. Ako želimo da doskočimo ovoj komplikovanosti, moramo se još koji trenutak zadržati kod teme našeg razgovora. Kada sam rekao da je ona nostalgična, jer o jugoslovenskom društvu i političkom sistemu govori u jednini, time nisam mislio na neko proizvoljno idealizovanje ili projekciju neke želje u dimenziju

prošlosti. Naša tema je do pre izvesnog vremena zaista odgovarala svom predmetu, mada tu adekvaciju ne bi trebalo idealizovati. Jedinstvo o kome se radilo – kao jedinstvo jugoslovenskog društva i kao jedinstvo političkog sistema – bilo je represivno. Njegova kriza, doduše, nije bila manifestna, ali je bila sadržana u njemu kao virus bolesti kome treba izvesno vreme inkubacije da bi se nezadrživo manifestovao.

Predmet o kome mi danas razgovaramo konstituiše se na prelazu iz stanja jednine u stanje množine. Karakter ovog prelaza umnogome definiše karakter krize u kojoj danas živimo.

Represivno jedinstvo jugoslovenskog društva raspalo se na način koji je utemeljio krizu onog što je iz raspada proizašlo. Kako i zašto se to desilo?

Svi znamo da se raspad represivnog jedinstva našeg političkog sistema odvijao pod sloganom pluralizovanja. Ovaj slogan je sugerisao da se pomenuti raspad može tumačiti kao demokratizacija. Međutim, ova sugestija nije odgovarala istini. Jedinstveni politički sistem konsekventno i verovatno ireverzibilno raspao se na više samostalnih političkih sistema, a da taj novonastali pluralizam nije zaslužio da bude okarakterisan kao demokratski. Naprotiv. Umesto jednog represivnog jedinstva dobili smo represivni pluralizam, sastavljen od nekoliko elemenata koji su unutar sebe bili homogenizovani gotovo na identičan način na koji je stari jedinstveni sistem bio homogen. Strukturna svojstva ostala su nepromenjena, iako je sadržaj promenjen. Ideja oko koje se sada homogenizovalo „magnetno polje“ je etnička emancipacija i etnički suverenitet. Ali, struktura tog „magnetnog polja“ ostala je nepromenjena. Ili, kako se to obično kaže, nakon višestranačkih izbora u jugoslovenskim republikama, promenjena je vlast ali nije promenjen sistem. A taj sistem je represivan, nezavisno od toga da li se po-

javljuje unutar homogenizovanog jugoslovenskog „društva“ ili kroz pluralizam jugoslovenskih društava.

Represivni pluralizam, koji je zamenio represivno jedinstvo, latentnu krizu prevodi u manifestnu. Ono što je bilo prikriveno, sada je javno. Tj. ništa posebno novo nam se ne dešava, nikakvo novo krizno žarište nije u poslednje vreme proizvedeno, samo je ono što je decenijama bilo potisnuto izbilo na površinu.

Time želim da formulišem hipotezu o suštinskoj vezi koja postoji između prethodnog represivnog jedinstva i represivnog pluralizma koji je iz njega nastao. Ova hipoteza nije trivijalna, pošto nam omogućava formulisanje daljih analitičkih pitanja. Npr.: da li je politička diktatura, koja takoreći predstavlja prirodno stanje jugoslovenskog društva (pošto su od nastanka Jugoslavije duge periode diktature samo katkad prekidali kratki periodi demokratije) rezultat samo eksteme prisile, ili se može objasniti nesposobnošću tog društva da se samoorganizuje na nerepresivan način, čime se onda priziva i funkcionalno opravdava diktatura? Da li je jedinstvo sistema bilo moguće samo po cenu diktature? Pošto elementi tog političkog sistema nisu razvili mehanizme miroljubivog rešavanja međusobnih konflikata, neprekidno su proizvodili potrebu za političkim arbitrom koji to umesto njih čini, a taj politički arbitar samo je drugo ime za diktaturu.

Naravno, neko će ovde reći da to jedinstvo i nije trebalo da nastane, tj. da su elementi jugoslovenskog „društva“ i jugoslovenskog političkog sistema tako međusobno različiti da je njihova miroljubiva koegzistencija isključena. U ovoj interpretaciji bi diktatura bila identična spoljašnjoj prisili, a ne bi bila funkcionalno utemeljena u karakteru pluralizma. Međutim, način na koji se poslednjih godina raspada ovo represiv-

no jedinstvo na dovoljno uverljiv način pokazuje da njegovi elementi nisu neke nedužne ovčice saterane u tor, nego pre podsećaju na vukove koji se bore za svoja lovišta. Pluralizovanje jugoslovenskog političkog sistema, koje po formalnim svojstvima poseduje neke značajne karakteristike demokratizacije, time poprima i neke značajne karakteristike „prirodnog stanja“, u kome je, kao što je poznato, „čovek čoveku vuk“.

Da su elementi jugoslovenskog političkog sistema bili drugačiji, i raspad tog represivnog jedinstva proticao bi drugačije. Jednostavno rečeno, on bi imao jasno svojstvo demokratizacije. Demokratsko pluralizovanje moglo bi da dovede do formiranja nerepresivnog jedinstva, ili do miroljubivog razlaza. To se ne dešava. Način na koji međusobno komuniciraju elementi novonastalog represivnog pluralizma takav je da neposredno priziva diktaturu, kao intervenciju koja će pacifikovati sukob po cenu homogene represije nad svim elementima.

Iz kratke analize prelaska našeg represivnog jedinstva u represivni pluralizam proizlazi uvid da elementi tog jedinstva, bilo da su to narodi, vere, regije, republike, socijalne grupe, ili šta se već pojavljuje kao kolektivni subjekt nakon pluralizovanja, da ti elementi, dakle, nisu bili sposobni da u međusobnoj komunikaciji utvrde moduse svog opstanka ili razlaza, pa su time provocirali uvođenje „tehničkog“ sredstva komunikacije, tj. diktature.

Zbog čega se sve to dešava, i da li je moguće zamisliti rešenje problema? Odgovor na prvo pitanje morao bi biti istoriografski, socio-kulturni, morao bi ispitati način konstitucije svih relevantnih kolektiva koji su smešteni pod zajednički kišobran koji još uvek figuriše kao zajednička država. Prvi korak ove moguće analize sastojao bi se u istraživanju komunikacijskih šumova između pomenutih kolektiva. Tu bi bili nabrojani svi

resantimani i predrasude koji decenijama i vekovima blokiraju razmenu iskustava između naroda i grupa koji žive kao susedi na istom prostoru. Ne bi bilo teško otkriti sistematske izvore šumova, i locirati ih u religijama, kulturama, tradicijama. Za ova-
kvo istraživanje ima dovoljno materijala, i dovoljno predradnji.

Međutim, znatno zanimljiviji je drugi korak analize. Svi znamo da su kolektivi koji naseljavaju Balkan nevoljni i nesposobni za međusobnu komunikaciju. Ali, komuniciraju li ti kolektivi unutar samih sebe? Da li je nemuštosť samo oznaka njihove „spoljne“ komunikativne politike, ili je ta „spoljna politika“ zapravo logični produžetak neizgrađenih unutrašnjih komplikativnih struktura? Sklon sam da na ovo pitanje dam pesimistički odgovor. Teškoća jugoslovenske krize proizlazi otud što elementi sadašnjeg represivnog pluralizma nisu represivni samo prema spolja, nego i prema unutra, tj. što imaju teškoće kako u komuniciranju sa drugima, tako i u komuniciranju unutar samih sebe. Ovaj odgovor zahteva empirijsku dokumentaciju koju ovde nisam u stanju da ponudim. Ova dokumentacija imala bi da ponudi inventar komunikativnih sredstava kojima raspolažu i koja koriste kompaktni jugoslovenski kolektivi (narodi, vere), i da izdvoji ona sredstva komunikacije koja se mogu uopštiti ili univerzalizovati, tj. koja su pogodna za komunikaciju za spoljnim svetom. Na osnovu ovog inventara videli bismo kakve su šanse naših kolektiva da razmenjuju iskustva sa kolektivima iz svoje okoline. Pretpostavljam da su te šanse veoma male, ne samo zbog subjektivne nespremnosti, nego zbog systemske oskudnosti komunikacijskih kapaciteta, izazvane različitim uzrocima (tradicionalizmom, nedovoljnom kompleksnošću društava itd.).

Ako bismo želeli da formulišemo neki zaključak, on bi otprilike glasilo: neophodno je konstruisati zajednički, ma

kako veštački i ma kako privremen, jezik za elementarnu komunikaciju među elementima novonastalog jugoslovenskog pluralizma. Ova komunikacija nužna je zbog postizanja saglasnosti o daljim modalitetima zajedničkog ili odvojenog života. Međutim, pošto komunikacija pretpostavlja da svaki od učesnika u njoj poseduje komunikativnu kompetenciju (tj. da su ti kolektivi iznutra prožeti komunikacijskom mrežom), očigledno da je pre uspešne međusobne komunikacije neophodno ispuniti prethodni uslov, internu komunikaciju učiniti prevodivom na druge jezike. To se može postići samo jasnim institucionalnim prožimanjem društava koja se nalaze unutar granica Jugoslavije. Jer, institucije su ona opštost koja omogućava univerzalizovanje i univerzalnu prevodivost na druge jezike. Ovo ne znači ništa drugo nego da bez demokratizovanja republika nije moguć pomak u jugoslovenskoj кризи. Moje izlaganje trebalo je da pokaže da jednostavni raspad nije moguć, pošto će na njegovoj krajnjoj granici da se pojavi diktatura koja će ga sprečiti, pri čemu ovo sprečavanje neće biti čista proizvoljnost, nego će biti funkcionalno opravdano. Ovaj „višak represije“ ne može da bude isključen na represivan način. On može da bude samo razgrađen. A to je višestruko teže. Lakše bi bilo da su jugoslovenski kolektivi zaokružene monade, i da je njihovo spajanje i razdvajanje mehanički proces. Pošto oni nisu monade, nego površine koje se preklapaju (zbog etničke izmešanosti u važnim regijama), razgraničenje se može obaviti samo putem komunikacije. A komunikacija je izuzetno osetljiv i komplikovan mehanizam. Ona podrazumeva relativno stabilnu predstavu o samom sebi, podrazumeva odgovornost prema onom što je utvrđeno, i pretpostavlja pridržavanje izvesnih konvencija. Sve to je vrlo deficitarno na našoj trenutnoj političkoj sceni. Predstoji nam vreme učenja i

uvežbavanja onog što je naučeno. Jer, za razliku od diktatorske arbitraže, komunikacija nije prirodni resurs, nego eminentni rezultat socijalnog učenja.

Sociologija, Beograd, 1990, br. 4

POBEDA APARATA

Rezultatom decembarskih izbora (1990 – prim. prir.) iznenađeni su i oni koji sada tvrde da su oduvek slutili ubedljivu pobedu komunista. Zbog neprosvećenosti srpskog naroda, zbog Kosova, zato što je teško uspostaviti demokratski poredak na ovom delu Balkana, i zbog niza drugih razloga. Sve te razloge sada je dosadno i slušati, toliko su razložni. Onaj ko ih ozbiljno prihvata neće doći na pomisao da učestvuje u tako beznadežnoj aktivnosti kao što su višestranački izbori u Srbiji, a kamoli da troši reči na komentarisanje njihovih rezultata. Sumnjiva mi je energija sa kojom naši pesimisti objašnjavaju zbog čega su još davno pre izbora očekivali upravo ovako porazan ishod, ako ne još i gori. U toj energiji ima previše optimizma da bi bila iskrena.

Mislim da nije preterano reći da su svi iznenađeni numeričkim odnosom u novoj Skupštini. Ne izborom predsednika, ali svakako izborom poslanika. Naravno, iznenađeni nisu samo oni koji su izbore organizovali i vodili. Ali, njih nismo dovoljno ozbiljno uzimali u obzir kao pouzdane informante. Kada je Slobodan Milošević u razgovoru sa Helen Bentli (članica Američkog kongresa – prim. prir.) tri nedelje pre izbora izjavio da će njegova stranka osvojiti 80% glasova, verovali smo da je to jedna od onih izjava u stilu „mi smo ostvarili sve i mi ćemo ostvariti sve“. Kada je na pitanje šta će SPS učiniti ako izgubi izbore, predstavnik u SPS-u Oskar Kovač (ekonomist, univerzitetski profesor, poslanik u Skupštini SR Srbije 1991–1993 – prim. prir.) u TV raspravi bez ustezanja odgovorio:

„SPS neće izgubiti izbore“, svi su to smatrali dobrim vicem, i niko ga nije pitao otkud mu tako pouzdane informacije o događaju koji tek predstoji.

Svi socijalni indikatori govorili su da je Srbija zrela za promenu društvenog uređenja. Pa ipak, zacementiran je poredak koji posle pet decenija eksperimenata nije dao nijedan trajan i neprikosnoven rezultat. Osporena je svaka pojedinačna stvar: primat radničke klase, avangardna uloga partije, politizovanost kulture, netržišna privreda, društvena svojina. Uprkos tome, prihvaćena je celina, socijalizam. A on je samo skup ovih pojedinačnih stvari. Srbija podseća na onog seljaka koji se žali lekaru na funkcionisanje pojedinih organa, i taksativno ih nabraja, da bi na kraju izložio svoj pravi problem: „*Ali doktore, to što me sve ovo boli nekako bih i izdržao, ali brine me to što se ni ja ne osećam dobro*“. Kao i ovaj seljak, Srbija odvaja opšte stanje od njegovih konstitutivnih elemenata, i bira to stanje sa naivnom verom da je moguće biti zdrav a imati bolesno srce, jetru, bubrege, pluća...

Socijalni indikatori su jedno, stvarnost je drago. Zar je bilo tako teško proniknuti u tu stvarnost i odupreti se iluzijama o nužnom slomu komunizma? Zar je zaključivanje po analogiji, uključivanje Srbije u domino-niz, u kome su već pale domine od Istočnog Berlina do Ljubljane i Zagreba, zar su sve ove površne metode do te mere zavele naše analitičare da su smetnuli s uma da SPS kontroliše celokupni državni i privredni aparat Srbije i da će ga bez ostatka baciti u poslednji okršaj? Zar je zaista bilo naivaca koji su poverovali u neutralnost institucija koje u Srbiji kontrolišu protok privilegija, novca, informacija?

Naivnih ni u Srbiji već odavno nema. Stvar je u nečem drugom. Posredi je istinski paradoks. Upravo na znanju da će SPS u svojoj predizbornoj kampanji i samim izborima kori-

stiti celokupni državni aparat, sve njegove činovnike i sve njegove institucije, od policijskih helikoptera do rutinske delatnosti poštara, upravo na znanju da će taj aparat predstavljati jedini pogonski motor ove stranke, kompenzaciju za fiktivno članstvo i nepostojeće aktivne simpatizere, upravo na tome se temeljilo uverenje o neminovnom izbornom porazu SPS-a. I to ne iz nekih idealističkih razloga, u skladu sa kojima članstvo i simpatizeri vrede više nego plaćeni službenici. Ni govora o tome. Razlog za pretpostavku da će oslanjanje SPS-a isključivo na državni aparat (koji je ionako stopljen sa partijskim) biti neefikasno sasvim je prost. U protekle tri godine srpskom režimu nije pošlo za rukom da reši nijedan konkretan problem. Da ne pominjem Kosovo i već zaboravljeno obećanje o sto do trista hiljada Srba koji će tamo biti naseljeni. Od trenutka kada je ovo obećanje predsednika Predsedništva Srbije objavljeno u svim glasilima, sa Kosova se iselilo više Srba nego u istom periodu pre tog obećanja. Međutim, Kosovo je samo vrh sante leda. Prema svim parametrima koji se mogu kvantifikovati, koji imaju svoj obim i težinu, a nisu metafizičke kategorije kao „jedinstvo“, „dostojanstvo“ itd., prema svim takvim parametrima Srbija se u periodu svoje navodne političke renesanse nalazi na kontinuiranoj silaznoj putanji.

Logika zaključivanja je jednostavna. Režim kome uprkos neograničenim nadležnostima ne polazi za rukom da, makar slučajao, reši poneki problem, taj režim verovatno neće biti u stanju da uspešno inscenira izbore u svoju korist. Jer, za takvo insceniranje neophodna je znatna organizacija. Da raspolaže takvom organizacijom, režim bi i u predizbornom periodu bio znatno uspešniji nego što je bio.

Ovakav način zaključivanja pokazao se pogrešnim. Državno-partijske institucije u Srbiji su besprekomo funkcionirale.

sale. SPS je dobila izbore zahvaljujući prvenstveno, ako ne i isključivo, tom funkcionisanju. Šta je posredi? Da li je ocena o lošoj organizovanosti državnog aparata u predizornoj Srbiji prestroga? Možda je ovaj aparat nadmašio sam sebe i bar u načinu insceniranja izbora pokazao da je u stanju da nastupa organizovano i koordinisano? Ili je reč o karakteru tog državnog aparata, o tome da on uopšte nije specijalizovan i osposobljen da rešava probleme, nego isključivo da nastupa kao aparat represije? U tom slučaju, razumljiva bi bila i predizborna kampanja SPS-a, koja je imala negativan, preteći ton, i prvenstveno opominjala stanovništvo da ne glasaju za „drugu stranu“.

Ukoliko bi ova hipoteza bila tačna, iz nje proizlaze dalekosežne i uznemiravajuće posledice koje se tiču budućeg političkog života u Srbiji. Ukoliko je državna infrastruktura dobro organizovana samo kada obavlja represivne zadatke, a to znači, ukoliko ne nastupa kao državni servis koji je obučen za rešavanje problema, tada će vlast biti nesposobna da rešava probleme, a sposobna da sprečava svaku promenu sistema nesposobnog za rešavanje problema.

Postoje opravdane sumnje da se vlast u Srbiji može opisati na pomenuti način. Bliska budućnost će nam pokazati da li su ove nevesele slutnje tačne.

Stav, Novi Sad, 11. januar 1991.

U BEZVAZDUŠNOM PROSTORU

Poslanici SPS-a verovatno imaju brojne prednosti koje proističu iz pripadnosti većinskoj stranci u srpskom parlamentu. Ako ništa drugo, onda bar imaju to zadovoljstvo da uvek glasaju za predlog koji će pobediti. Međutim, pripadnost stranci koja u parlamentu raspolaže apsolutnom većinom nije im donela jednu prednost, naime prednost da unapred budu upoznati sa važnim odlukama svoje stranke. U tom pogledu oni stoje čak lošije od poslanika opozicije, a da ne govorim o njihovoj totalnoj inferiornosti u odnosu na članove raznih stručnih službi, telohranitelja, pomoćnog osoblja itd. iz predsednikovog okruženja. Ovi poslednji, a ne poslanici SPS-a, najpre saznaju kako će biti formulisana odluka za koju će onda, dan ili dva kasnije, jedinstveno glasati i ti pomenuti poslanici.

Ova stvar je u slučaju imenovanja predsednika vlade poprimila dirljive dimenzije. Vest o izboru R. (Dragutin – prim. prir.) Zelenovića bila je državna tajna, ne samo za političku javnost, nego i za poslanike SPS-a. Dotičnog dana oni su, kao mačka oko vrele kaše, obletali oko poslanika opozicije. Ispravno su naslutili da će ovi, zahvaljujući svojim dobrim kontaktima sa štampom, najpre saznati odgovor na zanimljivo pitanje. Tako se i desilo. Kakvi izrazi neverice i loše prikriivanog nezadovoljstva na licima poslanika SPS-a. Naravno da im je bilo neprijatno da otvoreno pokažu znatiželju. Mnogi su čak glumili da ih tema uopšte ne zanima, jer da ih zanima, već bi njima njihov predsednik saopštio ko će biti šef vlade.

Ovim je, na sasvim otvoren način, derogiran srpski parlament. Po važećem Ustavu predsednik doduše predlaže man-

datora vlade, ali to uopšte ne znači da ga on slobodno bira. Aktivnost predsednika tu je čisto formalna. On zapravo samo saopštava ime političara koga je parlamentarna većina odredila za predsednika vlade. A u srpskom parlamentu je SPS parlamentarna većina. Na koji način su poslanici SPS-a izabrali R. (D.) Zelenovića za šefa Vlade? Odgovor je jednostavan. Uopšte ga nisu izabrali, nego su samo primili k znanju njegovu postavljenje. Na isti način bi primili k znanju da je umesto Zelenovića postavljen neko drugi, ili neko treći.

Stvar se ponavlja sa pitanjem o sastavu vlade. Struktura i personalni sastav ministarskih resora predstavlja vrhunsku temu parlamentarnog života. San svakog političara je da postane ministar. Unutarstranačke borbe oko ministarskih mesta u nekim strankama na Zapadu po svojoj žestini liče na predizborna međustranačka nadmetanja. Stvar drugačije stoji u SPS-u. Tu ne samo da nema sporova o kriterijima za zaposedanje ministarskih položaja, nego, kako izgleda, uopšte nema ni interesovanja za ovu zanimljivu temu. Naime, kako drugačije nego nedostatkom interesovanja objasniti to da poslanici SPS-a ne znaju ime nijednog budućeg ministra. Verovatno im je svejedno, ionako će biti čovek iz njihove stranke, a to je najvažnije.

Naravno, s obzirom na sve ovo, pitanje je da li i sam mandator vlade R. (D.) Zelenović zna imena svojih budućih ministara. Možda i on čeka da mu budu saopštena, tj. da mu u šaku bude tutnuta cedulja sa dvadesetak imena? Hoće li bar rukopis biti dovoljno čitak, da nam novi šef vlade ne zamuckuje kada bude diktirao sastav svog kabineta?

Šalu na stranu. Stvar je suviše ozbiljna da bi mogla biti apsolvirana podsmešljivom primedbom na račun poslanika većinske stranke u parlamentu, koji poslednji saznaju za

svoje vlastite odluke. Takođe, ne radi se o zaludnom pokušaju demokratizacije takve učmale stranke kao što je SPS. Skretanje pažnje na nedemokratske metode pri izboru šefa vlade i ministara treba da na vreme upozori na opasnost od erozije srpskog parlamenta. Naravno da je načelno svejedno da li je šefa vlade po vlastitoj slobodnoj volji imenovao predsednik, ili je on samo saopštio ime koje mu je dostavila parlamentarna većina. Kažem, načelno. Međutim, za samu dinamiku parlamentarnog života veoma je važno da li je izbor šefa vlade, pa onda i ministara, usledio nakon rasprava u stranci koja formira vladu (u našem slučaju to je SPS). U ovim raspravama verovatno bi se ispoljilo nekoliko strategija za budućnost, pomenulo bi se nekoliko ličnosti, za svaku od njih bio bi stvoren uža ili šira krug sledbenika, sa manje ili više izraženom namerom da forsiraju svog kandidata.

Smisao ovakvih personalnih debata, koje se vode u svim normalnim strankama i parlamentima na svetu, jeste da se testira podrška koju će uživati kandidat koji konačno bude imenovan. Na osnovu ovakve procedure izbora taj izabranik će znati šta mu je zamereno, a šta najčešće navođeno kao vrlina. On će imati dovoljno elemenata da izgradi strategiju za motivisanje svoje vlastite stranke, svoje vlastite parlamentarne većine. Jer, za neke grupe u toj većini važnije su globalne ideološke vrednosti, za druge su opet značajne regionalne teme, treći su oportunisti, četvrti kritizeri itd.

Novi šef srpske vlade, zajedno sa svojim ministrima, liči na bedž koji je naprosto zakačen za rever stranačkog simpatizera. Ne samo što će poslanici SPS-a po prirodi stvari biti demotivisani da aktivno učestvuju u radu vlade čiji izbor je obavljen bez njihovog sadejstva. Još više od toga, ova vlada će se nalaziti u političkom bezvazdušnom prostoru. Ona će, doduše,

moći da računa sa bezrezervnom podrškom glasačke mašine u parlamentu. Ali, ona neće znati šta taj parlament zapravo misli. U dugim decenijama posleratne istorije to nije bilo ni važno. Međutim, sada je to veoma važno. Parlament je sada mesto u kome društveni interesi treba da budu prevedeni na jezik političkih odluka, mesto gde se političkom argumentacijom opravdava zadovoljavanje jednih, a nezadovoljavanje drugih interesa. Učesnici u toj političkoj argumentaciji su poslanici. Vlada je samo izvršni organ parlamentarne većine.

Teški problemi i promašaji socijalizma delom proističu odatle što je egzekutiva (u obliku Politbira ili nekog CK partije) u potpunosti u sebe apsorbirala delatnost zakonodavne vlasti. Skupština je bila samo fasada za neobuzdanu igru partijske „izvršne vlasti“. Povratak parlamentarizmu morao bi najpre da znači pomeranje težišta i vraćanje dostojanstva Skupštini. Hoće li se ovo pomeranje težišta desiti u Srbiji?

Stav, Novi Sad, 1. februar 1991.

ŠTA HOĆE JNA?

Priča je stara i sumorna. Bežeći od ustaškog terora srpski živalj u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini odlazi u šumu. Tako nastaju partizani. Dakle, ne iz ideološkog žara, političkog uverenja ili viška patriotizma, nego iz gole nužde. To je, naravno, samo početak. Bilo je ljudi koji su posedovali ideološki žar i politička uverenja, i koji su željno čekali da se pojavi neka masovna nužda, da bi je iskoristili za svoje ciljeve. Ti ljudi bili su komunisti. Od jednostavne borbe za opstanak i za pravo na život oni su napravili ideološki rat za komunizam i „bratstvo i jedinstvo“. „Titovi partizani“ rezultat su vezane trgovine. Ko beži od noža moraće da potraži utočište pod širokim skutom komunističke vojske.

Na taj način od jedne evidentne i legitimne stvari postaje zamagljena i sumnjiva rabota. U njenom rezultatu poništen je njen uzrok. Kada je komunizam pobedio ispalo je da nikakvog nacionalnog zločina nije ni bilo, nego da su svi otišli u šumu da se bore za taj komunizam. Jame i koncentracioni logori su tabuizovani, govorilo se samo o različitim fazama „socijalističke revolucije“. Zločinci su stilizovani u „okupatore i narodne izdajnike“, a njihovi činovi u ekscese koji nemaju nikakve veze sa „našim narodima“. Tako je žrtvama oduzeto ne samo pravo na istorijsku satisfakciju, nego i mogućnost da tragaju za efikasnim sredstvima zaštite od eventualnog budućeg zločina. Čemu nepoverenje, kad stvarne ugroženosti nikad nije ni bilo? Ko sumnja, taj slabi „bratstvo i jedinstvo“ i neprijatelj je socijalizma.

Do pre neki dan je izgledalo da ova argumentacijska figura pripada prošlosti. Nužda srpskog naroda, na Kosovu, a i „preko Drine“, i dalje je eldorado za različite avanturiste koji je koriste kao odskočnu dasku da bi se vinuli na političko nebo; međutim, nismo mogli sanjati da će neko skupiti toliko cinizma da na toj nuždi otvoreno započne rekonstrukciju srušenog titoističkog komunizma. Taj „neko“ je Politička uprava SSNO (Savezni sekretarijat narodne odbrane – prim. prir.).

Stanje u Jugoslaviji umnogome podseća na poslednje predratne godine Kraljevine. A formiranje partijske milicije i „crnih trojki“ u Hrvatskoj, tajno naoružavanje i kovanje planova za konačni etnički obračun, direktno asocira na NDH (Nezavisna država Hrvatska – prim. prir.). Smrtna opasnost ponovo se nadvija nad ostatak onog naroda koji je jednom već desetkovan u interesu uspostavljanja jednonacionalne hrvatske države.

U tom trenutku uloga JNA, kao faktora koji znatno sužava manevarski prostor za nasilno presecanje etničkog čvora, postaje legitimna i preko potrebna. Naravno da svi znamo da je to ideološka vojska, da je u njoj sačuvana najtvrdja kost komunističkog pokojnika. Međutim, uz ovu nesumnjivu ideološku obojenost ona ipak objektivno deluje kao zaštitnik relativnog mira. Sve dok postoji JNA – tako se bar nadaju obični građani – nemoguće je da stanovnici jednog sela u snu budu pobijeni od stanovnika drugog sela.

Ovu oskudnu idilu razbija tzv. Informacija Političke uprave SSNO. Ona nas nemilosrdno vraća u 1941. Koristeći egzistencijalnu ugroženost srpskog naroda u Hrvatskoj, iz koje ugroženosti onda proističe ograničena i vrlo specifična legitimnost JNA, Politička uprava SSNO ponavlja trik pomoću koga su komunisti pobedili pre pola veka. Zaštitu života ona

nudi pod uslovom da u vezanoj trgovini istovremeno bude preuzet i komunizam.

Umesto da se ograniči na utvrđivanje činjenica u vezi sa formiranjem etničke partijske vojske u Hrvatskoj, na obezbeđivanje mira dok traju politički pregovori o sudbini Jugoslavije i na nadgledanju sprovođenja odluka koje će iz tih pregovora uslediti, JNA sebe promovise u sedmu, i to najveću republiku. Ona počinje da diktira političke uslove, sa drskom samouverenošću koja podseća na njenog nekadašnjeg vrhovnog komandanta. A ko je nju izabrao, koga ona predstavlja, na kojim izborima je njen politički program dobio poverenje građana?

Jugoslavija mora biti očuvana kao federativna i kao socijalistička, osnovna je poruka ovih naoružanih branilaca „autohtonog komunizma“. Zbog čega? Zato što to oni hoće! Drugi razlog nije naveden, jer drugi razlog nije ni potreban.

To šta Politička uprava SSNO hoće postaje važno u kontekstu hrvatske krize. Ideološki fanatizam konačno je ponovo pronašao stvarnu masovnu nuždu, i ponovo pokušava da je instrumentalizuje, kao što je to već učinio 1941. Nije slučajno što je famozna Informacija objavljena u psihozi straha za srpski živalj u Hrvatskoj. Ponuda o vezanoj trgovini više je nego jasna. Bićemo na vašoj strani ako pristanete na komunizam. Branjećemo Knin ako vi budete branili „socijalističku Jugoslaviju“. Ova ponuda, kao i ona iz 1941, ima formu ucene. Kada je život u pitanju, ideološke slike blede. U ovom automatizmu šefovi JNA vide šansu za uspeh svog arhaičnog projekta. Samo još treba ubediti srpski narod da ga jedino komunizam spasava od uništenja. Posle će priča da se odvija sama od sebe.

Najgora stvar za srpski narod je u ovom veku bila NDH. Druga najgora stvar bio je komunizam, koji je nakon toga usledio. U NDH su ljudi gubili život. U komunizmu su gubili svo-

ju prošlost, pravo na istinu, gubili su dostojanstvo, smisao za političku egzistenciju. Neću da kažem da je drugim narodima u Jugoslaviji komunizam bio lak, da pod njim nisu gubili. Ali oni su pod njegovim okriljem bar stekli pretpostavke za svoju državnost, koju ranije vekovima (a neki i nikad) nisu imali. A srpski narod je kao narod samo gubio. Na osnovu privilegija pojedinaca (pre svega u vojsci, policiji i državnoj upravi) širena je priča o privilegijama naroda u celini. I širena je animoznost prema njemu. Kao da je srpski narod imao nešto od toga što je u Titovoj sviti bilo najviše Srba!

Jugoslavija koja bi bila obnovljena na platformi Informacije Političke uprave SSNO bila bi katastrofa za srpski narod. Ta država njemu ništa ne bi donela, a bio bi jedini odgovoran za nju. Svakom ko nije u potpunosti izgubio smisao za realnost jasno je da federalna država može biti obnovljena samo uz primenu znatne doze nasilja. A vraćanje njenog socijalističkog karaktera iziskivalo bi intenziviranje tog nasilja do nepredvidivih razmera. Ko želi za to da preuzme odgovornost? Koji smisao bi taj projekt trebalo da ima? Kome bi takva država koristila? Zar sve to, samo da bi ideološke makete nostalgичnih generala bile pretvorene u stvarnost? Pa neka košta šta košta?

Ako hoće i ako može bilo šta da učini, JNA treba da obezbedi formalni okvir za neometano odvijanje političkog procesa, na čijem kraju će stajati odluka o sudbini Jugoslavije. JNA treba da isključivo nadzire sredstva kojima se učesnici u političkom procesu koriste, tj. da obezbedi primenu isključivo političkih sredstava. Ona mora da nastupa kao državna, a ne kao partijska ili ideološka vojska. Sve dok konačni dogovor nije postignut, Jugoslavija kao država nesumnjivo postoji. A u elementarnu definiciju države spada isključivi monopol nad sredstvima fizičke prisile. Zaštita ovog monopola – i to mnogo

energičnija zaštita nego ona koja je do sada ispoljena od strane JNA – toliko evidentno je legitimna, da je ne treba nikom objašnjavati. Međutim, pokušaj uspostavljanja monopola nad ideologijom u potpunosti ruši legitimnost JNA. Taj pokušaj ozbiljno dovodi u sumnju i onu prethodnu, nesumnjivu legitimnost. Jer, ako JNA sprečava formiranje ideoloških vojski zbog toga da bi uspostavila neku svoju ideologiju, onda ona ne nastupa kao državna vojska i ne može se pozivati na državno pravo isključivog monopola nad sredstvima fizičke prisile. U tom slučaju, ona je samo jedna od strana u sporu. Činjenica da poseduje najviše oružja tada nimalo ne uvećava njeno pravo, nego ga čini još sumnjivijim nego što ono jeste.

Ako se JNA uspostavi kao sedma republika u jugoslovenskoj rašomonijadi, nastaće potreba za nekim novim faktorom koji bi garantovao formalni okvir za odvijanje političkog procesa o sudbini Jugoslavije. Taj faktor će onda biti međunarodna arbitraža. Ona, sama po sebi, ne predstavlja nikakvu opasnost za interese srpskog naroda. Najveća opasnost za te interese jeste navodna nužnost izbora između NDH i „socijalističke federacije“. Međutim, ova alternativa je lažna. Postoji treća, četvrta, peta mogućnost. U svima njima je i za srpski narod (kao i za ostale) sadržano više sreće nego u ovoj zloslutnoj alternativi iz 1941.

Stav, Novi Sad, 15. februar 1991.

LESTVICA NAŠEG PROPADANJA

Srpskom režimu pošlo je za rukom da nizom dobro plasiranih pogrešnih poteza stvori konstelaciju dvostruke mišolovke. Haška konferencija (sazvana sa namerom EU da se Jugoslavija očuva ili bar omogući njen miran raspad – prim. prir.) je samo jedan, ne i najznačajniji, izraz ove konstelacije. Pokajaćeš se ako uzmeš, pokajaćeš se ako ne uzmeš. Čak ni odlaganje nije preporučljivo, jer kasnije ćeš se još više pokajati, bilo šta da uradiš.

Negativna dilema je globalna i tiče se političke strategije srpskog političkog vrha u poslednje dve, tri godine. Ovom strategijom nabusitog i osionog ponašanja došlo je do učvršćivanja nečeg što novinari zovu negativnim imidžom Srbije, a što je u stvari mnogo više od toga. Ne radi se samo o imidžu, nego i o simboličkoj poziciji Srbije u svetskom simboličkom poretku. To mesto je takvo da, simbolički posmatrano, svaka, pa i najmanja pobeda Srbije u jugoslovenskom konfliktu (pa čak i sve ono što bi moglo da liči na pobedu) automatski predstavlja poraz celog Zapada. Srpski režim je polupao previše porcelana da bi mogao računati na nezainteresovanu i ravnodušnu okolinu. Nije reč pretežno o faktičkim, nego u prvoj liniji o simboličkim odnosima. Svojom nezgrapnom politikom zvanični predstavnici Srbije iritirali su sluh, ukus i osećaj mere. Radi se, dakle, o političko estetskim čulima. O tome da je u savremenoj političkoj civilizaciji važno i kako se nešto radi, a ne samo da li se radi.

Ujedinismo Evropu

Bilo kako bilo, rezultat nadmenog autizma srpskog režima sastoji se u tome da je na Zapadu postalo pitanje političkog morala biti protiv Srbije. Takvo jedinstvo nije postojalo čak ni u slučaju intervencije u Iraku. Srbija je, makar za trenutak, ujedinila konzervativce, liberale, socijaldemokrate brojnih zemalja i parlamenata. Ljubitelji teorije zavere imaće teškoće da objasne kako su se na antisrpskoj gomili jednom našli siromašni i bogati, katolici, protestanti i pravoslavci, neposredni susedi kao i zemlje na drugim kontinentima.

Ovo je samo jedna strana pomenute negativne dileme. Srbija ne može da pobedi jer bi svaki ustupak srpskom režimu bio u svetskoj političkoj javnosti protumačen kao izraz osetljive i opasne slabosti Zapada.

Još veći naš problem sadržan je u drugom delu dileme. On glasi: svaki poraz srpskog režima identičan je sa porazom Srbije kao republike, a možda i sa porazom celog srpskog naroda u okvirima sadašnje Jugoslavije. Kod termina poraz ovde ne mislim na moralnu dimenziju, nego na faktičke odnose, na socijalnu, privrednu i civilizacijsku katastrofu koja bi pogodila sve građane Srbije u slučaju da se ratno-politički konflikt u Jugoslaviji završi zvaničnim porazom onog što se zove „srpska koncepcija“.

Da li postoji put između pobede i poraza? Jer, o pobedi ne treba ni sanjati; a želeći poraz, samo zato da bi uz sve nas gubitnik bio i Milošević, izraz je političke neodgovornosti.

Put između pobede i poraza ne nalazi se u odlaganju, jer vreme samo po sebi nije saveznik, a u slučaju Srbije ono je pre protivnik. Rešenje je u izbegavanju dvostruke mišolovke. Potrebno je detaljno analizirati sve najgrublje greške koje je

srpski režim počinio a koje su dovele do toga da merodavni svetsko-politički krugovi vide u Srbiji nekog ko se ne pridržava elementarnih pravila igre i koga treba diskvalifikovati.

Gore od poraza

Neophodno je sačiniti detaljan plan povratka Srbije u simbolički poredak Zapada. Detaljan, u smislu da obuhvata kako političko delovanje, tako i njegovo verbalno i simboličko ispoljavanje. Dakle, i političke odluke, ali i način davanja izjava i ponašanja u Parlamentu. Srpski režim može da smatra Parlament neobaveznom i neodgovornom brbljaonicom. Međutim, kada se iseći agresivnih i šovinističkih beseda emituju u nekoj dalekoj zemlji, njeni TV gledaoci će na osnovu tih izveštaja donositi neposredne zaključke o Srbiji.

Jednostavno rečeno, jugoslovenska kriza sve je bliža trenutku u kome će se sklapati ugovori, privremeni ili trajni. Ne samo ugovori o miru, nego i oni koji će se ticati budućeg uređenja ovog dela Balkana. Kako sada stvari stoje, Srbija ima sasvim sumnjiv kredibilitet. Kao ugovorna strana ona će zbog umanjenog kredibiliteta biti opterećena mnogo težim uslovi-
ma nego što je to nužno i normalno.

Ukoliko srpski režim i nije isključivi krivac za jugoslovensku državnu i međunacionalnu krizu, možemo ga smatrati isključivo odgovornim za politički kredibilitet Srbije. Ne učini li pod hitno odlučne korake u pravcu povećanja svog kredibiliteta, lako mu se može desiti da bude proglašen ugovorno nesposobnim. A to je za jednu stepenicu ispod poraza. A kada nas na nju spuste, možda ćemo otkriti da lestvica našeg propadanja seže još dublje?

Stav, Novi Sad, 15. novembar 1991.

PROSJAČKA ELEGIJA

Kada je privreda Srbije bila još ravna, mada džombasta poljana, moglo se voziti u četvrtoj brzini. Malo preliivanja, malo primarnih emisija, malo upada u platni sistem. Uz to, krediti od strane Narodne banke Jugoslavije, rok vraćanja nepoznat. Majstor te vožnje u četvrtoj brzini bio je Stanko Radmilović (predsednik Izvršnog veća Skupštine SR Srbije 1989–1991 – prim. prir.). Iskreno rečeno, nikakvo posebno majstorstvo tu nije bilo potrebno. Potpisuješ i ćutiš. Ponekad obiđeš poneko preduzeće, tek da ljudi vide da i naša mašina ima šofera. A kola su zapravo išla sama od sebe. Uz truckanje, ali bez većih napora.

Onda je došla prva ozbiljna uzbrdica. Šaltovanje u treću brzinu. Zelenović. Nije se više moglo neselektivno grabiti. I sam prethodnik, Radmilović, upozorio je na to da je on bio poslednji predsednik Vlade Srbije koji je mogao bezbrižno da zahvata sa svih strana. Sada počinje metodsko zahvatanje, poznatije pod nazivom „otvaranje velikih sistema“. A metoda je jednostavna. Identifikuju se veliki proizvođači novca, naftna industrija, energetika i slično. Povežu se u „sistem“, dovedu pod jedinstvenu komandu, tj. njihove pare se usmere u zajedničku kasu, a ključ od kase se poveri vladi. Čista računica. Klasičan primer prilagođavanja vozača uslovima vožnje. Naravno, ni u ovoj fazi nije neophodna posebna veština. Treća brzina ne zahteva vrhunske vozače. Potrebni su izvežbani prsti da prilikom presecanja svećanih traka ne dođe do samopovređivanja. Potreban je imidž velikosistemaša, male suve teorije, Srbija-si-

stem, brze pruge, nova tehnologija itd. Sve ostalo dolazi samo po sebi.

Nepogoda je u tome što i ova deonica traje samo određeno vreme. Put nakon toga postaje znatno strmiji. Nužno je prebacivanje u drugu brzinu. A to je već vožnja pod tenzijom. Potrebna je koncentracija, istrajnost, zagrizenost. Teren je težak, treba ga pažljivo savladati. Vozači se smenjuju. Odavno je zaboravljena lagodna ravnica Stanka Radmilovića. A i „veliki sistemi“ su dali šta su mogli. Pošto Srbija nije Kuvajt, ona može da živi samo od poreza na naftu, ali ne i od proizvodnje nafte.

Pare po svaku cenu

Jednom rečju, vožnja u drugoj brzini sugerise temeljni rad, veći utrošak vremena i energije za postizanje manjeg efekta. Novac se sada ne može telefonom naručiti od Centralne banke, ne može se pokupiti podržavljenjem bogatih preduzeća. Novac se mora skupljati u skoro pešačkom hodu od preduzeća do preduzeća. I naravno, mora se zahtevati tvrdo i odlučno, ako treba uz blago podvikivanje i poneku pretnju.

Na osnovu svega ovoga ispada da su naše vlade zapravo organizacija za „uterivanje“ novca. Tj. da se njihov osnovni smisao sastoji u tome da iz društva i privrede izvuku što više para, pa to onda čine na različite načine, u skladu sa trenutnim stanjem tog društva i te privrede.

Ovaj utisak je ispravan. Nije potrebno mnogo obrazlaganja da bi se pokazala njegova tačnost. Pre svega, svima je jasno da naše vlade, prošle, kao i buduće, nemaju i neće imati nikakve veze sa vođenjem politike. Politiku vodi neko drugi, ne vlada. Vlada se, navodno, bavi privredom. Međutim, dovoljno je baciti površan pogled na sve aktivnosti koje su naše dosadašnje

vlade preduzele u interesu privrede, pa ustanoviti da to bavljenje privredom uopšte nema smisao, da su npr. vlade neki servis ili pomagač privrede, ili da joj na bilo koji način otklanjaju teškoće i prepreke u funkcionisanju. Vlade to ne rade. Naše vlade privredi propisuju kako treba da se ponaša. Istini za volju, one ne insistiraju preterano na svojim propisima. Ali, vrlo odlučno insistiraju na svom „pravu“ da na osnovu ove komandne pozicije „odliju“ u svoju kasu najveći deo novostvorene vrednosti (kada do takvog stvaranja dođe). Veći deo tih sredstava vlada prodistribuirala, onome kome ona hoće. A to znači, svojoj političkoj klijenteli.

Porez na život

Bez mogućnosti da najveći deo ostvarene vrednosti slije u jednu kasu, i da onda odlučuje o tome ko će koliko da dobije (putem kredita, investicija, intervencija, budžetske potrošnje itd), bez mogućnosti da odlučuje ko će dobiti, a ko neće dobiti plate, ili će ih dobiti sa zakašnjenjem, bez svega toga ne bi bilo socijalizma, pa ni socijalizma u Srbiji.

Nepodeljeni ostatak, onaj deo koji ostane u kasi nakon centralne redistribucije, troši politički i državni aparat. To su njegovi „troškovi održavanja“. A pošto u socijalizmu nije poznata razlika između države i partije na vlasti, a često nije poznata ni razlika između lične koristi funkcionera i njihove profesionalne potrošnje, jasno je da ponekad ovaj „ostatak“ može da bude pozamašan. Što je veća partija na vlasti, to je veća država, pa dakle, to su veći troškovi.

Svi znaju da druga brzina nije poslednja brzina. Ima strmina koje se njome ne mogu savladati. Ima gudura gde pomaže samo prebacivanje u prvu brzinu. Pa onda puževim

korakom. U našem slučaju, ta prva brzina ne bi značila sistematsko pelješanje sve manjih i manjih preduzeća. Ona će biti opelješena u drugoj brzini. Pa kakva će to onda biti naredna vlada, vlada prve brzine? Od kakvih ljudi će biti sastavljena i kakav će biti njen metod rada?

Vlada prve brzine će ići od stana do stana, uzimaće ljudima burme, lančiće, srebrno posuđe i slične predmete. To će biti oblik poreza prilagođen „složenim uslovima“ u kojima će se društvo i privreda Srbije ubrzo naći.

Ko će biti predsednik te nove vlade? Zar je to važno? Važno je da se dalje od toga ne može. Tj. važno je da će ta vlada prve brzine istovremeno biti poslednja socijalistička vlada u Srbiji.

Stav, Novi Sad, 10. januar 1992.

ŠTA ČEKA SRBIJU OD PREVIŠE DO PREMALO

Konačno je laknulo onima koji su se već mesecima pitali zbog čega srpski režim ne definiše „ratne ciljeve Srbije“. Pre nekoliko dana dobili su definitivni odgovor. „Ratni ciljevi Srbije“ sve vreme ratnih sukoba ostali su neodređeni zbog toga da bi svaki ishod mogao da bude prikazan kao pobjeda politike srpskog režima. Ako čitamo poslednje saopštenje SPS-a, koja ponavljaju Miloševiću argumentaciju, zaokruženu u otvorenom pismu (Milanu) Babiću (predsednik SDS u SAO Krajini – prim. prir.), cilj nacionalne politike Srbije je zapravo oduvek bio – dolazak plavih šlemova na srpske teritorije u Hrvatskoj. Kada akademici SANU budu proučili ovu novu poslanicu, verovatno će smisliti uverljivu argumentaciju da ubede narod kako je dolazak plavih šlemova vrhunac srpskog nacionalnog programa od Garašaninovog „Načertanija“ do „Memoranduma“ i Miloševićevog Pisma.

Ima tu, naravno, i jedan mali problem. Ako je uspostavljanje mira glavni cilj Miloševićeve politike u Krajini, zbog čega je mir posle rata bolji od mira pre rata? Zar samo zbog onih par hiljada vojnika sa plavim šlemovima, koji treba da nadgledaju jer hiljada kvadratnih kilometara teritorija nekadašnje Vojne granice? Ako su tamošnji Srbi u svakodnevnoj životnoj opasnosti od hrvatskog režima, ko može verovati da će ih zaštititi nekolicina vojnika, uz to, ne preterano motivisanih da ostave svoje kosti na Balkanu? A ako je opasnost tako mala da su i oni dovoljna garancija, onda se postavlja pitanje smisla rata koji je vođen.

Naravno, iako sa najvišeg mesta, tj. iz Miloševićeve „kneževe kancelarije“, nikada nije saopšten politički cilj Srbije u ratu, svima je jasno da se tu nije radilo baš o čistom apsurd, tj. o ratu čiji je jedini cilj da se rat završi. Bilo je i te kako ratnih ciljeva. Saopštavali su ih funkcioneri srpske države, vladajuće stranke, publicistički portparoli vlasti, ratni komentatori SPS-ove TV itd. Crtale su se čak i karte, neuvijeno se govorilo o „našim novim zapadnim granicama“.

Prvi broj *Epoha*, glasila SPS-a, bio je tematski. Naravno, posvećen pitanju o „našim novim granicama“. Dovoljno je reći da socijalistički geopolitičari nisu škrtarili kada je trebalo zaokružiti ono što po „etničkom, istorijskom i svakom drugom pravu“ pripada „nama“. A bivši potpredsednik bivše vlade potrošio je na desetine minuta u glavnim TV-Dnevnicima (poglavito TV Novi Sad) da bi narodu objasnio da Hrvatska nije Hrvatska, nego da se ono što mi mislimo da je Hrvatska u stvari sastoji od Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. A ono što nije hrvatsko (Dalmacija, Slavonija), to može da bude naše.

Neizdrživa i sramna beše ta geopolitička onanija, to svakodnevno užareno topografisanje, to intimizovanje sa nikad ranije pomenutim zaseocima po Slavoniji. Popaljeni ratni izveštači u nezaobilaznim maskirnim uniformama su sa toliko oduševljenja govorili o Borovu Selu, da je malo nedostajalo pa da ga predlože za glavni grad neke Krnje Jugoslavije, ili bar Proširene Srbije.

Ispod apsolutne nule

Zanos je prošao, akademici posramljeno sklanjaju geografske karte sa svojih pisanih stolova, jastrebovi postaju golubovi. Trebaće izvesno vreme da svojim rođacima, komšijama, studen-

tima, prolaznicima objasne da su oni zapravo oduvek bili za plave šlemove, protiv besmislenog rata, za mir i razumevanje među narodima. Ali, uspeće oni već svima da razlože da se nisu promenili oni, nego okolnosti, da njihova politika nije doživela poraz, nego pobedu.

Međutim, notorna je činjenica da srpska stvar danas stoji daleko lošije nego pre hrvatskog rata, a da je pozicija Hrvatske danas znatno povoljnija nego na početku jugoslovenske državne drame. U tom ratu su, kako trenutno stoje stvari, izgubili i Srbija i Srbi izvan Srbije. Ozbiljno je ugrožen njihov kredibilitet u bilo kakvim međunarodnim pregovorima. Njihova verodostojnost u Jugoslaviji na najnižoj je tački otkako postoje politički kontakti između balkanskih naroda koji žive na ovom prostoru. A sve to je rezultat politike Slobodana Miloševića.

Srpski režim nije mogao da znatnije utiče na ponašanje Tuđmanove vlasti, niti da amortizuje njene iracionalne poteze. Ali, mogao je da vodi jasnu i doslednu politiku, koju bi svi razumeli i koja bi se dala prevesti na jezik međunarodnih normi i konvencija. Umesto toga, ova politika je bila nepredvidiva, nejasna, neiskrena, nasilnička, neartikulisana, nekomunikativna. Po svojoj osnovnoj pozi ona je bila maksimalistička. Pošto smo najbrojniji i najjači, biće onako kako mi kažemo. Ko neće milom, hoće silom. Opijenost fiktivnim kvantitetom – metafizika brojeva – i to na najvulgarniji način, tako što se instrumentalizovao broj vlastitih sunarodnika, zbrajao sa brojem bojevih glava i artiljerijskih oruđa, i sve to suprotstavljalo „ostatku sveta“, dekadentnoj Evropi, trulom Zapadu.

Iz svega toga mogla je da proizađe samo nesreća. Tako se i desilo. Omnipotencija Viteza od Osme sednice, koji je Evropu pobrkao sa Centralnim komitetom SK Srbije, a (Džordža) Buša sa (Ivanom) Stambolićem, završava se kao vežbanje u kle-

čanju i kajanju. Sada je manji od makovog zrna onaj koji je još nedavno hteo da koriguje Cara Lazara, i da dokaže da je carstvo zemaljsko Srbima na dohvrat ruke.

Kao što u svom hvalisanju nije poznavao meru ni granicu, tako je i u kajanju izgubio smisao za ukus. Postao je veći katolik od pape, i dobrovoljno na sebe preuzeo obavezu da „urazumi“ (Milana) Babića, koga je sam stvorio prema vlastitom liku. Nije mu bilo dovoljno da ga se odrekne, da zaniječe bilo kakvu vezu sa njim, da prepusti plavim i svakim drugim šlemovima da izađu sa njim na kraj.

Ponudio se da lično obavi taj zadatak jer, kao što je poznato, uvek je imao inicijativu, još dok je bio bankarski činovnik.

Krtica na kamenu

Maksimalistička nacionalna politika Slobodana Miloševića izduvana je kao prazan balon. Ne samo što je promašila sve svoje ciljeve, nego je kompromitovala i diskreditovala i sam pojam srpskog nacionalnog interesa. Fatalni krug je na taj način zatvoren. Pošto je srpski nacionalni interes predao u ruke bogovima rata, Milošević je došao do tačke u kojoj svaki zahtev za mir znači negiranje ili prećutkivanje srpskog nacionalnog interesa. Zbog toga ne iznenađuje što se u njegovom predugačkom pismu Babiću nijednom rečju ne pominje pravo srpskog naroda na samoopredeljenje, svuda gde taj narod živi na kompaktnim teritorijama i sa etničkom većinom. Čovek koji je svima probio glavu neobičnim zahtevom da svi Srbi žive u jednoj državi, sada u ime Srba iz Krajina odustaje od zahteva da se slobodno izjasne u kojoj državi žele da žive.

Ovim razvojem je srpski nacionalni interes dospao u kritičnu situaciju. Možda čak u opasnost da bude potpuno poni-

šten, da se na zvaničnim međunarodnim mestima glasno ne pominje, kao da je neka nepristojna i skaredna reč. Dospeli smo u situaciju da se izvinjavamo što smo Srbi, da se pravdamo ili izbegavamo sve razgovore na tu temu.

Jedini put iz ovog ćorsokaka jeste put destrukcije Miloševićevog pojma srpskog nacionalnog interesa. Neophodno je, najpre, pokazati da ovaj interes, ni u jednoj svojoj dimenziji, nije u nekoj vezi sa represivnim, nasilnim ili čak ratnim sredstvima. Srpski nacionalni interes, kao interes naroda koji nije etnički ni teritorijalno homogen, po svojoj suštini traži demokratska sredstva svoga ostvarenja.

To, naravno, ne znači da miroljubivost treba tumačiti kao odustajanje od svih zahteva koji se tiču kolektivnog identiteta. Zahtev Srba u pograničnim regijama Hrvatske da budu izuzeti od nadležnosti buduće hrvatske nacionalne države u potpunosti je legitiman i ni u kom slučaju ga ne treba odbaciti kao ratnohuškački. Time što je u Briselu izjavio da srpsko pitanje u Hrvatskoj nije teritorijalno pitanje, Milošević je zajedno sa prljavom vodom rata iz korita izbacio dete nacionalnog interesa. Jer, naravno da je pitanje Srba u Kninu jedno teritorijalno pitanje. To što ga je Milošević pokušao rešiti ratom, i to ratom protiv celog sveta, govori nešto o samom Miloševiću, a ne o tom pitanju. Glatko pretvaranje Srba u nacionalnu manjinu hrvatske nacionalne države ne predstavlja prizemljenje maksimalističke teorije o „svim Srbima u jednoj državi“, nego odustajanje od legitimnog prava jednog naroda da u trenutku državne transformacije slobodno odluči o vlastitoj državnoj organizaciji. Jastrebnik nije postao golub, nego krtica.

Očigledno, glavni problem nisu odluke koje Milošević danas donosi, u tom smislu što bi te odluke mogle biti ispravne ili pogrešne. Glavni problem su pogrešne odluke koje je

godinama donosio i koje se samo delimično mogu anulirati, i to samo njegovim bezuslovnim odlaskom. Drugim rečima, Milošević danas, pa da mu je na raspolaganju i sva pamet sveta, može da donese samo jednu jedinu ispravnu odluku – da ode. Sve druge odluke su pogrešne.

Stav, Novi Sad, 24. januar 1992.

GREŠKA BEZ POPRAVKE

Termin *nacionalni izdajnik* je staljinistički termin i najradije ga ne bih koristio. No, mislim da se može govoriti o onima koji su nacionalni interes iskoristili kao sredstvo za neke druge ciljeve. Među prvima je to učinio *Slobodan Milošević*. On je srpsko nacionalno pitanje iskoristio kao sredstvo za ostvarenje koncepta Jugoslavije koji je smešten negde između snova vojnog vrha i snova stranke Saveza komunista – pokreta za Jugoslaviju.

Ne mislim da je Slobodan Milošević izdao srpski nacionalni interes, ali mislim da je doprineo njegovom porazu time što ga nije shvatio kao vrednost po sebi već kao sredstvo za mobilisanje ljudi – da bi onda kada se mobilišu bili iskorišćeni za neke druge ciljeve. Njegov cilj je bio: Jugoslavija – i to Socijalistička Jugoslavija – a za ostvarenje tog cilja njegovo sredstvo su bili Srbi. Zbog toga je nacionalni interes kompromitovan. Naime, onog trenutka kada se takva Jugoslavija pokazala kao kompromitantna stvar, onda je i sredstvo bilo kompromitovano.

Da je od samog početka – kada je Jugoslavija počela da se raspada – Milošević rekao: „Naš cilj je da srpski narod dobije pravo na samoopredeljenje“ – dakle, ne da srpski narod živi u Jugoslaviji nego da se opredeli onako kako hoće, a kad se opredeli onda će videti u kakvoj državi želi da živi – tada bi naša pozicija u svetu bila višestruko povoljnija. Ovako, Milošević je rekao da srpski narod treba da dobije pravo da ostane u Jugoslaviji, a pošto su svi znali da Jugoslavije nema, onda je to značilo da srpski narod nema gde da ostane i time je Milošević oslabio opoziciju i

Krajine i Bosne i svih Srba u Jugoslaviji. Sada je to jedan ireverzibilan proces bez mogućnosti da se ta greška ispravi – i mi ćemo narednih deset ili dvadeset godina imati posla s tom njegovom fatalnom strategijom instrumentalizovanja nacionalnih ciljeva.

Borba, Beograd, 21–22. mart 1992.

DEMOKRATSKE TRADICIJE I SAVREMENOST

Najnovije promene u Istočnoj Evropi su potvrdile izuzetan značaj tradicije. Gotovo da se sa naučnom preciznošću moglo predvideti kako će u zemljama sa različitom tradicijom te transformacije proticati. U Čehoslovačkoj, gde se odvija „nežna revolucija“, u Mađarskoj ili Bugarskoj, kao mešovitim predmodernomodernim zemljama, i konačno, na drugom polu u Rumuniji i azijskom delu Sovjetskog Saveza.

Teže je ovo opšte saznanje konkretizovati, pa reći kako tradicija, ako je demokratska, ostaje živa, uprkos višedecenijskom suspendovanju demokratije. Koliko dugo ona ostaje živa? Pola veka, vek, ili još duže. *Koji njeni slojevi?* Institucije, socijalno-psihološki obrasci ponašanja, i delovanja, običajnost? Očito da institucije nisu presudne, jer uprkos njihovom konsekventnom ukidanju demokratska tradicija nastavlja svoje dejstvo.

Takođe je malo verovatno da osnovnu ulogu u tradiranju tradicije igra empirijska socijalizacija. Ogroman broj učesnika u čehoslovačkoj i istočnonemačkoj buni bili su ljudi koji su rođeni i socijalizovani u nedemokratskom uređenju.

Dakle, neophodno je tražiti dublje nivoe konstitucije i prenošenja demokratske tradicije. A za to je neophodno bar približno locirati jezgro tog demokratskog, da bismo onda mogli istraživati njegovo postojanje u nekoj tradiciji, njegovu rezistentnost na ugrožavanje, i konačno, puteve i forme njegovog prenošenja u antidemokratskim vremenima.

Predlažem da kao jezgro demokratske tradicije ne uzme-
mo, kao što je to uobičajeno, državno-političku nezavisnost,
parlamentarizam, pa čak ni ekonomski liberalizam. Sve to su
oblici u kojima se demokratsko jezgro izražava, ali koji mogu
da nastanu i bez njega.

Kao jezgro onog demokratskog uzmimo *lična i subjektiv-
na* prava. Odmah ću razjasniti šta pod tim mislim. Ali već na
početku nastaje izvesna nedoumica. Zar u pojmu demokratije
nije mišljen „narod“, dok u pojmu subjektivnih prava imamo
posla sa individualizovanim ljudima koji su postali ličnosti,
i utoliko su došli u odnos tenzije prema kolektivu, pa time
i prema narodu? I zaista, *novovekovno događanje demokratije
razbija sam taj pojam*. Za to događanje je manje važno da se
neke stvari zbivaju, dok je važnije ko je njihov nosilac. Lako je
ilustrovati ovu tvrdnju. Prema klasičnom pojmu demokratije
masovni nacional-soc. plebiscit, ili iranska „revolucija“, nosili
bi znatne demokratske crte. Njihov represivni karakter je očit,
ali ni klasične demokratske manifestacije nisu bez represivnog
učinka na manjine koje se ne slažu sa odlukama većine.

Individualizovanje je središnji događaj novog veka, doga-
đaj koji daje novo značenje i pojmu demokratije, izvodeći taj
pojam napolje iz samog sebe. A proces individualizovanja je
vezan za nastanak sfere onog privatnog, ličnog, subjektivnog.

Želim da naglasim razliku između intimnog, pojedinač-
no-ličnog nivoa konstitucije individualnosti, i njenih različi-
tih formi ispoljavanja, kako u *civilnom pravu* tako i u *ustavnom
pravu*. Ovo je za istraživača jako važno, jer odlučuje gde će on
tražiti temelj demokratske kulture: u ekonomskim pravima in-
dividuuma, njegovom pravu da sklapa ugovore, da bude odgo-
voran za svoje poslovanje, u političkoj sferi, u njegovom pravu
da bira i da bude biran, tj. u pravu na političko reprezentova-

nje ili, konačno, u ustavnom garantovanju ovih prava. Pitanje je važno, jer postoje tradicije u kojima su prisutni samo neki od ovih elemenata.

Istorija nam može pomoći, utoliko što pokazuje da se ovde zaista radi o različitim linijama tradicije. One se dodiruju i povremeno stapaju, ali se ipak mogu posmatrati odvojeno. Jedna ide preko razvoja privrednih sloboda, tj. materijalne autonomije. Međutim, i pored raširenog uverenja o primatu materijalne autonomije, važno je primetiti da su *ugovorna prava individuuma* (kao osnova ekonomskih subjektivnih prava, između ostalog i prava na privatnu svojinu), koja su nastala u 16. veku u Zapadnoj Evropi, počivala na specifičnoj argumentaciji. Ta figura ugovorne autonomije obuhvata samo jednu dimenziju subjektivnog prava. Druga dimenzija je *pravo na dostojanstvo ličnosti*. Ono se, ponekad, pravno obrazlaže po analogiji sa ekonomskim pravima, npr. pravo na vlastito ime ili sliku, ali se očigledno ne može zasnivati na njima.

Uz ugovorni model autonomije nužno je bilo uvesti i politički. On se izražava u pravu na političko reprezentovanje koje profesorski, tj. filozofski utemeljuje nemačko prirodno pravo, a socijalno-teorijski engleska teorija 17. i 18. veka.

Međutim, nije teško primetiti da je jezgro subjektivnog prava, tj. pravo na dostojanstvo ličnosti, zapravo *nepolitičko*. Za njegovo realizovanje neophodan je određen politički poredak, ali se to pravo ne iscrpljuje u njemu. Drugim rečima, pravo na dostojanstvo je samo posredno političko pravo.

Dakle, institucije ugovorne slobode i ekonomske nezavisnosti, političkih sloboda i političkog reprezentovanja, konačno, njihovo ustavno utemeljenje, sve to predstavlja metodu realizacije prava na dostojanstvo ličnosti kao jezgra subjektivnih prava, ali ništa više. Moguće je zamisliti društvo koje poseduje

sve nabrojane institucije, a koje ipak nije stabilno demokratsko društvo.

Time smo došli do problema naše demokratske tradicije. Nju posmatram upravo kao manje ili više protivrečnu kombinaciju nabrojanih institucija, uz istovremenu izrazitu deficitarnost na ovoj ravni socijalne konstitucije na kojoj se formira individualnost. *Nama nedostaju velika istraživanja socijalnog statusa privatnosti, intimnosti, individualnosti u Srbiji pre Prvog svetskog rata.* Međutim, dokumenti političke istorije uverljivo pokazuju da je to polje prepuno *lomova i tenzija.* Na temeljima ruralne i patrijarhalne kulture nastaju institucije individualizovanog društva. Nestabilnost tih institucija može se objasniti nestabilnošću njihove osnove, jer njihova prirodna osnova jeste jedno individualizovano društvo, kojeg kod nas nema.

Evoluciono je neverovatno i zaista izuzetno što na tako nepovoljnoj socijalnoj osnovi nastaje takva politička konstitucija. Međutim, ako danas pokušavamo da objasnimo naše savremene probleme, moramo se vratiti toj izvornoj protivrečnosti.

Zbornik Filozofsko-književne škole u Kruševcu, 1994.

PROMENE – SADI

Zemlje u kojima se promene dešavaju sporije nego u njihovom okruženju neizbežno zaostaju u razvoju, i na kraju dospevaju u krizu. Ovaj stav spada u abecedu društvene nauke ali i politike. O neophodnosti reformi danas govore i opozicione i vladajuće stranke u Francuskoj, Nemačkoj, Engleskoj, Americi. Naravno, reč je o sistemskim promenama, a ne o političkoj kozmetici.

Samo u našoj zemlji proteklo je pola veka bez značajnijih sistemskih promena. U načinu funkcionisanja države i vlasti ništa se značajnije nije promenilo od 1945. godine. Administrativno upravljanje sudbinom pojedinca i društva, nedodirljivi politički vrh, neprikosnovena tajna policija, kontrolisani mediji. Kazna je usledila u vidu nazadovanja i propadanja. Pet godina pred kraj milenijuma i veka, naša zemlja nalazi se pred dramatičnom alternativom – ili radikalne promene, ili definitivno skretanje na slepi kolosek istorije.

Cilj

Naravno, u svim zahtevima za promene mora se jasno isticati cilj promena. Za Demokratsku stranku cilj sistemskih promena jeste da naša zemlja postane privlačno mesto za život ljudi, bezbedno mesto za poslovanje i investicije, ugledna država u Evropi, vodeća država na Balkanu. Obuhvatnim reformama i ubrzanim razvojem moramo da sustignemo naše okruženje. A naše okruženje je razvijena Evropa. Ako u pravnom, ekonomskom i

političkom pogledu ne postanemo kompatibilni sa razvijenom Evropom, imaćemo sve njene probleme a nećemo biti u stanju da koristimo njene recepte za rešavanje tih problema.

Nijedan cilj ne postiže se neposredno, nego pomoću rešavanja zadataka. Što više rešenih zadataka, to bliže cilju. Naša zemlja lomi se pod teretom nerešenih zadataka. Tri su najvažnija zadatka koja vapiju za brzim rešavanjem. Prvo, integracija našeg naroda na njegovom ukupnom etničkom prostoru. Drugo, uspostavljanje SRJ kao uređene države. Treće, korenita promena ekonomskog i političkog sistema u našoj zemlji.

Nacija

U specifičnost ovih zadataka spada to da se mogu rešavati samo istovremeno, i da su sva tri prioriteta. U suprotnom, moguće su manipulacije. A SPS (Socijalistička partija Srbije) jeste majstor u tome. Tako su radikali, smatrajući nacionalno pitanje apsolutnim prioritetom, u jednom trenutku rekli „hoćemo „veliku Srbiju“ pa makar ruku pod ruku sa komunistima“. Na kraju su ostali kratkih rukava. Posle toga je u kolo ušao SPO (Srpski pokret obnove – prim. prir.). „Hoćemo mir pa makar podržali režim.“ Poslednje informacije govore da ni njihovi rukavi nisu ostali duži. Pouka – zahtevajte sistemske promene kao uslov za bilo kakvu saradnju.

Od trenutka raspada Jugoslavije zadatak nacionalne integracije srpskog naroda postavlja se i kao državno-nacionalno pitanje. Veliki delovi srpskog naroda koji su ostali izvan granica SRJ bore se za svoje pravo na državno samoopredeljenje. U tim legitimnim nastojanjima moraju se uvažiti međunarodne okolnosti, kao i nastojanja drugih nacija, koje takođe posle raspada Jugoslavije žele svoje države. Nema univerzalnog re-

cepta za rešavanje ovog epohalnog zadatka. Traži se konkretna mudrost.

Pozicija Demokratske stranke u ovoj stvari je: solidarnost i osećaj za realne mogućnosti. Treba se čuvati neodgovornog maksimalizma, ali i praznog defetizma. Mi smo jedina stranka u Srbiji koja istog dana može da bude na visokom nivou primljena na Palama i u Bonu. I da na oba mesta bez snishodljivosti saopšti svoj stav, često različit od stava Domaćina. I da, uz obostrano uvažavanje, nastavi političku saradnju. A to nešto znači!

Nažalost, nisu samo naši sunarodnici preko Drine zabrinuti za svoju državu. Ni mi ovde, u SRJ, ne možemo biti sigurni da nam je država bezbedna. Najviše je ugrožavaju upravo oni koji treba da je čuvaju.

Sadašnjoj jugoslovenskoj državi neophodne su ozbiljne reforme. Da bi mogla funkcionisati kao dobra savezna država mora se rešiti svog državnog uređenja.

Različiti regionalni interesi, a pre svega mnogobrojne razlike između dve federalne jedinice, iziskuju visok stepen autonomije i samouprave. Međutim, da bi decentralizacija vodila povećanju opšte efikasnosti mora da bude praćena uspostavljanjem jasne hijerarhije nadležnosti. Ako se decentralizacija sprovodi bez jasnih nadležnosti centralnih organa, rezultat će biti dezintegracija savezne države. A upravo to nam se događa.

Zbog toga je, pre svake obuhvatne decentralizacije, neophodno utvrditi glavne nadležnosti centralne vlasti, kao i osigurati mehanizme za sprovođenje tih nadležnosti. Neka centralna vlast ima i veoma ograničen broj nadležnosti, ali one moraju biti svetinja.

Konačno, korenita promena društveno-ekonomskog uređenja je treći zadatak koji ne možemo zaobići na pragu 21. veka. U okviru ovog zadatka treba izvršiti četiri reforme:

- reformu državne uprave, sa ciljem stvaranja efikasne, jeftine i nekorumpirane državne uprave;
- reformu privrede, sa ciljem uspostavljanja slobodnog preduzetništva;
- reformu penzionog i socijalnog osiguranja, sa ciljem trajnog rešavanja krize praznih fondova iz kojih se zbrinjavaju milioni građana;
- reformu obrazovnog sistema, sa ciljem sticanja najkvalifikovanije radne snage na Balkanu.

Svaki od ovih konkretnih projekata govori sam za sebe. Političari i stručnjaci Demokratske stranke izradili su detaljne programe za pomenute oblasti. Jedan deo je pretočen u zakonske predloge DS-a u republičkom i saveznom parlamentu. Da pomenem samo predloge Zakona o privatizaciji, rešavanju devizne štednje, denacionalizaciji, penzionim fondovima, skupštinskoj kontroli javnih preduzeća, specijalnom javnom tužiocu za suzbijanje organizovanog kriminala itd.

Sredstva

Bez odgovarajućeg sredstva postavljeni cilj se ne može postići niti pomenuti zadaci rešiti. A za taj cilj i te zadatke jedino odgovarajuće sredstvo jeste – vlast. Bez vlasti nema korenitih reformi, a bez korenitih reformi naša zemlja neće postati privlačno mesto za život, bezbedno mesto za poslovanje i investicije, ugledna država u Evropi i vodeća na Balkanu. Ako čitaoci žele ostvarenje našeg programa, moraju nam pomoći da steknemo sredstvo za njegovo sprovođenje u život.

Sušтина sadašnje vlasti je monopol. Monopol na sva dobra kojima nacija raspoláže. A ta dobra su, pre svega, novac, prirodna bogatstva, državni aparat, radna mesta, mediji. Što su

ova dobra oskudnija, što je nacija siromašnija, to monopol ima više oblik diktature. Sve manji broj ljudi učestvuje u korišćenju sve oskudnijih dobara.

Svuda u svetu socijalisti se zalažu za smanjenje poreza na plate i za povećanje poreza na profit. Kod nas je obrnuto. Kod nas socijalisti stalno povećavaju porez na plate a i ne pokušavaju da naplate porez na profit. Razlog je jednostavan. Naši socijalisti su korisnici tog profita, jer jedino oni aktivno učestvuju u paradržavnoj sivoj ekonomiji koju su stvorili. Ta ekonomija, kojoj više priliči naziv crvena ekonomija, ima za cilj da nacionalno bogatstvo (pre svega drvo, rude, strateške sirovine) pretvori u devize, koje onda ostaju u inostranstvu na ličnim i partijskim tajnim računima. Monopol vlasti tako se razotkriva kao mehanizam bezočne pljačke naroda.

Očigledno, ovakva vlast ne može, čak i kada bi htela (a neće), da bude motor promena koje iziskuje duh vremena. Ovakva vlast je smrtni neprijatelj svemu što remeti njen azijski način upravljanja.

Izbori

Od ovog trenutka, pa do kraja 1997. godine, imaćemo sve izbore – savezne, republičke, predsedničke, opštinske... To su zaista godine najvećih odluka.

I do sada je bilo izbora, ali ovi koji dolaze su posebni. Naime, prvi put će socijalisti izaći pred građane sa jasnim ideološkim mandatom. Do sada su se skrivali iza nacionalnog mandata. Razvoj krize u bivšoj Jugoslaviji, kao i pompezna promocija JUL-a (Jugoslovenska ujedinjena levica – prim. pri.), uklonili su sve nedoumice. Socijalisti svoj zadatak vide u tome da nas zadrže u okvirima sistema koji je na našim prostorima uspostavljen 1945. godine.

Demokratska stranka je, više od svih drugih stranaka, pažnju posvetila konkretnim pitanjima promene sistema. Neke opozicione stranke su bile ubedljivije od nas u nastojanju da promene ekipu na vlasti. Neki drugi su, opet, žešći u osporavanju vlasti. Ali niko nije tako detaljno i ozbiljno radio na programima promene sistema, u svim njegovim elementima. Na osnovu uvida koje posedujemo, mi iz DS-a pružamo garanciju da će posle promene vlasti za vrlo kratko vreme država ponovo početi da funkcioniše, da će privreda početi da beleži stvarne a ne izmišljene uspehe, da će se uspavana energija pokrenuti. Sve to je moguće dobrom organizacijom vlasti, čak i uz postojeća materijalna ograničenja.

Od građana tražimo mandat za sprovođenje promena. Mandat koji je vrlo konkretan, jasno definisan, povezan sa merljivim kriterijumima uspešnosti, sa ličnom odgovornošću u slučaju izostanka brzih rezultata.

Dakle, građanima nudimo ugovor u kome, u zamenu za njihovo poverenje, pružamo garanciju uspeha zajedničkog poduhvata. Naravno, uz ravnopravno učešće svih stranaka koje na sličan način vide našu zajedničku situaciju.

NIN, Beograd, 1. avgust 1995.

U OČEKIVANJU JOGURT KONTRAREVOLUCIJE

SVE PROPADA OSIM DESPOTIJE

Odmah se možemo složiti oko dve stvari. Vlast u Srbiji je autoritarna. Ali, vlast u Srbiji svoj opstanak ne zahvaljuje čistoj sili. Kada kažem autoritarna, onda podrazumevam da je vlast monopolisala osnovna javna dobra (pre svega medije, finansije, radna mesta, državni aparat). Ova javna dobra ona koristi samovoljno i bez javne kontrole. Ne treba gubiti mnogo vremena u opisivanju funkcionisanja takve vlasti.

Mnogo interesantniji su mehanizmi njenog održavanja. Pošto se autoritarni režim u Srbiji ne održava samo silom (ili pretnjom silom) nego i mehanizmima pribavljanja podrške, interesantno je pozabaviti se tim mehanizmima. Kako funkcionišu, da li se vremenom menjaju i da li imaju rok trajanja? Od odgovora na ovih nekoliko pitanja zavisi prognoza dalje sudbine „srpskog čuda“.

Mehanizmi manipulacije koje koristi režim oslanjaju se na realne potrebe ljudi. U određenim istorijskim situacijama režim uoči neki realan strah, nadu ili želju stanovništva, medijskom kampanjom nametne svoju verziju te potrebe i onda se ponudi kao jedina realna snaga koja može da je zadovolji. Na taj način autoritarna Miloševićeva vlast dobija privid legitimnog mandata za rešavanje sudbinskih problema.

Do sada su u opticaj puštena tri takva mehanizma manipulacije. Prvi datira sa samog početka Miloševićeve vlasti i zasniva se na državotvornoj demagogiji. Državnost Srbije bila je krajnje problematična i Milošević se pojavio kao političar koji odlučno uklanja sve nedoumice i koji Srbiji vraća državnost.

Pošto institucionalni mehanizmi brionske Jugoslavije nisu bili pogodni za rešavanje državne krize, sama po sebi se nametala potreba za aktiviranjem vaninstitucionalne moći.

Promovišući sebe kao spasioca države, Milošević je istovremeno promovisao model vaninstitucionalne, tj. lične, tj. nekontrolisane vlasti. Vežanom trgovinom dobili smo u istom paketu državnost Srbije i diktaturu u Srbiji. „Oj Srbijo iz tri dela, ponovo ćeš biti cela“ – ali pod Miloševićevom čizmom!

Nakon nekoliko godina bespoštedne eksploatacije, državotvorna demagogija bila je iscrpljena. Novostečena državnost dizana je u nebesa, ali teško je bilo na duži rok prikriti činjenicu da država zapravo ne funkcioniše, i da problemi Kosova ni izdaleka nisu rešeni. Ničim ograničena lična vlast sve teže je mogla da se opravdava državotvornim argumentima, kao u vreme „događanja naroda“ i „jogurt revolucije“.

Kredit za vršenje lične vlasti nekako se morao obnoviti. Na scenu je izvučen mehanizam nacionalne demagogije. Planškom i totalnom kampanjom Milošević je sebe promovisao u plebiscitarnog vođu svih Srba. Veliki problemi Republike Srbije, pre svega u ekonomiji, i veliki problemi Kosova, iščezli su iz javne svesti. Zamenilo ih je mnogo obuhvatnije globalno nacionalno pitanje. Pošto je položaj Srba u staroj Jugoslaviji bio nedefinisan, Milošević se pojavio sa obećanjem da će ga rešiti slično kao što je rešio problem pokrajina, tj. odlučno i bez mnogo formalnosti. Na kraju te operacije svi delovi srpskog naroda trebalo je da se nađu u granicama iste države. Obećanje je rezultiralo novim neograničenim mandatom, tj. novim kreditom za vršenje diktatorske vlasti.

Tokom nekoliko godina ovaj kredit se topio. Nacionalno pitanje nije rešavano na zadovoljavajući način, pa je bilo samo pitanje dana kada će Miloševiću biti oduzet plebiscitar-

ni mandat da diktatorski vodi politiku. Totalnom blokadom svih relevantnih informacija o stanju nacije, prećutkivanjem događaja i friziranjem poraza u pobjede, Milošević je uspeo da kupi vreme. U toj pauzi je na svoj sve prazniji konto pokušavao da ubaci sitnije iznose, ne bi li obezbedio makar prećutnu saglasnost za svoju ličnu i nekontrolisanu vlast. Ti sitniji iznosi su „mirotvorstvo“, međunarodno priznanje epohalne uloge u završetku rata i slične smicalice. Ovi mehanizmi manipulacije su po svom dometu limitirani i ni izbliza nisu dovoljni da bi zamenili potrošenu državotvornu i nacionalnu misiju. Ljudi su spremni da pojedincu povere neograničenu vlast ako veruju da time spasavaju državu i naciju. Mirotvoračka uloga i međunarodni respekt, čak i da su istiniti, ne uklapaju se u takvu sudbinsku šemu i ne nose sobom mandat za autoritarno vršenje vlasti.

Posle propasti državne i nacionalne politike, režimu u Srbiji je preostao samo još jedan mehanizam totalne manipulacije. To je socijalna demagogija. Pošto je omanuo u rešavanju državnog i nacionalnog pitanja (jer sada imamo manje države nego ikad i najtežu nacionalnu situaciju od svih evropskih naroda), vreme je da se Milošević okuša kao socijalni mesija. Parola o „Srbiji 2000-te“ upravo je očajnički pokušaj da promeni mehanizam manipulacije i da, bar za izvesno vreme obnovi mandat za autoritarno vršenje vlasti. Od parole „Niko ne sme da vas bije“ Milošević je u velikom luku dospeo do parole „Niko ne sme da vas otpusti“. I jedna i druga parola su jeftina demagogija, ali pogađaju važne kolektivne emocije. Socijalno pitanje je po svom kvalitetu slično državnom i nacionalnom pitanju. Miloševićovo okretanje socijalnoj demagogiji utoliko nema nikakve veze sa iskrenim socijalizmom, kao što ranije okretanje nacionalnom pitanju nije imalo veze sa iskrenim nacionalizmom. Sve to su bili samo mehanizmi za uspostavljanje

učvršćivanje autoritarne vlasti. Ako bi procenio da je budizam pogodan za učvršćivanje njegove lične vlasti, Milošević bi organizovao kolektivni prelazak Srba u budiste.

U oči pada jedna konstanta. To je neuspešnost u rešavanju problema zbog čijeg efikasnog rešavanja je tražena neograničena vlast. Mada je Milošević tražio i uzeo diktatorska ovlašćenja da bi brzo i odlučno doveo stvari u red, posle njegove intervencije ostajao je još veći nered i kaos. Jedino što je sjajno funkcionisalo, bila je njegova lična vlast. Međutim, ne treba zaboraviti da su ljudi pristali na njegovu ličnu vlast jer su verovali u njenu efikasnost, u rezultate. Pošto su rezultati izostali na svim poljima na kojima se Miloševićev režim okušao, neminovna je kriza legitimacije. Miloševićev režim upravo prolazi kroz tu krizu. Ako vrlo brzo svoju socijalnu demagogiju ne potkrepi realnim rezultatima, čeka ga jogurt-kontrarevolucija. A realnih rezultata ne može biti pošto u despotskom modelu vlasti sjajno uspeva samo vlast, dok sve drugo propada. Da bi legitimisao neograničenu vlast, Milošević je morao da daje velika obećanja. Sva obećanja imaju svoj rok trajanja. Neispunjena obećanja, poput nevracanih kredita, uvećanih za kamatu, sada sustižu Miloševića. Definitivno je isanjan san da ćemo prekim putem i bez mnogo formalnosti doći do svoje države, da ćemo na o-ruk rešiti nacionalno pitanje i bez korenitih reformi prebroditi ekonomsku krizu. Taj san je bio temelj Miloševićeve lične i nekontrolisane vlasti. Bez svog temelja, ova vlast može se održavati samo golom silom. Možda će ona to i pokušati. Međutim, kako kaže izreka, na bajonetima se može osvojiti vlast, ali na bajonetima se ne može sedeti.

Naša borba, Beograd, 1. avgust 1996.

DEMOKRATIJA I AUTORITARNI SISTEM

PROBLEM ISTRAŽIVANJA I OSNOVNE PRETPOSTAVKE

Ova tema ima eksplicitnu relevantnost za ispitivanje individualnih i kolektivnih identiteta u postkomunizmu. Demokratija konstituše kolektivni identitet na pretpostavkama otvorene socijalne komunikacije čije su uporišne tačke dinamika građanskog društva (delovanje autonomnih društvenih grupa), subjektivna prava i sistem institucija koji stabilizuje procese proizvodnje identiteta. Društveno proizvođenje komunikacije je samo druga strana društvenog proizvođenja smisla, a celina tog procesa se u društvenoj teoriji naziva identitetom. Sa našeg stanovišta, ova polazna pretpostavka znači da se poremećaji društvenog identiteta mogu strukturno analizirati kao poremećaji u procesu društvenog proizvođenja komunikacije.

Autoritarni sistemi svoje utemeljenje nalaze u onemogućavanju komunikacije socijalnih aktera, tj. u onemogućavanju proizvodnje različitih socijalnih projekata tako što su individue i društvene grupe samo materijal za unapred pretpostavljenu saglasnost o tome šta je njihov identitet. Autoritarni sistemi onemogućavaju samotematizovanje društva (kao eminentnog procesa stvaranja identiteta kroz socijalno učenje i korigovanje). Identitet se ne stvara kroz mrežu socijalne komunikacije nego se *ideologizuje* pripisanim vrednostima i ciljevima (radikalni socijalizam) ili klizanjem u organske slike sveta koje problem identiteta rešavaju oslanjanjem na „prirodne“, pred-socijalne mehanizme integracije, kao što su etnička ili verska pripadnost.

Glavni problem svih društava kojima se unapred pripisuje identitet, a takva su bila sva društva radikalnog socijalizma, ogleda se u niskim integrativnim kapacitetima koji, ponekad, takva društva dovode u blizinu raspada i samog opstanka. Unapred selekcionirani identitet sprečava optimalnu kompleksnost (fleksibilnost) društva da odgovori na izazove okoline kako bi ono stabilizovalo svoju relativnu nezavisnost u odnosu na nju. Zabrana komunikacije (kao proizvodnje smisla i socijalne kompleksnosti) isto je što i „zabrana“ stvaranja samog identiteta društva. Društvo sebe ne poznaje, ono ne zna šta su njegovi problemi i šta su njegove mogućnosti u pogledu mobilisanja resursa za rešavanje problema.

Osnovno pitanje na koje ovaj projekat treba da odgovori odnosi se na izvore autoritarnosti u postkumunizmu i, posebno, u našem društvu. Nakon dramatičnog sloma komunističkog sistema u Istočnoj Evropi, postavlja se pitanje odakle dolaze novi mehanizmi za uspostavljanje autoritarnih sistema. Dosadašnje iskustvo u zemljama Istočne Evrope pokazuje da su neke od tih zemalja uspele da izgrade demokratski sistem socijalne integracije i da povećaju svoju kompleksnost tj. funkcionalnu diferencijaciju (naročito razdvajanjem ekonomske i političke moći). Postavlja se pitanje, da li to što ona društva koja u tome nisu uspela, a u takva društva spada i SR Jugoslavija, možemo shvatiti kao posledicu nužnog „zaostajanja“ ili „preživljavanje“ starog sistema zato što „radikalni socijalizam“ za takva društva još uvek ima smisla i zato se ne može eliminisati činjenicom da je taj sistem doživeo svoj epohalni slom. Drugi tok razmišljanja mogao bi nas navoditi na pomisao da ta društva u „zaostajanju“ predstavljaju neke *nove forme autoritarnosti*, što bi podrazumevalo i postojanje novih obrazaca njihove legitimacije. S obzirom na to da ova subjektivna

dimenzija nedostaje, nama je bliža pretpostavka da pojedina društva Istočne Evrope „zaostaju“ (čuvaju stare obrasce legitimacije) zato što su preopterećena dodatnim problemima koje ne uspevaju da reše. Zbog dodatnog opterećenja koje se odnosi na *stvaranje država*, ona svoju potencijalnu kompleksnost redukuju na „odbranu“ od realne (ili izmišljene) opasnosti od totalnog raspada.

Branićemo tezu o preopterećenosti nekih zemalja bivšeg socijalizma problemom koji se najkraće može definisati kao „uspostavljanje nacionalne države“. Naime, tamo gde krah sistema realnog socijalizma nije doveo u pitanje opstanak države i njen teritorijalni integritet, šanse za obnovu autoritarnog sistema su gotovo nikakve. I u onim državama koje su se raspale zajedno za propašću radikalnog socijalizma (SSSR i Čehoslovačka), gde se nije postavilo pitanje državnih granica – bilo zato što su etničke linije razgraničenja jasne kao u slučaju Češke i Slovačke, ili zato što je prihvaćen status quo već formiranih nacionalnih država u okviru lenjinističke koncepcije „etničkog federalizma“ (slučaj SSSR-a) – procesi deblokade društava i transformacija ka demokratskom sistemu su u toku, sa više ili manje uspeha, što zavisi od brojnih empirijskih faktora.

Najveće probleme u uspostavljanju demokratskog sistema imaju zemlje ispresecane velikim zonama etničkih mešavina koje onemogućavaju da se političke granice povuku tako da približno korespondiraju etno-kulturnim granicama. Drugim rečima, tamo gde se *percipira* nepomirljivost između teritorijalno-političkog i etno-kulturnog modela nacije otvara se mogućnost „fundamentalističkog“ otpora promeni. To je slučaj bivše Jugoslavije, zatim i pojedinih novih država koje su nastale na njenom tlu. U svim tim slučajevima radikalni socijalizam *jeste bio* garant opstanka takvih država i zato se one njega ne

odriču ako su im integrativni problemi ostali isti. I nove države, kao na primer SR Jugoslavija, imaju iste probleme kao i SFRJ. Ona nije uspela da razreši problem svoje integracije u liku nacionalne i građanske države, pa se stari mehanizmi izgradnje „ideološkog identiteta“ prikazuju kao nužni integrativni okvir za državu u kojoj žive „jugoslovenski narodi“. Taj neuspeh može da se posmatra i u obrnutoj perspektivi: problem stvaranja (srpske) demokratske države ostao je nerešen zbog stvaranja novih granica, odnosno nužnog oslonca na vojne strukture kao čuvara stare ideologije. Odnos između ideološkog identiteta (tj. blokade demokratskih procesa) i stvaranja srpske države, odnosno SR Jugoslavije, tek treba ispitati istraživanjem.

Raspad Jugoslavije je pokazao da je „ideološka integracija“ predstavljala funkcionalni *uslov opstanka države* kakva je bila bivša Jugoslavija. Čim je legitimacijska osnova radikalnog socijalizma bila uzdrmana, državni okvir se rasklimatao do raspada. Ne radi se tu o otporu zapadnom („pobedničkom“) modelu, kao nekakvom zadatom modelu, koji se odbijao u ime očuvanja sopstvenog identiteta (srpskog, hrvatskog, slovenačkog itd.) i straha da se on izgubi, nego o strukturalnoj nemogućnosti da se jugoslovenski identitet uopšte uspostavi. No, i posle raspada SFRJ izostala je demokratska proizvodnja *socijalnog identiteta* u većini novih država, što se u potpunosti odnosi i na SR Jugoslaviju. Tek istraživanje može da odgovori na pitanje zašto se i u tim novim državama, baš kao i u bivšoj Jugoslaviji, autoritarnost proizvodi klasičnim blokiranjem socijalne komunikacije koja konstituiše samorefleksivnost društva, te sposobnost rešavanja problema.

Možemo pretpostaviti da je „preživljavanje“ ove fundamentalne blokade proizvedeno oslanjanjem na „organsku

sliku sveta“ koja se ne odlikuje samo normativnim apsolutizmom, tj. blokadom otvorene komunikacije, nego ona, u krajnjoj konsenzu, ruši ideju države i same pretpostavke uspostavljanja socijalnog poretka. Organska slika „naroda“, svojim inherentnim relativizovanjem državnog identiteta, suzila je identitet zajednice na goli fakticitet jedne „otkačene“ strukture moći koja „traži svoju državu“. Tako otkačena moć se utemeljuje ekranizacijom neograničenog broja sopstvenih slika, čija proizvodnja može biti obustavljena jedino jasnim konstituisanjem državnog okvira u kome tek može da otpočne proces višeslojne socijalne komunikacije.

Struktura rada

Monografija će biti podeljena u dva dela. U prvom delu biće analiziran širok krug pretpostavki za demokratiju, polazeći od shvatanja da demokrtija predstavlja *tip* socijalne konstitucije smisla, a ne samo način donošenja odluka za neki politički cilj. Demokratska su ona društva koja omogućavaju da se parcijalni interesi oblikuju kao normativni projekti, na osnovu kojih se, u procesu racionalne selekcije formira vladajući poredak. No, najviše pažnje će biti dato pretpostavkama za demokratiju, u koje ubrajamo: (1) građansko društvo kao delovanje autonomnijih društvenih grupa (za razliku od kolektiva koji svoje delovanje usmeravaju prema apsolutnim vrednostima), (2) subjektivna prava, (3) ustavno-pravni poredak, pod kojim podrazumevamo interpretaciju socijalnog poretka, a ne spisak vrednosti i normi, i (4) političke forme organizacije zajednice, s posebnim osvrtom na federalizam i njegove zloupotrebe, koje su se kod nas odomaćile kao način rešavanja etničkih sukoba.

S obzirom na to da *osnovna prava* predstavljaju idealno mesto u kome se društvo i država konstituišu kao „razdvojene“ sfere, projekat će razviti teoriju osnovnih prava i ustavno-pravnog poretka. Teorijska interpretacija osnovnih prava odbacuje figuru o ljudskoj prirodi iz koje se izvode „ljudska prava“. To drugim rečima znači da će biti izvršena kritika klasične individualističko-liberalne teorije osnovnih prava. Iako ta teorija poseduje privlačnost u post-totalitarnim društvima, u kojima se princip individualnosti čini kao pogodno polazište za društvenu rekonstrukciju, ona nema kapacitete praktično-organizacijskog uputa. Zato će biti kombinovan funkcionalistički pristup, koji postavlja pitanje o *funkciji* osnovnih prava u konstituciji političke i pravne zajednice, sa teorijom komunikacije kao procesom višeslojne konstitucije smisla (od sveta života do simboličke ravni u koju se upisuje samoreflektivnost društva). Za nas su osnovna prava sinonim za garanciju nesputane socijalno relevantne komunikacije o tome šta su u nekoj konkretnoj situaciji osnovna prava. Garantovanje slobode je u tom konceptu garantovanje prava da se raspravlja o tome šta je sloboda, odnosno način da se društvo samotematizuje. Teorija o osnovnim pravima treba da dokaže da su osnovna prava u središtu konstitucije individualno-kolektivnog identiteta. Ona onemogućavaju da se individualna i kolektivna perspektiva poistovete, odnosno da se izbrišu zamišljene linije između društva i države. Iz ovih pretpostavki proizlazi da subjektivna prava formiraju identitet neke zajednice, tj. njen odnos prema vrednostima koje regulišu kolektivno delovanje, njen odnos prema vremenu, njeno samozapažanje i sposobnost da se sukobi tematizuju i kompromisno rešavaju.

U drugom delu monografije biće analizirana postkomunistička društva u čijem centru će se naći problemi njihove

integracije, odnosno rekonstrukcije građanskog društva i demokratske države. Najveća pažnja biće posvećena problemima integracije i identiteta našeg društva. Namera mi je da precizno pokažem zašto je naše društvo fiksirano za formu binarnog šematizma, koja je direktna suprotnost funkcionalnoj kompleksnosti modernog društva. Binarni šematizam se ispoljava u parovima istina-laž, naši-njihovi, prihvatljivo-neprihvatljivo, odnosno u klasičnom dualizmu prijatelj-neprijatelj. Naš politički sistem, iako formalno promenjen, redukovano je na strukturu moći, i, kao takav, gura sudbinu društva u osetljivu blizinu definitivnih odluka (u svetu života uskladištena je slika da je vlast izborena oružanom borbom i samo će istim sredstvima biti prepuštena nekom drugom), gde onda doživljava paradoks jasnih odnosa. Naime, ta jasnoća ne stabilizuje državu, nego je i dalje dovodi u pitanje. Jer, „jasni odnosi“ nisu u stanju da na promenu uslova odgovore unutrašnjom transformacijom i oslobađanjem kompleksnosti, nego navode na „aha doživljaj“, tj. na uništenje binarnog šematizma. Promena se time stavlja u zonu ratnog sukoba, što podrazumeva ekstremizovanje društva i blokiranje složene komunikacijske mreže koja jača kapacitete društva da rešava nove i složene probleme koje nameće njegova dinamična okolina.

U ovom kontekstu posebno će biti analizirani socijalni i politički nosioci građanskih, demokratskih i privrednih institucija bez čijeg profilisanja nije moguće rešavanje centralnog problema s kojim se zajednica suočila: uspostavljanjem demokratske nacionalne države. Pretpostavke za takvu državu vidimo u samoj konstituciji društva kao otvorenog za proizvodnju alternativnih normativnih projekata i racionalnog delovanja društvenih aktera u procesu *organizovanog* selekcionisanja alternativa.

LITERATURA

- H. Willke, „Strategien der Intervention in autonome Systeme“, u D. Becker (ed.) *Theorie als Passion, N. Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt-M. 1987.
- N. Luhmann, *Sozial Systeme*, Frankfurt-M, 1984.
- T. Parsons, *Action Theory and the Human Condition*, New York, 1978.
- E. J. Hobsbawn, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Liah Greenfeld, *Nationalism – Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Boston/London, 1992.
- Leonard J. Kohen, *Broken Bonds – The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder, San Francisco, Westview Press, 1993.
- Michael E. Brown, *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton, Princeton University Press, 1993.
- F. Esterbauer (ed.) *Regionalismus, Phänomen – Planungsmittel – Herausforderung für Europe*, München, 1978.
- D. Gerdes (ed.) *Aufstand der Provinz. Regionalismus in Westeuropa*, Frankfurt, 1980.
- E. Thoni, *Föderalismus und Regionalismus in Theorie und Praxis*, Wien, 1981.

Filozofija i društvo IX-X, Beograd, 1996.

PRAVA PRE SVEGA

Objavlivanjem referenduma, ceo problem Kosova i Metohije privremeno je odguran na slepi kolosek. Do sada nije bilo jasne zvanične koncepcije za rešavanje ovog pitanja. Od sada, nema jasne zvanične koncepcije, ali se, uz to, nudi lažno rešenje. Bolje je nemati odgovor a biti toga svestan, nego imati lažan odgovor. Dakle, stanje posle referenduma biće gore nego stanje pre referenduma, pošto će vladati lažna nada da je nešto odlučeno. A referendumom neće biti odlučeno ništa. Još tragičnija je udvorička politika koja prati ovu novu Miloševićevu obmanu. Našavši se pred rizikom da RTS ospori njihov patriotizam, dojučerašnji kritičari Miloševićeve „nacionalne izdaje“ utrkuju se ko će žešće da brani Kosovo od „tuđe ruke“. Tu su se u istom taboru našli i oni koji su se do juče drali „Ostavka!“ i oni koji su obećavali hiljadugodišnju tamnicu za „mafijašku vlast“. Nije ih udružila briga za Kosovo, nego briga za sebe same.

Problem Kosova i Metohije jeste komplikovan, ali ne toliko da gurnemo glavu u pesak i zadovoljimo se praznom demagogijom. Da najpre razmrsimo klupko koje je g. Milošević zamrsio. Tu treba pratiti pre svega dve niti: pitanje internacionalizovanja i pitanje nivoa na kome se traži rešenje, tj. da li je to srpski ili jugoslovenski nivo. Pitanje Kosova i Metohije već je internacionalizovano, kako njegovim stalnim prisustvom u međunarodnim organizacijama, tako i prisustvom međunarodnog faktora na Kosovu i Metohiji, npr. u sporazumu o školstvu. Da bi spasao vlast, Milošević je pozvao (Felipea)

Gonzalesa (bivši premijer Španije – prim. prir.) i internacionalizovao problem lokalnih izbora u Srbiji. Nekoliko dana pre toga napisao je pismo Kristoferu (državni sekretar SAD – prim. prir.), u kome odlučno odbija svako mešanje sveta u pitanja izborne krađe. Potom je organizovao kontramiting kao podršku svom pismu. Pa je onda ipak pozvao Gonzalesa. Sada je napisao slično pismo, ali umesto kontramitinga organizovao je referendum. To ne znači da potom neće sam pozvati nekog novog Gonzalesa. Ili možda čak i starog. Naravno, uz neizbežni *leks specijalis*.

Zaključak: internacionalizovanje samo po sebi nije ni dobro, ni loše. U slučaju Gonzalesa bilo je dobro, u slučaju Kosova i Metohije može da bude loše. Sve zavisi od koncepcije rešenja koju imamo, pod uslovom da je imamo.

Pre nego što pređem na predlog koncepcije za rešavanje problema Kosova i Metohije, još samo nekoliko reči o jugoslavizovanju tog pitanja. Stvoren je čvrst zvanični bedem oko toga da je Kosovo i Metohija isključivo srpsko, a ne jugoslovensko pitanje. Na ovom pitanju se, kao i na pitanju internacionalizacije, patriote odvajaju od izdajnika. Međutim, ni tu stvari nisu tako jednostavne. Jugoslavija je subjekt međunarodnog prava, a ne Srbija. Utoliko, pitanja ljudskih, građanskih i manjinskih prava imaju svoje mesto na jugoslovenskom nivou. Odbijanje da se to prihvati samo je izraz nerazumevanja ili slepog inata. S druge strane, teritorijalni status Kosova i Metohije svakako je problem Srbije, a ne Jugoslavije. Moguće je, a i uputno, pitanje Albanaca u Srbiji i Jugoslaviji odvojiti od pitanja Kosova i Metohije. Ovo prvo može i treba da bude raspravljano i na jugoslovenskom nivou, ovo drugo ostaje interno pitanje Srbije.

Da sada pređem na ključnu stvar, na koncepciju za rešavanje krize. Ni tu nema zečeva iz šešira, ni spasonosnih referen-

duma. Moramo ići korak po korak. Prvi korak se sastoji u pitanju: koji instrumenti su nam potrebni da ostvarimo rešenje?

Instrumenti koji omogućavaju regularno rešenje jesu – jake institucije države. A to su: nezavisno sudstvo, legitimna vlast (proistekla iz slobodnih izbora) i nezavisni mediji. To su institucije za zaštitu osnovnih demokratskih prava. Ako osnovna demokratska prava nisu zaštićena, zaludno je raspravljati o višem obliku prava, npr. o autonomiji. Jer, autonomija je moguća samo u demokratskoj državi. A ako su osnovna prava zaštićena, onda i država može legitimno da štiti sebe od svakog napada, jer u tom slučaju ona štiti demokratski poredak, a ne samo teritoriju.

Radi se, dakle, o uverljivoj garanciji osnovnih demokratskih prava – ličnih, građanskih, političkih.

Postoji osnovana sumnja da albanskim liderima na Kosovu i Metohiji i nije stalo do demokratskih prava, nego do nezavisne države, makar ona bila i nedemokratska. To možemo da proverimo samo ako pitanje prava odvojimo od pitanja teritorija. Naravno, kao realisti, ne smemo zatvoriti oči pred činjenicom da su srbijanski Albanci već odavno organizovani kao kolektiv, i da nisu zadovoljni individualnim demokratskim pravima. Činjenicu svog broja i svoje organizovanosti oni koriste kao argument u traženju statusa treće republike u Jugoslaviji. U tom zahtevu verovatno imaju, bar trenutno, podršku SAD. Ali, svi znamo da bi treća republika bila samo kratki intermeco do otcepljenja.

Da li tu ima neko srednje rešenje? Ima, ako dosledno sprovedemo koncept po kome su važna prava, a ne teritorije. Po tom konceptu, srbijanski Albanci mogu da dobiju kolektivna personalna, umesto teritorijalnih prava. A to znači, da nacionalne manjine dobiju predstavništvo u federalnoj državi,

sa velikim pravima u svim pitanjima koja se tiču nacionalnog identiteta (jezika, kulture, vere). Institucionalno oblikovanje ovog rešenja lako bi se našlo. Time bi ova prava bila garantovana i u Jugoslaviji, a ne samo u Srbiji (što kao supergaranciju traže Albanci), ali bi Kosovo i Metohija (kao teritorija) bili u nadležnosti Srbije, što tražimo mi. Ova ponuda bila bi test da li se srbijanski Albanci bore za svoja prava ili za (naše) teritorije.

Ako odbiju koncept prava i ako insistiraju na konceptu teritorija, neće imati međunarodnu podršku. Ali, ako Srbija umesto koncepta prava ponudi koncept nedemokratske vlasti (što trenutno čini), srbijanski Albanci će na kraju dobiti međunarodnu podršku čak i za svoje maksimalne zahteve. Albanski političari tvrde da im je maksimalna teritorijalna nezavisnost jedina garancija da će imati demokratska prava. Na toj tezi oni mobilizuju međunarodnu solidarnost. Mi treba da dokažemo da postoje i druge efikasne garancije, pa da je prema tome insistiranje na teritorijalnoj nezavisnosti nefunkcionalno. Tj. da je to insistiranje u funkciji dobijanja vlastite države, što je neopravdano sa stanovišta međunarodnog prava, a i sa stanovišta stabilnosti regiona.

Albanskim političarima lako je da izvrše ovu zamenu teza, jer naspram sebe imaju Miloševiću vlast. Ta vlast je do kraja kompromitovala sve demokratske institucije. Prošli izbori su lažirani toliko bezočno da je čak predsednik Srbije izabran lažnim albanskim glasovima sa Kosova i Metohije. Nezavisno sudstvo do te mere je kompromitovano da je za ministra pravde postavljen čovek koji je od Gonzalesa dobio potvrdu da je pokrao lokalne izbore. Konačno, državni mediji podsećaju na davna vremena hladnog rata. „Od ove vlasti možemo se odbraniti samo ako smo maksimalno nezavisni“, kažu Albanci, i nailaze na međunarodno razumevanje. „Problemi Albanaca

mogu se rešiti samo ukupnom demokratizacijom Srbije“, kažu srpske demokrate. „Pogrešno je akcenat stavljati na teritorijalnu autonomiju; treba ga staviti na demokratske institucije, jer tek one će omogućiti funkcionisanje autonomije. Ne može se krov praviti pre temelja, a temelj su demokratske institucije.“

Ova koncepcija neprihvatljiva je za Miloševićev režim, pošto taj režim počiva na privatizovanju države i slabljenju njenih institucija. Ova koncepcija je trenutno neprihvatljiva i za albanske političare u Srbiji, jer ona nudi prava u državi, a ne prava na vlastitu državu. Ali ovo je jedina politički razumna koncepcija. Ako u rešavanju kosovsko-metohijskog problema bude korišćen razum, ova koncepcija će prevladati.

NIN, Beograd, 9. april 1998.

DVEHILJADITE

PREDLOG DOGOVORA O DRŽAVNOM CILJU

U septembru, oktobru i decembru prošle godine u Srbiji je definitivno uspostavljen nacionalni konsenzus o demokratskoj budućnosti naše zemlje. Oko te snažne vizije cela nacija se ujedinila, kao retko kada u istoriji.

Danas se ne primećuje previše od tog poleta i te energije. Naše društvo kao da je izgubilo zajednički cilj, kao da se opet podelilo na interese i diskusione grupe. Jedni prete štrajkom, drugi štrajkuju, treći teoretišu o razlozima za i protiv.

U čemu je stvar?

Nema sumnje, narod je srušio diktaturu radi boljeg života. Ostvaren je jedan deo te želje, onaj politički. Nedostaje onaj važniji deo, materijalni, ekonomski. Da li to znači da je narod prevaren?

Prevarenim se može smatrati samo onaj deo naroda koji je verovao da će sa dolaskom političke demokratije automatski doći ekonomsko blagostanje.

Nažalost, ekonomskog blagostanja nema bez zdrave ekonomije. A naša ekonomija je nasmrtno bolesna i trebaće joj poprilično da se oporavi.

Uslov našeg ekonomskog oporavka je: moramo da postanemo zemlja koja je privlačna za ulaganja. To podrazumeva korenito restrukturiranje nasleđene privrede i društva, ali i preispitivanje određenih nasleđenih prava.

Na primer, svi imaju ustavno pravo na rad, ali radnih mesta trenutno ima jedva za trećinu radno sposobnog stanovništva. Uz to, među nezaposlenima preko 70 odsto ima najviše

srednju školu. Potrebna su ogromna ulaganja u njihovu do-
kvalifikaciju. Svi imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, ali zdrav-
stveni sistem je u ruševinama. Potrebna su ogromna ulaganja
da bi naše bolnice izgledale pristojno.

Pravo na penzije je elementarno, ali doprinosi za penzije
nisu dovoljni za to. Na jednog zaposlenog u privredi dolaze
skoro dvojica koji od toga treba da imaju prihode, ako sa-
bemo penzionere, budžetske korisnike i tzv. tehnološki višak.

Većina prava su stoga, nažalost, deklarativnog karaktera.
To ne znači da su neopravdana, naprotiv. To samo znači da za
njihovo ostvarenje nema elementarnih uslova. Te uslove treba
tek obezbediti.

Radikalno istrajavanje na tim pravima, bez materijalnih
uslova za njihovo ostvarenje, vodi sve većoj socijalnoj frustraci-
ji i gubitku neophodne pozitivne energije za promene.

Da bi se privreda oporavila potreban je odlučan koncept
razvoja, a to znači odricanja i investicija u budućnost.

Ako u vezi sa ovim ne uspostavimo socijalni konsenzus,
kakav smo uspostavili oko političke demokratije, propustiće-
mo istorijsku šansu.

Najpre, treba da shvatimo da se može trošiti samo ono
što je zarađeno. Budžetski korisnici moraju da se strpe i prista-
nu na ograničenja, ne samo zato da bismo dali predah privredi
nego i da bismo svetu pokazali nacionalnu zrelost. A to znači,
uvesti disciplinu, asketizam, razum. Nije opravdano da se štraj-
kuje zato što je budžet restriktivan, jer nema zdravog načina da
budžetski korisnici (prosveta, zdravstvo, policija itd.) dobiju
više iz realnih prihoda države.

Isto tako, i oni koji rade u privredi moraju da shvate da
još ni izdaleka nismo u prilici da dobijamo plate koje odgo-
varaju našim ljudskim potrebama i standardima. Odlično je

što su naši građani svesni svojih vrednosti i svojih potreba. Ali, pogrešno je ako misle da se to može odmah ostvariti.

Ma koliko to izgledalo bolno, mora se promeniti radno pravo, u pravcu većih mogućnosti vlasnika i poslodavaca. Nije-dan investitor neće doći ako radnici štrajkuju, ako su sindikati radikalni i svemoćni.

Lako je postavljati populističke zahteve i navoditi ljude da vas u tome podržavaju.

Hrabrost je u tome da se radnicima kaže istina.

U socijalnim borbama uvek se radi o pravednijoj preras-podeli. O tome da se izbore veće i povoljnije učešće u zaradi, i u društvenom položaju u celini. Legitiman razlog je uvek: nezadovoljstvo vlastitim položajem, kao i privilegije koje neko drugi ima, a koje su neopravdane.

Danas je u Srbiji ogromna većina nezadovoljna svojim po-ložajem, i to je van sumnje. Ali, pitanje je ko ima privilegije i gde je novac koji treba pravednije podeliti. Hajde da razgovaramo o tome! Nemojmo da polazimo samo od sebe i vlastitog nezado-voljstva, jer tu su svi u pravu. Nemojmo sada da pretpostavljamo da negde ima skrivenih rezervi i da ih štrajkovima i protestima treba usmeriti na svoju stranu. Recimo gde su te rezerve. Kome treba oduzeti da bi princip pravednosti bio zadovoljen?

Stari režim je kupovao socijalni mir na dva načina. Tako što je neprestano proizvodio političke krize, u kojima su ljudi bili odvrćani od ekonomije. Bilo nam je dovoljno da smo živi i da nam je porodica relativno fizički bezbedna.

Drugi način bio je – trošenje akumulacije, zaduživanje, korišćenje poljoprivrede i drugih prirodnih resursa za gašenje socijalnih požara.

Rezultati ove politike su poznati. Nema nijedne zdrave privredne grane. Prazni su svi fondovi koji su osnovani kao

rezerva za budućnost (pre svega fondovi penzionog, socijalnog i zdravstvenog osiguranja). Infrastruktura je uništena zato što u nju ništa nije ulagano (energetika, saobraćaj, vodovodi, kanalizacije, deponije itd). Država nema nikakve rezerve za finansijsku intervenciju u kriznim situacijama, na primer kada neka privredna grana dospe u krizu zbog trendova u svetskoj ekonomiji.

Na nama je sada da ceo sistem postavimo na noge. To iziskuje ogromna ulaganja. Uzmimo samo primer nekadašnje Istočne Nemačke. Ona je imala dva puta više stanovnika od Srbije i recimo da je bila u sličnom stanju u kome smo mi danas. U rehabilitaciju te zemlje je u periodu od 10 godina uloženo više od *1000 milijardi maraka*. Ako danas pogledamo rezultate, videćemo da još uvek nisu na nivou nekadašnje Zapadne Nemačke.

To znači, u Srbiju bi u roku od deset godina trebalo uložiti polovinu te sume, tj. preko 500 milijardi maraka, ili na godišnjem nivou, po 50 milijardi. Realnost je da ne možemo računati ni na delić te sume. A da ne govorimo o ogromnoj podršci u savetodavnim i drugim uslugama, koje su oni imali a na koje mi možemo računati u ograničenom obliku.

To je realnost. Mi, doduše, verujemo da su naši ljudi brži i sposobniji za ekonomske promene nego što su bili Istočni Nemci. Međutim, te promene ne dolaze preko noći. A pre svega, nemamo ni približnih finansijskih sredstava za laku i bezbolnu tranziciju.

Redosled poteza je sledeći. Najpre, otvaranje međunarodnih kanala, preko kojih se uključujemo u svetsko tržište kapitala, tehnologije, i preko kojih svetsko tržište otvaramo za našu privredu. Drugo, promene zakona i institucija, da bismo postali interesantni za veće investicije. Treće, restrukturiranje

naših preduzeća. Paralelno sa tim, izgradnja efikasnih i kvalitetnih javnih službi, u državnoj upravi, policiji, zdravstvu, školstvu, edukaciji radne snage.

Ali ono najvažnije je: novi socijalni konsenzus o zajedničkom cilju, ostvarivom samo kroz zajednički napor i zajedničko samoodricanje.

Naš ukupni uspeh zavisi od tog voljnog faktora, od naše sposobnosti da se dogovorimo o prioritetima i svu energiju usmerimo na njihovo ostvarenje. Treba nam novi socijalni konsenzus, odlaganje svih sporova i sukoba, zavrtnanje rukava, uvođenje reda. Vreme štednje i žrtava nije prošlo. Razlika je u tome što to danas činimo za budućnost svojih porodica i naše zemlje, a ne zarad bolesne politike i privilegija vlastodržaca. I razlika je u tome što danas imamo dobre šanse da naša odricanja dovedu do društva u kome više niko neće morati da se odriče svojih osnovnih ljudskih i civilizacijskih potreba.

Vreme, Beograd, 22. mart 2001.

TRAGIČNI CIKLUS U SRPSKOJ ISTORIJI

SAMO NAMA NIJE ŽAO DA PROČERDAMO SVOJE POBEDE

Za istorijske procese važi da su otvoreni i načelno nepredvidivi. U tome je suština ljudske slobode.

Narodi i pojedinci uvek iznova donose odluke, koje opredeljuju njihovu sudbinu. Međutim, moguće je uočiti i određene zakonomernosti.

Neki narodi se u određenim situacijama ponašaju na uvek sličan način, uvek uzrokujući slične posledice. Te tipične reakcije mogu biti stvar mentaliteta, kolektivnog verovanja ili nečeg drugog. Nisu toliko važni razlozi za to ponašanje, koliko je važno da postoji zakonomernost. A i to nije važno zarad opšte teorije o istorijskim zakonomernostima, koliko kao praktično uputstvo koje tim narodima može pomoći da izbegavaju reakcije koje su u prošlosti rezultirale lošim posledicama, a da daju prednost ponašanju koje im je u prošlosti donosilo uspeh.

Čini se da u srpskoj istoriji možemo ustanoviti izvesnu zakonomernost, čak do te mere da govorimo o ciklusima. Reč je o tipu kolektivnog ponašanja u prelomnim istorijskim situacijama. Te prelomne istorijske situacije su po pravilu svetski ratovi ili globalne sistemske promene. U takvim situacijama se „karte iznova mešaju“, otvaraju se nove šanse i definišu se na duži rok pozicije u svetskoj strukturi moći i uticaja.

Za noviju srpsku istoriju je tipično da u prelomne istorijske situacije ulazimo aktivno, i sa dobrim šansama, ali i sa spremnošću da preuzmemo visok rizik. U toku raspleta, obič-

no plaćamo visoku cenu, potom privremeno figuriramo kao pobednici, da bismo na kraju ušli u stratešku završnicu i našli se na strani najvećih gubitnika.

Dodatna ironija sudbine je da naši protivnici sa početka krize, koji na tom početku izgledaju kao totalni gubitnici i bez šansi da preokrenu rezultat, na kraju zauzimaju pobednička postolja. No, njihova sudbina je manje bitna. Nama je važno da smo mi izgubili, a ne šta se dešava sa drugima koji učestvuju u istom procesu.

Ilustracija za ove cikluse naše istorije su ratovi i krize devetnaestog veka.

Pobednici u ratu – gubitnici u miru

U 20. veku imali smo tri svetska rata, uz naše aktivno učešće. Prvi i Drugi svetski rat, i svetski hladni rat, koji je formalno završen padom Berlinskog zida, a suštinski je okončan završetkom krize u bivšoj Jugoslaviji.

U sva tri rata smo na samom početku bili na pravoj istorijskoj strani. Nije bilo sumnje da će naša stvar pobediti, koliko god da je ta pobeda koštala. Nismo žalili da platimo cenu, pre svega u ljudskim životima i materijalnim razaranjima naše zemlje.

Vrlo izgledne bile su naše šanse da ostvarimo stratešku prednost koja bi istorijski unapredila naš položaj. I onda, iznenada, prednost i pobednički kredit počinju da se tope, gubimo pobednički entuzijizam, sa strane pobednika, polako, ali sigurno, selimo se na stranu gubitnika.

Već nekoliko godina posle slavnih trenutaka dolaze trenuci razočarenja i gorčine. Ruševine i žrtve ostaju, sve drugo zauvek blede i nestaje.

Neki naši autori, koji su razmišljali o našoj nacionalnoj istoriji, došli su do zaključka da Srbi u ratovima pobeđuju, a u miru gube. Iz toga mogu da se izvedu dva zaključka. Jedan, koji je sigurno pogrešan, bio bi da Srbi treba stalno da ratuju, jer jedino u ratovima pobeđuju. Drugi, mnogo ispravniji, poziva nas na analizu razloga zbog kojih stalno gubimo. Mi ne gubimo zbog mira, nego zbog svog neadekvatnog ponašanja. A to ponašanje se, kao i svako drugo kolektivno ponašanje, može izmeniti. Na isti način kao što fudbalski tim – koji sjajno igra u prvom poluvremenu, a uvek izgubi utakmicu u drugom – ne može zahtevati da se ukine drugo poluvreme, nego on sam treba da uvidi svoje slabosti i zablude, da promeni svoj trening i da postane spreman da celu utakmicu odigra istim tempom i kvalitetom.

U Prvom svetskom ratu, Srbi su uzorno odigrali sve poteze osim poslednjeg, a to je bio način na koji je formirana nova država. Umesto da su se zadovoljili skromnijom, a sigurnijom varijantom, nekom vrstom federacije sa jasnim unutrašnjim granicama, oni su insistirali na unitarnoj državi, verujući da će tako dobiti više. U eventualnoj federaciji, ne bi mogli da ostvare sve što su tadašnji srpski političari smatrali legitimnim srpskim teritorijama, ali bi takvo rešenje u sebi nosilo daleko manje rizika za budućnost. Pre svega, pri eventualnom razdruživanju znale bi se tačno granice novih država.

Opređeljujući se za rizičnu i originalnu varijantu, Srbi su brzo zapali u ozbiljne teškoće, bez dovoljno snage i kapaciteta da upravljaju krizom, da bi na kraju, po opštoj oceni, od pobeđnika u Prvom svetskom ratu postali njegovi glavni gubitnici.

Slična situacija ponovila se i u Drugom svetskom ratu. Umesto da se drže poznatog i bezbednog građansko-demo-

kratskog uređenja, i da budu zadovoljni što su na strani pobednika, jedan deo srpske političke elite se opredelio za dodatni rizik. Uz rizik rata, pridodat je rizik socijalne revolucije. Nacionalna sudbina stavljena je opet na maksimalističku kartu.

Mogli smo i mi da postanemo miljenici svetske politike

U prvom trenutku, činilo se da je trijumf kompletan. Tek posle nekoliko godina, u procesu stvaranja ideoloških blokova, ispostavilo se da postepeno klizimo ka pogrešnoj strani. Uz ogromne žrtve na strani saveznika, prošli smo kao zemlje koje su bile na strani fašizma, pa i lošije. Po stepenu građanskih prava i demokratskih institucija, zaostajali smo poprilično i za vlastitom tradicijom, a pogotovo za svetskim trendovima.

Treći veliki primer je završetak Trećeg svetskog rata, koji je u formi hladnog rata decenijama vođen između Istoka i Zapada.

Imali smo sve šanse da se odvažno svrstamo na stranu pobednika. Mogli smo da predvodimo reforme, postanemo miljenici svetske politike i uberemo plodove koji uvek pripadaju samo ranoraniocima. Umesto toga, zaslepljeni šansom koja nam se pruža, i pohlepni da dobijemo i više, krenuli smo u rizičan eksperiment stvaranja nacionalne države – uz primenu sile.

U prvom trenutku, sve je po ko zna koji put ličilo na trijumfalan scenario. Da bismo na kraju, po opštoj proceni, postali glavni gubitnik Trećeg svetskog rata. I najljući protivnici demokratije i reformi uspeli su da se utrpaju na brzi voz istorije, samo mi još uvek trčimo za njegovim poslednjim vagonom.

Šta možemo izdvojiti kao tipologiju ponašanja naše političke elite? Najpre, inicijativu i aktivizam, koji nas svrstavaju

u istorijske narode. Ta osobina nas gura među aktere svetskih događaja. Uz nju dolazi i ispravan istorijski instinkt. Naša politička elita je, sve do određenog prelomnog trenutka, imala ispravnu procenu. Onda dolazi „žuta minuta“, gubitak osećaja za realizam, prevlast avanturizma i nekritičkog zanosa. Potom samosažaljenje i pesimizam, prebacivanje krivice na sve druge, osim na sebe.

Jednom rečju, u tipologiju ponašanja srpske političke elite spada nesposobnost da se pobjeda zadrži, kapitalizuje i pretvori u neku trajniju prednost za zemlju i narod. Razlog za to leži u preteranim i naivnim očekivanjima rezultata koje pobjeda treba da donese.

Umesto da realistično proceni ostvarene rezultate, zadovolji se njima i postara se da ih obavezno sačuva, srpska politička elita hoće uvek više, podsećajući na kockara koji povećava ulog, sve dok na kraju sve ne izgubi. Zbog toga iza svake naše velike pobjede sledi naš veliki poraz. Pobjeda traje kratko i praćena je velikim nacionalnim zanosom, poraz je dugotrajan i sobom nosi beskrajno trošenje narodne energije i duboku društvenu dekadenciju.

Danas smo ponovo u jednom od tih ciklusa, još nenaučeni da se učimo makar na sopstvenim greškama. Posle događaja od 5. oktobra, koji su u celom svetu jednoglasno ocenjeni kao istorijski događaj, na delu je autodestrukcija. Već na prvu godišnjicu tog događaja nije više uopšte jasno da li je on bio pobjeda ili poraz. Ili, drugim rečima: još nije jasno da li smo mi narod koji je u stanju da podnese i iskoristi čak i svoju pobjedu.

U svakom slučaju, tipologija našeg kolektivnog ponašanja u prošlosti prilično je jasna. Najpre krenemo sa čistom energijom i jasnim namerama. Postignemo izvanredne i uglavnom neočekivane rezultate. Zatim poverujemo da to nije do-

voljno i da zaslužujemo mnogo više i mnogo brže. Pošto nemamo jasnu koncepciju kako da ostvarimo to „mnogo više i mnogo brže“, a ne shvatajući da to više nije realnost, nego naša nezrela mašta, počinjemo da razaramo prethodni uspeh sve dok sebe i druge ne ubedimo da to i nije bio uspeh.

Da li ćemo nizu dobijenih a potom izgubljenih bitaka prošlosti dodati još jednu? Hoćemo li, umesto da uporno i marljivo milimetar po milimetar napredujemo, tražiti čizme od sedam milja, pa makar nas nepovratno nosile unatrag? I pre svega, hoćemo li, umesto da preuzmemo odgovornost za svoja očekivanja i svoje rezultate, početi da proizvodimo dežurne krivce, kao i uvek do sada u prošlosti?

Odgovor na sva ova pitanja zavisi isključivo od nas samih. Možemo da se ponašamo kao u prošlosti, i da imamo iste rezultate kao što smo u prošlosti imali. Ili, možemo da promenimo ponašanje i da, verovatno, ostvarimo drugačije rezultate. Još nije kasno.

Profil, Beograd, 2001, br. 35

PISMO SRPSKOJ JAVNOSTI

OPERIŠEMO – BEZ ANESTEZIJE! OPERACIJA – USPELA, AKO SRBIJA SARADUJE!

Kada raspravljamo o stabilnosti vlasti u Srbiji, a raspravljamo često, obično je reč o odnosima u vladajućoj koaliciji, kvorumima, glasačkim većinama, štrajkovima i sličnim stvarima, pa se vlast učini čas stabilnom, čas nestabilnom, zavisno od okolnosti i situacije.

Kod trezvenijih ljudi ova nestabilnost pri procenjivanju stabilnosti vlasti s pravom izaziva podozrenje. Biće da procenitelji imaju problem da utvrde dublje kriterijume za procenu, te stoga ne dospevaju do ozbiljnijeg promišljanja karaktera i stabilnosti današnje vlasti u Srbiji.

U svakom ozbiljnom promišljanju, stabilnost vlasti treba da se vezuje za stepen njene legitimnosti. Ako je neka vlast legitimna, ona je po pravilu stabilna, bez obzira na eventualne dnevne krize i probleme. I obratno. Ako nije legitimna, naoko bezazlen povod može dovesti do njenog rušenja.

Ne bih želeo da raspravljam o tome da li je vlast u Srbiji legitimna, i do koje mere. Želeo bih da skrenem pažnju na različite mehanizme funkcionisanja legitimnosti. Tamo gde ti mehanizmi funkcionišu raste stepen legitimnosti vlasti, tj. njene dubinske prihvatljivosti za stanovništvo.

Tokom nekoliko vekova političkog razmišljanja sačinjene su brojne definicije za legitimnost vlasti, i uočeni su brojni faktori koji utiču na taj fenomen. Moja namera nije da se bavim teorijom. Ako hoćemo da legitimnost vlasti tretiramo kao upotrebnii, a ne kao naučni pojam, možemo pojednostaviti

pristup. Za potrebe rasprave o legitimnosti vlasti u Srbiji čini mi se da je opravdano govoriti o tri različita modela.

*Prvi model legitimnosti vlasti mogli bismo nazvati
kompenzacionim*

To je legitimisanje politike gotovo isključivo putem ekonomije.

Naravno, politika se nikad ne može svesti na regulisanje ekonomskih odnosa. U politici se radi i o upravljanju emocijama, simbolima, tradicijom, predrasudama, i mnogim drugim stvarima. Međutim, u društvima u kojima je ekonomija veoma uspešna dešava se da se pitanje političke legitimacije utapa u pitanje ekonomskog zadovoljstva.

Rast životnog standarda, ekonomska sigurnost, mogućnost štednje i trošenja, skupih nabavki i putovanja, sve to, bar privremeno, vodi određenom stepenu zadovoljstva sistemom. Pogotovo ako je ekonomski rast nešto novo. Tipičan primer jesu zemlje ekonomskog čuda sa Dalekog istoka – Singapur, Južna Koreja, Tajvan i druge. Mada je politički sistem, po pravilu, daleko od idealnog, izvesno vreme je većina građana lojalna i zadovoljna, jer kompenzaciju dobija kroz ekonomske šanse.

Ne treba posebno naglašavati da ovakva legitimacija vlasti u našoj zemlji trenutno nije moguća. Vlast se trenutno, a i u bližoj budućnosti, zasigurno neće moći legitimisati putem ekonomskog blagostanja.

*Drugi model legitimnosti vlasti možemo nazvati
populističkim*

On se svodi na staru formulu „hleba i igara“. Vlast privremeno dobija podršku tako što za dnevno funkcionisanje troši trajni

nacionalni kapital. Bilo da se radi o trošenju nacionalnih mitova, štampanju novca bez realnog pokrića (što je radio Milošević), uzimanju investicionih kredita i njihovom trošenju za javnu i privatnu potrošnju (što je radio Tito), obećavanju ili čak simuliranju početka velikih investicija, kao vrsti političke estrade (tipičan primer su metroi, stadioni, europolisi) – što je svojstveno demagozima svih političkih boja.

Ovakvo legitimisanje vlasti tera na sve veća obećanja i sve krupnije laži. Da bi se sprečio dodir sa realnošću, vlast oko naroda stvara stakleno zvono propagande, a narod gubi osećaj za realnost, pa očekujući nemoguće propušta da uradi ono što je moguće. Postavljaju se ciljevi koji su sve manje ostvarljivi, a osećaj stalnih neuspeha vodi stvaranju gubitničkog mentaliteta, gde se na kraju sudbina (ili „svetska zavera“, što je u osnovi isto) okrivljuju za neuspehe. Zaista, ako se nijedan postavljeni cilj ne ostvari, tu mora da je svoje prste uplela sudbina. Onda se kao refleksna reakcija pojavljuje izolacionizam, sumnja i mrzovolja prema svemu što dolazi iz razvijenog dela sveta, tamo gde nismo uspeli da uđemo.

Treći model legitimisanja vlasti je onaj koji možemo nazvati legitimisanje putem učešća

Ovaj tip legitimnosti počiva na pretpostavci da su ljudi spremni da prihvate i neprijatne činjenice ako su detaljno informisani o svim razlozima i argumentima. Što su činjenice neprijatnije to stepen informisanosti mora biti veći. Ako su stvari povoljne, ljudi obično ne traže objašnjenje. Ako su nepovoljne, postaju vrlo sumnjičavi.

Većina činjenica koje vlast u Srbiji ima da saopšti građanima nisu povoljne. Dovoljno je reći da je zatečeni bruto

nacionalni proizvod po glavi stanovnika (oko 1.000 dolara) nedovoljan da se realno finansira i postojeći, veoma skroman, nivo javnog standarda. Ovo stanje se ne može dovoljno brzo popraviti. Neophodno je strpljenje i naporan rad.

Da bi građani na mesto uobičajenog balkanskog sistema „uzmi odmah sada jer ko zna šta će biti sutra“ prihvatili sistem „strpi se sada da bi imao sutra“ treba da budu uvereni da će to sutra zaista stići i da neće biti zaboravljen njihov ulog iz onog juče. Naša čitava tradicija uverava u suprotno. Oni koji su orali retko su bili za trpezom kada se lomila pogača. Zbog toga u Srbiji nije lako uveriti ljude u opravdanost stezanja kaiša.

Stoga je neprekidno objašnjavanje ključno, ali čak ni ono nije dovoljno. Neophodno je što više ljudi što neposrednije uključiti u osnovni proces donošenja ekonomskih odluka.

Na primer, predstavnike budžetskih korisnika (lekare, nastavnike, sudije, policiju) treba uključiti u definisanje budžeta i dnevnu kontrolu njegovog sprovođenja. Samo tako oni mogu prihvatiti svoje skromne plate, koje su potpuno neopravdane sa stanovišta njihovih potreba, a jedino moguće sa stanovišta realnosti. Sve postupke distribucije finansija (fondovi, krediti, privatizacija) treba učiniti maksimalno transparentnim. Svakog dana u medijima treba emitovati aktuelno stanje punjenja i praznjenja budžeta, poput izveštaja sa berze ili dnevnog raporta.

Ovo u demokratskom svetu nije uobičajeno, ali se tamo vlast legitimise ekonomskim standardom stanovništva. Ako nastavnici primaju nekoliko hiljada nemačkih maraka platu, njih i njihove porodice stanje budžeta ne interesuje preterano.

U ekonomski siromašnoj zemlji građani treba da imaju pristup svim informacijama koje ih mogu interesovati, a vezane su za distribuciju novca, privilegija i moći u društvu. Od

stanja vladinog tendera za kupovinu kompjutera ili policijskih uniformi, preko stručne biografije zaposlenih u javnim službama, do teksta uredbe, predloga zakona ili odluka Fonda za razvoj. Sve odluke vlasti, pa i one najsitnije (a pre svega kadrovske i finansijske) treba do detalja učiniti javnim. Od nivoa vlade do nivoa lokalne vlasti.

Prva instanca za totalno informisanje građana može da bude internet. Verovatno treba doneti zakon o obavezi svih nivoa vlasti da sve svoje dokumente učine građanima dostupnim preko interneta. Drugi mehanizam treba da bude televizija. Možda jedan TV kanal treba programski urediti da postane otvoren prozor u odaje vlasti. Treba uvesti obavezu ministara da se redovno podvrgavaju propitivanju od strane istaknutih predstavnika stručne javnosti. Vlast mora da bude inventivna i originalna u smišljanju načina komunikacije sa narodom. Što manje novca, to više čvrstih i uverljivih argumenata.

Dakle, što su problemi veći, informisanje treba da bude iskrenije i detaljnije. Pacijentu treba reći kako će se sprovesti operacija, pogotovo što se ona obavlja bez anestezije, pa će je osetiti iako mu se ne kaže. Maksimalna saradnja pacijenta je jedini način da operacija uspe.

Ako pogledamo istoriju Srbije, videćemo da se sve vreme radi o manje-više otvorenoj konkurenciji između dva tipa legitimnosti – populističke i participativne, tj. legitimnosti putem učešća. Zbog siromaštva i nerazvijenosti zemlje nijedna vlada nije mogla da računa na kompenzacioni model legitimnosti, tj. na to da će stanovništvo podržavati vlast prvenstveno zbog materijalnog blagostanja. Ostajala je alternativa: građanima uverljivo objasniti neophodnost modernizacije društva i cenu tog procesa, ili obećati im carstvo nebesko, za šta nisu potrebni rad i disciplina, nego samo neustrašivost i principijelnost.

Do sada je u našoj istoriji po pravilu pobeđivala populistička legitimnost. Od ranih radikala Nikole Pašića, preko Titovog komunizma, do Miloševićevog nacionalizma. Osnovni razlog ne vidim u preteranoj snazi populizma, jer on je u ekonomski nerazvijenim društvima uvek jak, nego u nedovoljnoj odlučnosti i organizovanosti zagovornika reformi.

Utoliko je ovo što se sada događa interesantan istorijski eksperiment. Njegov ishod prvenstveno zavisi od toga da li će odnos između cilja (moderna Srbija) i sredstava (ekonomske i društvene reforme) biti za većinu stanovništva definisan na prihvatljiv način i da li će dovoljno građana dovoljno dugo pristajati da svoju veru, energiju i strpljenje investiraju u taj projekat.

Nedeljni telegraf, Beograd, 22. mart 2007.

SRPSKE REFORME I MEĐUNARODNI UTICAJ

Ako je verovati istraživanjima javnog mnjenja, većina naših građana smatra da se reforme u Srbiji sprovode pretežno uz uticaj međunarodnih organizacija. Prema tim anketama, svet više utiče na tok i sadržaj reformi nego i sama Vlada Srbije.

U ovom utisku imamo dva problema. Najpre, ako građani misle da neko izvan naše zemlje donosi odluke važne za naš svakodnevni život, onda će zauzeti pasivan stav i očekivati da neko drugi rešava naše probleme. Na stranu činjenica da se dovede u pitanje temelji nacionalne politike i državnog suvereniteta: ako se izvan zemlje vodi ekonomska politika zemlje, kako da verujemo da je ta ekonomska politika u interesu građana te zemlje, a ne nekih svetskih centara moći?

Drugi problem proističe iz činjenice da međunarodne organizacije nemaju veliki ugled u našoj javnosti. Ako po uverenju građana one stoje iza naših reformi, onda ni te reforme nemaju previše šansi da dobiju široku i iskrenu podršku. A bez iskrene podrške stanovništva, ozbiljne reforme ni u jednoj zemlji nisu uspele.

Dakle, imamo problem. Kao i kod svakog problema, preporučljivo je da ga razložimo na sastavne delove, da činjenice odvojimo od predrasuda, i da dođemo do stvarnog stanja stvari.

Najpre, da vidimo koje su to najvažnije međunarodne organizacije koje bi mogle da utiču na našu ekonomsku politiku. Zatim, šta one rade i kakvu politiku zastupaju. Konačno, šta je naša nacionalna politika i gde su saglasnosti i sporovi između

politike međunarodnih ekonomskih organizacija i naše nacionalne ekonomske strategije.

Velika trojka

Najvažnije globalne institucije, od čijih izveštaja zavisi ekonomski i finansijski rejting zemlje, jesu Međunarodni monetarni fond, Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija. Ono što su Ujedinjene nacije na polju svetske ekonomije. Njihov zadatak je da pomognu zemljama u razvoju i da blagovremeno spreče regionalne i svetske ekonomske krize. Za tu svrhu raspoložu ogromnim finansijskim sredstvima koja pod određenim uslovima daju zemljama sa finansijskim i ekonomskim problemima.

Da bi dobile podršku ovih organizacija, od koje onda zavisi podrška privatnih banaka i investitora, zemlje treba da dokažu da će kredite koristiti pametno i opravdano. Zbog toga se tim zemljama postavljaju strogi uslovi i pažljivo se prati njihovo sprovođenje. Pretpostavka ovih organizacija je da će ispunjavanjem njihovih uslova svaka zemlja stvoriti zdravu tržišnu ekonomiju, i da joj više neće biti potrebna međunarodna podrška.

Pritom, Međunarodni monetarni fond se bavi pretežno makroekonomskim temama kao što su budžetska ravnoteža, monetarna politika, inflacija, međunarodni dugovi zemlje itd. Svetska banka je nadležna za strukturne probleme, kao što su finansijske institucije, spoljna trgovina, tržište rada itd. Svetska trgovinska organizacija nadgleda liberalizovanje tržišta i uklanjanje barijera za međunarodnu trgovinu.

Dakle, nema ništa lošeg u činjenici što zemlje u tranziciji, ili u finansijsko-ekonomskim teškoćama, dobijaju određene

uslove i standarde kojih se moraju pridržavati ako žele, da se priključe uspešnim privredama. Ti uslovi se tiču budžetske discipline, javne potrošnje, zaduživanja, javnih investicija, politike plata i mnogih drugih stvari koje čine ekonomsku politiku jedne zemlje.

Teorija života

To je tako u teoriji. Naravno, svi znamo da u praksi stvari nisu tako idilične. Poznat nam je niz zemalja čiji su ekonomski i socijalni problemi porasli primenom terapije koju su propisale svetske finansijske institucije. Operacija uspela, pacijent umro! Takođe, veoma dobro su poznate oštre kritike koje su ugledni i razumni svetski ekonomisti uputili na račun MMF-a i Svetske banke. Ako je cilj ekonomske politike svake zemlje da umanji siromaštvo, poveća zaposlenost i podigne konkurentnost svojih proizvoda na svetskom tržištu, onda su međunarodne institucije u mnogim slučajevima gde su bile aktivne promašile taj cilj.

U čemu je problem, i da li je on rešiv? Da bismo odgovorili na prvi deo pitanja, trebalo bi analizirati svaki pojedinačni slučaj u kome aktivnost pre svega MMF-a nisu dale očekivane rezultate, od azijske finansijske krize 1997, preko kolapsa ruskog finansijskog tržišta, sve do još nerešenih problema u Argentini. Za takvu analizu ovde nema prostora. Ali možda nije nekorisno ukazati na tipologiju delovanja svetskih finansijskih institucija.

Opšti recept za konkretne bolesti

Načelno pitanje je zašto MMF sve to radi ako znamo da u njemu sede vrhunski ekonomski stručnjaci iz velikog broja zemalja?

Najkraći odgovor bio bi: MMF i Svetska banka prepisuju lek koji je u načelu ispravan, ali koji u pojedinačnim slučajevima može čak i da pogorša stanje pacijenta. Taj lek je oštra štednja, restriktivna budžetska politika, oslanjanje na realne izvore prihoda, liberalizacija tržišta.

Zašto je ovaj lek načelno ispravan? Zato što su ekonomske krize obično posledica lošeg administrativnog uticaja države i politike na privredu (preko politički zavisnih banaka, subvencionisanih preduzeća, inflatornog novca itd.) pa bi podrška aktivnoj državnoj ekonomskoj politici (podsticaj zapošljavanja, kontrola cena osnovnih proizvoda, subvencije za velike sisteme) u velikom broju slučajeva samo produžila agoniju. U takvim slučajevima vlast bi koristila kredite da kupuje socijalni mir, pa kada potroši lak novac, ponovo bi se pojavila na šalteru svetskih kreditora. Onaj ko je dopustio da mu zemlja zapadne u ozbiljnu ekonomsku krizu verovatno će se neodgovorno ponašati i prema međunarodnim kreditima. Argument kojim se ne može mnogo prigovoriti.

Zašto je ovaj lek u pojedinačnim slučajevima ipak pogrešan? Zato što bez aktivne uloge države ne možete posrnulu ekonomiju postaviti na zdrave noge. Ili bar, ne dovoljno brzo da biste sprečili socijalna nezadovoljstva i jačanje antireformskih snaga.

U razorenoj privredi, bez regularnog finansijskog tržišta, obično imate visoku stopu nezaposlenosti, inflatorni pritisak na javne finansije, nekonkurentnost proizvoda i rašireno siromaštvo koje vas navodi na kontrolu cena ili subvenciju.

Striktna primena terapije MMF-a vodi restriktivnoj budžetskoj i monetarnoj politici, smanjenju inflacije i liberalizacije cena, a to znači još većem rastu nezaposlenosti i još većim problemima za siromašne slojeve stanovništva. Bar pri-

vremeno, dok se zdrava privreda ne pojavi. To bi se sigurno i desilo, ali u mnogim slučajevima narod nije imao strpljenja da podnosi bolnu terapiju ozdravljanja. U takvim slučajevima reforme su prekinute, a stanje se vratilo na nulu.

Očito, međunarodne finansijske institucije bi morale da razviju diferenciran pristup. Jedan prema vladajućim strukturama koji su odgovorne za ekonomske probleme svojih zemalja. Tu treba insistirati na strogim tržišnim uslovima i finansijskoj disciplini i ne dozvoliti da iko međunarodnim kreditima finansira svoje grupne interese ili svoju nesposobnost da vodi efikasnu ekonomsku politiku.

Drugi pristup je prema zemljama u tranziciji, gde je vlast nasledila razorenu ekonomiju i gde ne treba odmah odbaciti koncepciju administrativne podrške privredi. Tu se po pravilu radi o novoj administraciji za koju se ne mora automatski pretpostaviti da je nesposobna ili korumpirana. Ta administrativna podrška privredi bi se ogledala u velikim javnim investicijama i aktivnoj politici zapošljavanja, budžetskom zaduživanju zarad podsticaja ekonomskog rasta, selektivnim subvencijama, zaštiti delova domaćeg tržišta dok privreda ne postane konkurentna itd.

Ovo je uostalom bila filozofija MMF-a prilikom njegovog uspostavljenja 1945. godine kao fonda za obnovu i razvoj razrušene Evrope i sveta. Ta se ideja u međuvremenu izmenila, ali ne uvek sa pravom.

Osnovno pitanje je, naravno, kako da međunarodne organizacije ocene da li je aktivna uloga države u privredi motivisana željom za reformama i uspostavljanjem tržišne privrede, ili pak interesom za učvršćivanje vlasti i produžavanje zavisnosti privrede od politike? Zatim, da li će takva privreda ikad postati samostalna, ili će joj uvek biti potrebna državna intervencija i subvencija?

To su zaista teška pritanja i ja imam razumevanje za međunarodne eksperte koji preuzimaju odgovornost i zato primenjuju jedinstven recept za sve zemlje.

Svetska banka i naša struja

Cena struje kao primer. Da bismo dobili dugoročne povoljne kredite za rehabilitaciju EPS-a, od nas se zahteva da cene struje postanu ekonomska kategorija. Na stranu diskusija koliko su građani do sada plaćali struju. Polazimo od pretpostavke da će novi način obračuna izražavati realnu potrošnju, pa se postavlja pitanje, da li da cena kilovata bude ekonomska, ili subvencionisana, s obzirom na socijalno stanje građana. I zašto se MMF i Svetska banka mešaju u to?

Odgovor je jednostavan. Ako se struja subvencioniše, onda se razlika do ekonomske cene EPS-u nadoknađuje iz budžeta, ili mu se ne nadoknađuje, pa on ide u gubitak. U slučaju da se EPS finansira iz budžeta, to je ponovo novac siromašnih građana, koji, kao poreski obveznici, finansiraju subvencije, za šta nema opravdanja. Ako EPS ide u gubitak, jer niko ne pokriva ekonomsku cenu, onda je njegova rehabilitacija besmislena, pa međunarodne institucije ne žele da je finansiraju. Dakle, ma koliko to na prvi pogled izgledalo drugačije, rasprava o ceni struje sa MMF-om nije mešanje u naša unutrašnja pitanja, nego legitimna rasprava sa potencijalnim kreditorom.

Sposobnost za mesto pod suncem

Na pitanje u kojoj meri svetske ekonomsko-finansijske institucije utiču na naše reforme, odgovor je složen: kao promo-

teri principa tržišne ekonomije i efikasne privrede, one imaju veoma korisnu ulogu. Kao opšta terapija koja se primenjuje na svaki pojedinačan slučaj, one mogu imati kontraproductivne efekte. Na našoj snazi i pameti je da maksimalizujemo pozitivne i da minimalizujemo negativne efekte ovog uticaja. Kao uostalom što je slučaj sa bilo kojom temom koja se tiče našeg međunarodnog položaja. Ako želimo svoje mesto pod suncem, moramo poštovati međunarodna pravila. A na našoj sposobnosti je da iz toga izvučemo maksimalnu korist za svoju zemlju.

Naš specifični slučaj

Međutim, nema razloga da mi kao zemlja za svoju specifičnu situaciju ne zahtevamo specifičnu terapiju.

Naša dosadašnja makroekonomska strategija uklapala se u osnovne principe međunarodnih institucija. Uveli smo red i disciplinu u javne finansije, budžetski deficit je manji nego u većini razvijenih svetskih ekonomija, liberalizovali smo najveći deo cena, inflacija je isključivo posledica uklanjanja dispariteta. Administrativna podrška privredi svedena je na tehnički servis i *ad hoc* podršku, bez ozbiljnih investicionih injekcija. To se ogleda na tržištu rada, gde nema ozbiljnih pozitivnih signala.

Rezultati ove stroge ekonomske politike su ocenjeni kao impresivni od strane svih merodavnih ekspertske grupe. Naravno, veće primedbe nemaju ni MMF ni Svetska banka.

Ali, vreme je da idemo korak dalje. Kredibilitet koji smo stekli u proteklom periodu daje nam za pravo da sa međunarodnim finansijskim institucijama pregovaramo o specifičnom modelu naše tranzicije. Kao partneri, a ne kao lekar

i pacijent. Modelu u kome bi se radilo o značajnoj državnoj podršci privrednom razvoju.

Ako je cilj ekonomske politike da uveća zaposlenost, umanjí siromaštvo i ubrza razvoj, onda su za postizanje tog cilja potrebne velike investicije. Pošto nije realno očekivati da u kratkom periodu to budu privatne investicije, treba razmotriti mogućnost velikih javnih investicija.

Naš zadatak je da uklonimo svaku sumnju da su te investicije politički, a ne tržišno motivisane, i da će one uspavati, a ne probuditi nagon preduzetništva. Zadatak MMF-a i Svetske banke je da nas podrži u ovakvom pristupu.

Taj zadatak nije lak, ali je rešiv. Pre nekoliko godina mnogi nisu verovali koje sve promene su moguće u ovoj zemlji. Kada govorimo o veri u bolju budućnost, danas svakako imamo više razloga da se nadamo, nego što smo imali pre nekoliko godina.

Glas javnosti, Beograd, 1-2. maj 2002.

SRBIJA I NJENI SUSEDI

Balkan nije više kao kriza tema broj jedan u svetu. To je u prošlosti bila retkost. U poslednjih dvesta godina skoro da se ne možemo setiti neke krize koja nije započela ili se završila na Balkanu. Ovog puta nećemo govoriti o lancu kriznih reakcija, već nešto opuštenije možemo govoriti o problemima strukture na Balkanu, o strategijama a ne o upravljanju krizama, već o prevenciji. Šta da učinimo kako bi ovakvo stanje stvari i dalje ostalo isto? Da o ovim stvarima možemo na naučnoj bazi da diskutujemo, već je dobra promena do koje je došlo posle samo godinu dana. Da smo pre godinu dana i pre jednog meseca govorili o ovoj temi, imalo bi drugačiji ton i imali bismo manje razloga za optimizam.

Vlada Srbije – stabilna vlada reforme

Ako govorimo konkretno o temi Jugoslavije, Srbije, regiona – onda imamo jednu dobru i nešto manje dobru novost. Dobra vest je to da po prvi put u istoriji sve zemlje u okruženju Srbije i Jugoslavije imaju demokratski izabrane vlade. To je za ovo kratko vreme toliko postalo uobičajeno, da to više i ne umemo dovoljno da cenimo već prihvatamo kao nešto što se podrazumeva. Uopšte nije uobičajeno da u Vladi Rumunije, Bugarske, Makedonije, Albanije, Crne Gore, Bosne, Hrvatske, a sada i Srbije, sede ljudi koji možda nisu najbolji ali su izabrani. Možda i izbori nisu bili najkorektniji, ili fer, ali, ipak, bili su to demokratski izbori. I tu sada sede ljudi koji više ne razmišljaju

o nasilju kada razmišljaju o problemima, koji ne sumnjaju u zavere izvan zemlje ili sami učestvuju u njima, već jednostavno, kao i svi drugi demokratski političari u Evropi ulažu napor oko ovih zemalja. To je veoma dobra vest i nadam se da će tako i ostati. Kada smo 5. oktobra 2000. godine preuzeli vlast u Beogradu i time položili i poslednji kamenčić u mozaik, stanje je bilo veoma pozitivno. Sve zemlje u našem okruženju imale su vlade u reformi. To je bila dobra vest.

Manje dobra vest je ta da su gotovo sve vlade ovih zemalja opozvane. U međuvremenu, svi su ove godine ili izgubili izbore ili se nalaze u krizi. U Rumuniji, i vlada i predsednik su smenjeni na izborima. U Bugarskoj je car dobio skupštinske izbore a komunisti predsedničke izbore, neobična kombinacija. U Makedoniji, koja je, u stvari, bila uzor za etnički suživot i ravnoteža interesa slovenske većine i albanske manjine, sada imamo jednu pred- i posleratnu situaciju. Ne znamo šta će se dalje događati, jer ova vlada nije stabilna, podeljena je iznutra i nalazi se pod pritiskom albanskih političkih grupacija. Ne može se tačno projektovati šta će se sa ovom zemljom desiti u budućnosti. Crna Gora, koja je u mojim očima izgledala kao uzor zemlje koja je podložna reformama, i imala hrabro rukovodstvo koje se u vrlo teškim uslovima suprotstavljalo Miloševiću, i dalje je duboko podeljena – i to o temi koja nije demokratija ili nedemokratija, ni o temi Evropa ili anti-Evropa. Radi se o temi samostalnosti ili ostanka sa Srbijom u federaciji. Svejedno kako se ovaj problem reši, nacija će ostati podeljena. Ukoliko se političari ne pomire, ovom zemljom neće biti moguće vladati izvesno vreme. Jer, bez obzira na to kako izgledala većina, manjina će uvek biti dovoljno jaka da svaku odluku, koju većina donese, dovede u pitanje, bez obzira na to da li se radilo o vodovodu, komunalnim nadležnostima ili budžetu –

u osnovi ove države biće skok, a to nije povoljno. Bosna nije tako stabilna kao pre godinu dana, u Hrvatskoj reforme nisu baš za ugled, kao što se očekivalo. Samo Mađarskoj, koja se i ne ubraja u ovaj region, dobro ide. Mađari će imati izbore aprila 2002. godine, a do izbora, možemo reći da im dobro ide. Možda ćemo, nakon izbora, Mađarsku ubrajati u one zemlje čije reformske vlasti nisu baš dobro preživele izbore.

To znači da se nešto događa u ovom regionu; početnička nada, koja je bila prava euforija, unekoliko se relativisala. Dakle, ništa nije tako stabilno. Mi nemamo ratove, ali ni jednostavan razvoj u pravcu Evrope ka onim reformama koje nadležne međunarodne organizacije kao što je Monetarni fond, ili Svetska banka, pozdravljaju i odlučuju. Grupe koje su sprovele ove reforme sada više nisu na vlasti. Tako se stiče sledeći utisak: ukoliko u inostranstvu dobijete dobru ocenu, u zemlji vas obaraju. To malo onespokojava, pošto naša vlada, npr. od Svetske banke, stalno dobija dobre ocene.

Država i nacija kao jugoistočna evropska dilema

Postoji nešto destabilizujuće na Balkanu, i Evropa bi trebalo već da se zamisli kako bi na duže vreme, u daljoj budućnosti projektovala i razvila neku strategiju koja bi, uprkos ovim promenama na Balkanu, bila smirujuća, i u ovom veku, nadajmo se, prošla bez ratova i nasilnih sukoba.

Zašto je Balkan tokom istorije bio nestabilan? To znate vrlo dobro kao i ja – postojalo je mnogo razloga. Prema mom mišljenju, bitan razlog za večitu napetost između države i nacije u ovom regionu je taj što naši preci nisu uspeli da pronađu koncept državnosti koji se nije oslanjao na nacionalnu državnost. Međutim, nacionalna državnost kao model stalno

je dovodila do nemira. Pošto državne teritorije nisu u dovoljnoj meri bile pokrivene nacijama, taj koncept nacionalne državnosti bio je trajni uzrok kriza. Tako su uvek sa više strana postojale pretenzije na ista područja, te je dolazilo do etničkih, odn. nacionalnih sukoba, jer nacionalna država isključuje drugu naciju na istoj teritoriji. Uvek se postavljalo pitanje ko to na tuđi trošak osniva nacionalnu državu, posle čega se samo čekalo na sledeći rat da bi se ovo opet poništilo.

Jedan stari istoričar u Sarajevu, koji možda više i nije živ, napisao je pre dvadeset godina da verovatno postoje razlozi zašto je nemački car objavio rat ruskom caru ili obrnuto, o čemu se može sporiti, ali mene čudi zašto mi na Balkanu uvek tom prilikom razbijamo glave jedni drugima. Uvek kada neko nekome u svetu objavi rat i mi otpočnemo neki rat. Pitanje je: zašto? Zato što uvek postoje nerešeni računi iz prošlosti i zato što se čeka na neku krizu u svetu da bi se isti izmirili. Pitanje sada glasi: da li su takvi računi ostali i da li sada treba da strahujemo da ćemo prilikom sledeće svetske krize pokušati da namirimo te račune? U vezi sa mojom uvodnom rečenicom o Avganistanu – koja je pomalo zamišljena kao šala – ima razloga za smirenje. Sada imamo krizu u svetu, ali ona kod nas nije izazvala dalje potrese; i kao region i kao zemlja nismo toliko zainteresovani za nju. Ne mislimo na to da iskoristimo ovu krizu u svetu, da je zloupotrebimo ili namirimo neke interne račune. Mi se bavimo našim poslovima. A, u principu, imamo mnogo otvorenih pitanja koja podsećaju na onu staru dilemu nacija-država i koja su opasna: za nas u Srbiji to je pitanje državnosti Srbije i Crne Gore, zatim pitanje Kosova, južne Srbije, albansko pitanje, decentralizacija u Srbiji, čitaj Vojvodini, mnoga pitanja autonomije, koja se lako mogu zloupotrebiti. I sve su to pitanja koja su najmanje jednim svojim korenom

zakačena za neku duboku mitologiju. I sa kojom se možda, ukoliko su vešti – a kod nas su demagozi veoma vešti – ponovo ne otvori neka Pandorina kutija, a onda opet imamo nove krize, nove probleme.

Deemocionalizacija nacionalnih konflikata

Bili smo, a toga smo i dalje svesni – mi kao vlada i kao široka koalicija koja je oktobra 2000. godine preuzela odgovornost – da ćemo uvek nailaziti na minska polja, bez obzira u kom se pravcu kretali, i da moramo veoma voditi računa, jer je opasno po život. Crna Gora, Kosovo, južna Srbija, tada u sukobima, sada su, hvala bogu, mirne. Tada smo razvili taktiku da ove stvari držimo pod kontrolom, i ona se sastojala iz 2–3 tačke. Prva tačka je bila da se navedene teme i problemi deemocionalizuju. To je ružna reč, ali ona jednostavno znači pokušaj da se o tim temama govori tako dosadno i stručno da se ljudi ne ljute i ne uzbuđuju. Ako se, na primer, pomene Crna Gora, da se ne dozvoli da jedni odmah skaču i kažu da ne dozvoljavaju da se secesionisti otcepe, ili, drugi, koji kažu da ne žele da žive pod Srbijom i srpskom čizmom. Nego da se pita: koliko to košta i kakve posledice ima, da li je to dobro ili je to loše, za koga je dobro a za koga loše? Takav razgovor ima terapijsko dejstvo. Razgovorom ljudi gube negativnu energiju. I, prosto neverovatno, ali uspelo je: bar u Beogradu, nešto manje u Podgorici, o ovim temama se opušteno razgovara. I to nije slučaj: pokušali smo da uvedemo diskurs, svakodnevni diskurs, u kome se opušteno razgovara o budućoj državi, otcepljenju, neotcepljenju. Kod nas se sada o budućoj jugoslovenskoj državi ili samostalnoj Srbiji govori kao o racionalnoj temi. Kao što odrasli ljudi govore o razvodu braka. Decu možda nemamo, a

možda i imamo. Da li su ona naša ili ne, teško je reći, ali nešto ipak imamo zajedničko: istoriju, tradiciju. Mi tako mislimo, a ako ostali ne misle tako onda ćemo reći u redu, onda nema-
mo zajedničku decu. U Beogradu postoji konsenzus o tome da ljudi u Crnoj Gori treba da odluče po pitanju samostalnosti, a mi ćemo tu odluku uvažiti. To je nešto, i to je već uspeh. Mi kažemo, a to nije šala: jedini interes koji imamo, jeste da se uskoro odluči.¹

Ukoliko većina o nečemu odlučuje neka nam to javi a mi ćemo prihvatiti i prema tome se, kao Srbija, i upravljati. Mi, ipak, smatramo da je za nas manje zlo da zajednički pokušamo put u Evropu, ali, ukoliko to nije moguće, prihvatamo i to. Mislimo da smo isuviše vremena izgubili u prošlosti, da bismo rešili interna pitanja, i da više nemamo ni vremena ni energije da ovu zemlju još jednom delimo, i da je ona Lenjinova parola – jedan korak nazad, a dva napred – već pomalo zastarela. Mi bismo radije otišli tri koraka napred. Ali, ako to nije moguće, u redu!

-
- 1 Rešenjem, do kojeg se marta 2002. godine došlo posredstvom EU, predviđena je labava federacija dve republike. To je realistički koncept koji zadržava međunarodni subjektivitet federalne države, a istovremeno dopušta potpunu autonomiju za Srbe i Crnu Goru u zajedničkoj državi. Definitivno razdvajanje bila bi rizična opcija i to iz više razloga: moguće konfrontacije u Crnoj Gori, pitanje statusa Kosova, nestabilnost u Bosni itd. S druge strane, federalno rešenje bilo je nerealistično, pošto se po pitanju veličine radi o dva različita partnera (Srbija 92%, Crna Gora 8%). Predstavnici dveju republika dogovorili su se u sporazumu da postojeće zakonodavstvo harmonizuju i postepeno usklade sa EU. Perspektiva integracije sa EU bila je na kraju delotvorni podsticaj na ovim pregovorima. Bez ove perspektive ne bi bilo moguće zaustaviti proces dezintegracije u ovom ionako turbulentnom delu Evrope.

Druga tema, koja je bila otvorena i koju smo deemocionalizovali – prosto je neverovatno da nam je to uspelo – jeste Kosovo. To ne znači da nam je svejedno, već da smo razumeli da sa emocijama ne možemo rešiti ova teška pitanja. I da nam je uspelo da Srbe koji su delimično prognani, a delimično žive na Kosovu, pokrenemo da učestvuju na izborima. Da bismo im istovremeno objasnili da ovi izbori neće mnogo toga rešiti i da ne smeju da imaju prevelika očekivanja. Nije bilo jednostavno istovremeno reći: učestvujte, ali bez velikih očekivanja, ne rešavamo problem. Izbori vas neće vratiti vašim kućama. Ne daju vam sigurnu egzistenciju, ali ipak; učestvujte. Značajnih 58% je učestvovalo i time ispunilo bitan preduslov: da institucije mogu i dalje da pregovaraju, da sada imamo legalne institucije i da kao vlada u Beogradu, kao institucija, kao partija, možemo tražiti sagovornike. Spremni smo da ovaj dijalog, razgovor, nastavimo sa Albancima koji sede u tim institucijama i da ih jednostavno pitamo: šta je u stvari, prioritet? A onda, kao i u Crnoj Gori, da pitamo: ako je prioritet nezavisno Kosovo, šta to znači? Po našem mišljenju to bi jednostavno nastavilo kriznu reakciju: dovelo bi u pitanje Makedoniju, dovelo bi u opasnost i sam koncept Bosne. Ako jedna država nastaje na osnovu etničke političke grupacije, zašto onda ne bi nastala još jedna? Čemu onda multietnička Bosna ako se Kosovo na osnovu svoje radikalne politike osamostalilo? To bi onda povuklo sa sobom i problem da imamo dve albanske države usred Evrope, Albaniju i Kosovo, koje nisu nužno kompatibilne. To znači: nastali bi mnogi problemi a nastupio bi i dodatni problem za albansko stanovništvo, a to je da bi prilaz Evropi, koji vodi preko Srbije, neko vreme bio zatvoren. Takav radikalizam bi osim toga prouzrokovao da se stanovništvo u Srbiji negativno politizira i da ta potencijalna albanska država neko vreme

bude izolovana. Da li je to interes ili je pre interes da zajednički tražimo put u Evropu?

Južna Srbija je sledeći problem. Tu smo imali kada smo došli na vlast oružane sukobe, pucalo se na policajce. Uspeli smo da te iste policijske jedinice, koje su bile omražene zbog svojih akcija na Kosovu, u ovom regionu držimo tako da ne odgovaraju na vatru. Dvanaest policajaca je ubijeno od strane strelaca, ali nisu uzvratili vatru. Trajalo je dva, tri meseca dok pregovori nisu stigli dotle da je i međunarodna zajednica to uvidela i umešala se; tada je došlo i do političkog rešenja. To je, praktično, bila svesna politika koju preporučujemo i kao političku strategiju. Sve probleme treba definisati kao predmet a zatim se pitati koje posledice nastaju iz kojih opcija. A zatim doneti odluke na osnovu predvidljivih posledica, a ne na osnovu namera, navodno prava, pre svega istorijskih prava. Ako se misli, da su posledice pozitivne, onda je to objašnjenje. Ali, trebalo bi diskutovati o tim posledicama, demokratski diskutovati, pre svega sa sopstvenim narodom, treba pustiti i protivnike da dođu do reči, one koji imaju drugačije predstave o drugim opcijama. To je prva polazna tačka kako možemo kontrolisati ovu nasledenu nestabilnost Balkana.

Privreda kao novi prioritet

Druga tačka je zamena prioriteta od nacije i države ka privredi. Mi smo u Srbiji osvojili većinu u septembru/oktobru 2000. godine, tako što smo ljude ubedili da je važnije kako se oni i njihove porodice osećaju a ne kakve predstave imaju o naciji i državi. Da je pravi patriotizam u tome da deca ostanu u zemlji, a ne da se iseljavaju. Da kada se svađamo sa Miloševićevim protivnicima, možemo da kažemo: u redu, svađamo se, ne može-

mo da ostvarimo konsenzus, ni kompromis, ali, pitajmo našu decu šta ona o tome misle. I kada oni nešto kažu, mi to onda i prihvatimo. Naravno da su njihova deca bila sa nama, mi to znamo, to je bila pogrešna igra, ali je delovala. Odlučujuće je bilo to da su na demonstracijama bili studenti i rudari. Oni su dva simbola demagoškog socijalizma. Promena fokusa na privredu donela je nove sadržaje i u kampanji, ali i u svakodnevnom životu. Nažalost, prilikom promene fokusa za vladu je nepovoljno to što u nacionalnoj i državnoj oblasti nije moguće izmeriti rezultate i uspehe, dok je to u oblasti privrede sasvim moguće. I da sada naš doprinos može da se izmeri. Milošević je godinama vladao a da nismo znali da li je dobio ili izgubio ratove? Još i danas ne znamo da li je bitka na Kosovu pre 600 godina dobijena ili izgubljena, jer nacionalni ratovi imaju to obeležje da je možda neka bitka izgubljena, ali da je dobijeno istorijsko pravo. U privredi je to drugačije, to je kao kod banke. Na kraju meseca izbroji se plata i ako nije veća nego prethodnog meseca, onda nismo u dobitku. Ako je veća, onda smo dobili. I tu smo ponovo došli do opredmećivanja politike, što je umirujuće, ali nas isto tako stavlja pod pritisak uspeha. Ukoliko ste zainteresovani možemo pričati o našoj privrednoj reformi, ali želim da dovršim drugu tačku i da kažem da je promena prioriteta od nacije i države ka privredi omogućila da se ljudi kroz pozitivne, a ne, kao u prošlosti, kroz negativne teme, motivišu i organizuju.

Evropska integracija kao garant stabilnosti

Treća, odlučujuća tačka bio je nov model integracije: ne nacionalne države, koji u većini jugoistočnih evropskih zemalja nije funkcionisao, već evropska integracija. Ubacili smo u igru ma-

gičnu reč „evropska integracija“ i u roku od nekoliko meseci je ovaj cilj u anketama ocenjen od neutralnog ka pozitivnom. Izvorno je Zapad bio ocenjen negativno, NATO apsolutno negativno, Nemačka i onako, Amerika sto odsto negativno; to je bilo u junu 2000. U vezi sa evropskom integracijom bili su neutralni. Posle četiri, pet meseci srpsko stanovništvo je 60% bilo pozitivno orijentisano prema evropskoj integraciji. Ljudi su počeli da se nadaju da postoji društvena zajednica u kojoj ratovi nisu neophodni da bi se živelo u njoj i gde se može dobiti nešto kao sigurnost, stabilnost i budućnost, neka perspektiva. Sve tačke zajedno čine internu strategiju koja trajno može dovesti Balkan do mira; i isplati se raditi na toj strategiji.

Integracija Jugoistočne Evrope kao evropski zadatak

Dve navedene tačke su, u stvari, naše težište: da sprečimo da se problemi u našoj zemlji demagoški emocionalizuju, i da prioritet damo privredi, životnom standardu, svakodnevnim potrebama, porodici i ostalim uporištima. Ali, u trećoj tački evropske integracije mnogo toga zavisi od Evrope. Pitanje je kako se Evropa odnosi prema tome, i to je otvoreno pitanje. Mi polazimo od toga – od kada je Grčka postala član Evropske unije i tako nedostaje delić između Evrope i Grčke – da smo mi, koji se nalazimo u tom delu, predviđeni za Evropsku uniju. Može se preskočiti 500 km, ali ne mora. Mogu nas okružiti i preko Rumunije i Bugarske. Onda bi se stečajna masa nerešene balkanske krize zvala Bosna, Srbija, Crna Gora, Albanija i Makedonija. To bi bilo loše – i za Evropu. Nije verovatno da mi na osnovu kriterijuma koje Evropska unija već sada ima, za sledećih deset do petnaest godina možemo računati na to da će ovaj region pripadati Evropskoj uniji. Pitanje je da li da to

ostavimo tako i da jednostavno kažemo: da, prevarili smo naše ljude, nikada nećemo ući u evropsku porodicu. Ili ovu treću tačku treba još malo dublje da analiziramo i razmislimo o njoj. Predlažem ovaj drugi put. Verujem da će obe strane – Evropska unija i balkanske zemlje – morati da ulože napor.

Mi, sa naše strane, treba i dalje tako da radimo kao što smo radili u ovoj godini dosad. To znači da treba svoje institucije, privredu, pravosuđe, finansije polako da prilagodimo onome što se u Evropi smatra normalnim: suzbijanje kriminala, suzbijanje ilegalne privrede, šverca. Onda bi trebalo da pokušamo da saradujemo na regionalnom nivou, da pokažemo Evropi da smo zreli za Evropu, da ne želimo sami da uđemo u taj voz, već da smo sposobni da zajednički rešimo svoje probleme. Treba nam regionalna infrastruktura kako bi ovaj region postao privredni prostor. Imamo energetske probleme. Neke zemlje imaju manje, neke više energije, i o tome se da odlučiti. Mi imamo probleme sa kriminalom, koji su regionalni. Imamo ekološke probleme koji se mogu samo regionalno suzbiti. To znači da postoje polazne tačke koje bukvalno vaze za uspostavljanjem regionalno-nadnacionalnih struktura za suzbijanje i regulisanje problema. To bi trebalo da budu naši sledeći koraci u naredne 2–3 godine.

Na nivou Evrope bi trebalo još jednom razmisliti o novoj strategiji za širenje EU, koja se ne sastoji jednostavno u tome da se Evropa pod postojećim uslovima mehanički proširi. Trebalo bi ići na „strategiju čišćenja luka“ različitih slojeva, tako što ćemo reći: status između člana EU i onoga ko nije član EU može značiti mnogo toga, a ne samo kandidatura. On može značiti stvaranje jedinstvenog privrednog prostora Evrope u kome bi bilo jedno čvrsto jezgro – današnja EU – a sem toga i ostale zemlje, koje su skoro članice EU, ali, naravno, ne

ispunjavaju najstrože kriterijume. Da se onda ulaže u strukture ovih zemalja, pre svega u infrastrukturu, u osposobljavanje radne snage, menadžment, pravne reforme, u unutrašnju bezbednost. Tako se investira u sopstvenu privredu. Trebalo bi izračunati koliko koštaju vojnici u Bosni i na Kosovu: oni koštaju pedeset puta više od pomoći koju ovaj region sada dobija. Koliko su izbeglice u Nemačkoj koštale za ovih poslednjih deset godina: milijarde DM, to je pet do deset puta više nego što se u ovom periodu izdvajalo za humanitarnu pomoć.

Investirati u stabilnost ovog regiona znači uštedu novca u budućnosti. Jer, ako tamo izbije kriza onda je to evropska kriza. Može se ulepšavati i reći: to je Balkan, ali udaljen samo pola sata avionom od Beograda do Minhena. Ako Mađarska pripada EU, onda je Srbija odatle samo preko granice – a kada smo u Mađarskoj, onda smo u Nemačkoj. Ja bih onda, na primer, ako je potrebno, mogao peške od Beograda da pređem mađarsku granicu, i odatle u Nemačku, gde radim na crno, da nekom profesoru uzmem radno mesto – i tada imate jednog nezaposlenog više. Ovo je pretnja koju treba ozbiljno shvatiti. To znači, da investicija u stabilnost jednog privrednog prostora znači pravu investiciju u evropsku budućnost.

Mogu da zamislim da se razvojem integracije Balkana i reformom zamisli približimo Evropskoj uniji i da za pet, šest, sedam godina i dalje budemo jedni pored drugih. I da tada možemo reći: nije velika razlika da li se u Srbiji, ili Hrvatskoj, ili Rumuniji, Bugarskoj, Bosni sklopi neki posao ili provede odmor ili u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj ili nekoj dragoj EU zemlji. To bi bio podvig veka. To je šansa koju prethodne generacije nisu imale. Uopšte, prvi put u istoriji postoji šansa da se balkanski region – centar potresa u Evropi – smiri. I ja mislim da smo mi tom izazovu i šansi dorasli. Znamo da ako je pro-

pustimo, biće gore. Onda će doći do dekadencije, do raspada, problema koji će nastati za nas i za celu Evropu. Moja poruka glasi: ne smemo da propustimo tu šansu. Potrebna nam je politička podrška Evrope i pobrinućemo se za to da u ovim balkanskim državama imamo jake snage, kako bismo pokrenuli i unapredili taj proces. A kada se sledeći put vidimo, za dve, tri godine, nadam se da ćemo dotle učiniti veliki korak napred u tom pravcu.

Međunarodna politika, Beograd, jul-septembar 2002.

PRESTIĆI REGION

Kada govorimo o prioritetima za sledeću godinu, glavno pitanje je u kom pravcu želimo da vodimo zemlju, šta je naša dugoročna strategija i koji su nam krajnji ciljevi. Iz odgovora na ta pitanja slede ne samo prioriteti, nego i ukupni plan aktivnosti. Za sledeću godinu i za sledeće godine. Po mom uverenju, naša nacionalna strategija treba da bude: ubrzano podizanje konkurentnosti naše zemlje, najpre u regionalnom poređenju, a potom približavanje evropskim standardima.

Za 3–4 godine mogli bismo, ako ne napravimo nijednu ozbiljniju grešku, da postanemo najdinamičnija privreda i društvo Jugoistočne Evrope, a negde oko 2010. godine prirodni kandidat za EU. Sve to na bazi podizanja efikasnosti našeg sistema i produktivnosti rada naših građana, preduzeća i institucija. Konkurentnost se meri snagom društva i privrede, kvalitetom osnovnih institucija (školstva, zdravstva, socijalnog staranja...), kvalitetom proizvoda i usluga, kvalitetom infrastrukture i stila života. U krajnjoj instanci, konkurentni smo ako u našu zemlju ljudi dolaze da rade, studiraju i zabavljaju se u istoj meri u kojoj naši građani odlaze u druge zemlje.

Na putu ka ovom strateškom cilju moraju se zaobići ili srušiti neke prepreke i, uporedo sa tim, deblokirati i razviti vlastiti potencijali, do visokog nivoa koji se traži u evropskoj ligi.

Prvi važan uslov za ubrzano napredovanje tiče se našeg međunarodnog položaja. Naš međunarodni status ne sme da postane sporan iz bilo kog razloga, jer bismo u suprotnom bili izgurani na traku za sporo kretanje. U tom slučaju nema ni

govora o preticanju. Ako bismo se uopšte kretali napred, to bi bilo puževim korakom. Toliko o saradnji sa Hagom, trgovini oružjem i drugim potencijalnim kontroverzama sa tzv. međunarodnom zajednicom. Drugi uslov odnosi se na efikasno rešavanje statusnih pitanja, pre svega na relaciji Srbije i Crne Gore. Zajednička država treba da bude u funkciji ubrzanog razvoja, jer smo i jedni i drugi previše vremena izgubili tražeći „zlatno runo“ prave državne forme. Utoliko je jedan od prioriteta naredne godine da se bez velikih ideoloških rasprava omogući neometano funkcionisanje onih osnovnih zajedničkih funkcija.

U statusna pitanja koja postepeno dolaze na dnevni red ubrajam i pitanje Kosova. Sledeće godine treba pokrenuti političko-diplomatsku ofanzivu sa ciljem da se energično i neuvijeno pokrenu pitanja prava, suvereniteta i budućnosti, ali ne na papiru i u nekoj novoj rezoluciji, nego u realnosti. Srpski narod na Kosovu nije zbir građana koji sa manje ili više uspeha opstaje pod nemogućim uslovima, već je konstitutivni činilac koji po prirodi stvari treba da ima svoja kolektivna prava i mehanizme za efikasno zadovoljavanje svojih interesa i zaštitu svojih prava. Samo tako bismo Kosovo spustili iz ustavnog lebdenja i zatvorili Pandorinu kutiju novih dezintegracija na Balkanu.

Ono treće što mora da bude urađeno, odnosi se na odlučan nastavak započetih procesa modernizacije našeg društva i privrede. Novi ustav Srbije treba da osigura okvir za neometano odvijanje ovih procesa, i utoliko njegovo donošenje svakako spada u prioritete za narednu godinu. Suština je, ipak, u promenama u svakodnevnom životu, na desetinama hiljada mesta gde ljudi rade, uče, traže pravdu, ostvaruju prava. Možemo imati najbolji ustav i zakone, ali pitanje naše konkurentno-

sti rešava se na kvalitetu svakodnevnog života. Šta da učinimo da podignemo kvalitet naše putne mreže, našeg energetskog sistema, naših škola i bolnica, kvalifikacione strukture naših radnika, tehnologije u našim preduzećima? Kako da stvorimo dovoljno zdravih radnih mesta za sve koji žele posao, da u našem društvu šansu dobije svako ko ima ambiciju, da se poštuju red i zakon?

Odgovor je jednostavan, mada ga nije jednostavno sprovesti u delo. Uklanjati sve što je nefunkcionalno i neefikasno. Najpre društvenu svojinu, koja počiva na kolektivnoj neodgovornosti. Što više imamo privatne privrede, to je više inicijative, preduzetničke energije, investicija, sigurnih radnih mesta. Zatim, ozbiljna transformacija javnih preduzeća i državne administracije. Te ustanove treba da budu servis građana koji svakog trenutka imaju pravo da znaju koji kvalitet i cenu dobijaju za svoj novac. Zatim, uspostavljanje vladavine zakona i oštre sankcije za sve koji ga krše, a posebno za one koji zakon krše na nasilan način.

Utoliko su tri ključna prioriteta za sledeću godinu: prvo, nastavak i ubrzanje privatizacije postojeće društvene privrede i podsticanje postojećeg privatnog preduzetništva zarad podizanja konkurentnosti naših preduzeća i otvaranja zdravih radnih mesta za naše građane; restrukturisanje javnih preduzeća i državne administracije, da bi mogli uspešno da servisiraju i prate moderno i dinamično srpsko društvo koje je u nastajanju; treće, intenziviranje aktivnosti u policiji i pravosuđu na isušivanju poslednjih kriminalnih močvara, zaostalih iz prethodnog perioda. Želimo da budemo društvo energije, optimizma i inicijativa. Sa građanima koji veruju u sebe i svoju zemlju, koji vredno rade, idu u susret problemima, a ne izbegavaju ih, sa građanima koji ne posustanu kod svake prepreke i ne ra-

zočaraju se kod prvog neuspeha. Želimo da budemo društvo slobodno od straha i slobodno od siromaštva. Sa građanima koji nemaju razloga da strahuju za svoj život i imovinu, ili za nezavisnost i bezbednost zemlje, na svakom pedlju njene teritorije. Takođe, sa građanima koji znaju da žive u solidarnom društvu koje se brine za svoje socijalno ugrožene članove. Sledeća godina je prilika da se još jedan korak približimo viziji društva kakvo želimo u Srbiji.

NIN, Beograd, 26. decembar 2002.

NOVINARSKA ŠKOLA

OBLIKOVANJE JAVNOSTI KROZ OZBILJAN NOVINARSKI PRISTUP

U većini nacionalnih medijskih prostora može se napraviti rang-lista glavnih učesnika: po gledanosti/čitanosti, po uticaju, po autoritetu itd. Među najvažnije i najuglednije ubrajaju se oni koji nameću teme i postavljaju okvir za nacionalne debate. Tako se i kod nas *Politika* nikada nije ubrajala među najtiražnije, ali jeste uvek među najvažnije medije. U njoj se, od samog nastanka, školovao stil i „politička gramatika“, koji su vršili uticaj na ostale medije.

Ta uloga novinarske škole nosi sobom veliku odgovornost i mogućnost zloupotrebe. Upravo se to desilo krajem osamdesetih godina, kada je *Politika* poslužila kao novinarska radionica u kojoj su pripremani alati za narastajući divlji nacionalizam. Ti alati su neposredno primenjivani u bulevarskim listovima i, što je bilo presudno, na nacionalnoj televiziji.

Vremena su se promenila i danas je teško zamisliti povratak u vreme izgubljene nevinosti, kada se verovalo autoritetu uglednih medija.

Utoliko je danas za *Politiku* teže da novim sadržajem ispunjava autoritet najozbiljnijih novina u našem nacionalnom medijskom prostoru, autoritet koji joj, inače, niko od konkurenata ne osporava.

Za jednu takvu ulogu, važnu i potrebnu, neophodno je da se medijski prostor počne oblikovati prema centralnim temama; takozvanim nacionalnim prioritetima. Samo kroz

ozbiljne javne rasprave o centralnim pitanjima može se uspostaviti autoritet ozbiljnosti novinarskog pristupa. Naša javnost još nije oblikovana na takav, ozbiljan, način. Nadamo se da će sve više toga biti u dohlednoj budućnosti.

Prirodno je pravo *Politike* da u takvoj situaciji zauzme ulogu takozvanog najuglednijeg lista. Najuglednijeg po nametanju najvažnijih tema i definisanju prioriteta nacionalnog razmišljanja. *Politika* zaslužuje tu ulogu, ali za nju treba marljivo da se priprema.

Politika, Beograd, 25. januar 2003.

INDEX IMENA

- Ahil 115
Babić, Milan 286, 289
Bentli, Helen 266
Broz, Josip Tito XXXVI, 274, 277, 336, 339
Bruner 12
Buš, Džordž 288
Car Lazar 289
Česterton 150
Darvin 205
Demokrit 225, 226
Dimitrijević, Nenad XXV, XXX
Epikur 225
Garašanin 286
Gebels 239
Gonzales, Felipe 317, 319
Habermas 38, 46, 65, 70, 73, 80, 81, 90, 93, 96, 98, 102, 109
Hitler 239
Hobs 6
Husserl XXXII, 68, 77, 78, 97, 98, 106
Kilibarda, Novak 253
Kovač, Oskar 266
Kovačević, Milan XX, XXVII
Kristofer 317
Lenjin 3, 353
Luhmann 25, 26, 29, 37, 64, 67, 68, 69, 74, 76, 77, 78, 82, 83, 84,
85, 86, 88, 90, 92, 100, 315

Makijaveli 6
Maltus 205
Manc 49
Mandić, Aleksandar XIX
Marković, Ante 209
Markes 228
Marks/Marx XXII, XXV, XXVIII, XXXIV, 4, 6, 40, 48, 50, 74, 81,
89, 156, 160, 206, 225, 226
Melčić, Dunja XXI, XXII
Milić, Novica XXII, XXV, XXVIII
Milošević, Slobodan XXII, XXXIII, XXXIV, XXXVI, XXXVIII,
150, 155, 178, 228, 249, 253, 256, 266, 280, 286, 287, 288,
289, 290, 291
Minović, Živorad 239, 240
Mitević, Dušan 239
Montesquie 33
Parsons 65, 68, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 89, 90, 93, 109, 315
Pašić, Nikola XXXVI, 339
Petar I 226
Radmilović, Stanko 289, 283
Ralić, Prvoslav 246
Rašković, Jovan 253
Staljin 229
Stambolić, Ivan 255, 288
Schutz 77
Šešelj, Vojislav 220
Tucović, Dimitrije 225, 226
Tuđman 288
Weber 46, 80, 81
Zelenović, Dragutin 270, 271, 282

Izabrana dela Zorana Đinđića / 4
Politika i društvo

Izdavači
Narodna biblioteka Srbije
Skerlićeva 1, Beograd
www.nb.rs

Fondacija Dr Zoran Đinđić
Zmaja od Noćaja 12/IV, Beograd
www.fond-djindjic.org

Za izdavače
Dejan Ristić
Ružica Đinđić

Urednici Izabranih dela
Dejan Ristić
Ružica Đinđić

Izvršni urednik
Dragan Purešić

Grafičko oblikovanje
Borut Vild

Lektura i korektura
Ana Kilibarda

Štampa Publikum, Beograd
Tiraž 1000

Narodna biblioteka Srbije

Fondacija dr Zoran Đinđić

ISBN: 978-86-7035-293-3

Zoran

Narodna biblioteka Srbije | Fondacija dr Zoran Đinđić